



Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

Laura Nys

Liefde, Lijden en Verzet.

Emotionele (tegen)praktijken in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge (1927-1941)

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van
Master in de geschiedenis
2014

Promotor	Prof. dr. Gita Deneckere
Copromotor	Prof. dr. Jenneke Christiaens
Commissaris	Prof. dr. Christophe Verbruggen

« Je hais tous mes bourreaux. Ils m'ont tout pris: liberté, famille, joie. Mais ce qu'ils ne savent me prendre c'est mon cœur, mon imagination... Non, jamais ils ne m'empêcheront d'aimer. »

Jeanne C., Brugge, 1939

Dankwoord

Deze thesis is het eindproduct van een proces waarbij ik werd bijgestaan door een aantal mensen die ik vanuit de grond van mijn hart wil danken. Allereerst heel veel dank aan Professor Deneckere voor uw enthousiasme dat stimulerend en bemoedigend werkte, voor uw snelle antwoorden en uw opmerkzame, constructieve feedback. Veel dank ook aan Professor Christiaens voor de inhoudelijke sturing, de aanvullingen uit de literatuur en de kritische bedenkingen.

Bedankt Hannes, voor het luisteren naar eindeloze thesisverhalen, voor de oppeppende woorden en voor het enthousiasme rond wat voor een tijdje onze vaste rubriek ‘wat heeft Laura vandaag in het archief gevonden’ zou worden. Een warme dankjewel aan mijn ouders, voor de vrije keuze die jullie mij steeds hebben gelaten, voor het vertrouwen. Bedankt aan mijn vrienden voor de gezellige schrijfsessies, de zonnige pauzes en het gezamenlijke werken en stress-lijden. En tot slot bedankt aan het Rijksarchief Brugge, Jan Pieters en Chris Smolders (Jongerenwelzijn) voor het verschaffen van de toestemming en mogelijkheid tot raadplegen van het archiefmateriaal dat aan de basis ligt van deze studie.

Lijst van tabellen en illustraties

FIGUUR 1: GEOGRAFISCHE HERKOMST VAN DE GEDETINEERDEN, IN PERCENTAGES, OP BASIS VAN 181 GEKENDE RECORDS IN HET INSCHRIJVINGSREGISTER.	39
FIGUUR 2: COMMUNAUTAIRE VERDELING IN PERCENTAGES, OP BASIS VAN 181 GEKENDE RECORDS IN HET INSCHRIJVINGSREGISTER.	40
FIGUUR 3: VEROORDELING OP BASIS VAN WETSARTIKEL IN PERCENTAGE, OP BASIS VAN 169 GEKENDE RECORDS IN HET INSCHRIJVINGSREGISTER.	40
FIGUUR 4: TIJDSDUUR TUSSEN OPNAME IN RECHTSMACHT EN INTREDE IN BRUGGE, IN JAREN EN PERCENTAGES. OP BASIS VAN 168 GEKENDE RECORDS IN HET INSCHRIJVINGSREGISTER.	42
FIGUUR 5: VERBLIJFSDUUR IN AANTAL JAREN, OP BASIS VAN 165 GEKENDE RECORDS IN HET INSCHRIJVINGSREGISTER	42
FIGUUR 6: LEEFTIJD (IN JAREN) BIJ INTREDE IN BRUGGE, IN PERCENTAGE, OP BASIS VAN 182 GEKENDE RECORDS IN HET INSCHRIJVINGSREGISTER.	42
FIGUUR 7: DE REDEN VOOR DE UITSCHRIJVING, IN PERCENTAGE, OP BASIS VAN 162 GEKENDE RECORDS IN HET INSCHRIJVINGSREGISTER.	43
FIGUUR 8: EVOLUTIE VAN DE GEREGISTREERDE OVERTREDINGEN PER JAAR.	50
FIGUUR 9: AANTAL REGISTRATIES IN HET TUCHTREGISTER PER INDIVIDU.	51
FIGUUR 10: DE GEREGISTREERDE OVERTREDINGEN OPGEDEELD IN CATEGORIEËN, OP BASIS VAN 566 RECORDS IN HET TUCHTREGISTER.	52
FIGUUR 11: OPDELING VAN DE OVERTREDINGEN VOLGENS INDIVIDUELE DAN WEL COLLECTIEVE AARD.	66
FIGUUR 12: DE COLLECTIEVE OVERTREDINGEN, OPGEDEELD VOLGENS CATEGORIE.	66
FIGUUR 13: AANTAL ONDERSCHEPTE BILLETS CLANDESTINS.	82

Lijst van gebruikte afkortingen

ARB Rijksarchief Brugge
RK Rijkskliniek
ROG Rijksopvoedingsgesticht

De transcriptie

Tijdens het onderzoeksproces werden verschillende handgeschreven documenten getranscribeerd. Niet alle documenten waren even goed leesbaar. Letters of woorden die niet meer helemaal leesbaar waren, maar waar op basis van de context werd vermoed wat er ooit stond, werden tussen vierkante haken geplaatst. Wegens de vele schrijffouten in de brieven van de gedetineerden werd niet steeds 'sic' weergegeven. Indien de schrijffout de betekenis verandert, werd achter het woord in kwestie tussen vierkante haken de correcte spellingswijze weergegeven. Wel werden leestekens toegevoegd aan de brieven van de gedetineerden om de leesbaarheid te vergemakkelijken. Indien de volledige naam van de gedetineerde werd vermeld in de documenten, werd deze gecensureerd conform de wettelijke bepalingen inzake privacy.

Inhoudstafel

Dankwoord	iii
Lijst van tabellen en illustraties	v
Lijst van gebruikte afkortingen	vii
De transcriptie	ix
INLEIDING	1
1. Op zoek naar de stem van de jeugddelinquent	1
2. Overzicht van de historiografie	2
2.1. De <i>affective turn</i> : wat vooraf ging	3
2.2. Emoties in de historiografie	5
2.3. De gedetineerde als subject	8
2.4. Social Practice Theory	11
3. Methodologie en opbouw van deze studie	15
4. Tot slot	17
HOOFDSTUK 1: CONTEXTSCHETS	21
Inleiding	21
1. Evolutie van het juridisch kader	22
1.1. Opkomende belangstelling voor jeugddelinquentie binnen het Klassieke Strafrecht	22
1.2. Aanloop naar de Kinderbeschermingswet: de doctrine van het Sociaal Verweer	25
1.3. De Wet op de Kinderbescherming (1912)	28
1.4. De Kinderbeschermingswet in de praktijk: genderafhankelijke gevolgen	30
2. Geschiedenis van de gesloten instellingen	32
2.1. Maisons pénitentiaires (et de réforme)	33
2.2. Van weldadigheidsschool tot rijksopvoedingsgesticht	34
3. Het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge	36
3.1. Institutioneel kader	36
3.2. De gedetineerden	39
Conclusie	44
HOOFDSTUK 2: ALLEDAAGSE SPANNINGEN IN HET RIJKSOPVOEDINGSGESTICHT	47
1. Bronnencorpus: het tuchtregister	47
2. Een waaier aan ongehoorzaamheid	48
2.1. Het interne reglement	48

2.2.	Het tuchtregister: een kwantitatieve lezing	50
2.3.	Het tuchtregister: kwalitatieve benadering	52
2.4.	Weg van de dichotomie individueel vs. collectief	65
Conclusie		68
 HOOFDSTUK 3: “C’EST AVEC JOIE QUE JE T’ÉCRIS AUJOURD’HUI...” DE GEDETINEERDEN EN HUN BRIEVEN		71
Inleiding		71
1.	De brief als historische bron	72
1.1.	Egodocumenten in de historiografie	72
1.2.	De brief	73
1.3.	Methodologie	76
1.4.	Ethiek: de historicus als voyeur	79
2.	Aantal en aard van de <i>billets clandestins</i>	82
3.	Inhoudelijke analyse van de egodocumenten: ‘mon chou chérie, je vais te confier un secret...’	87
3.1.	Buitenwereld	87
3.2.	Binnen de muren van het rijksopvoedingsgesticht	96
3.3.	Het Zelf, de Ander en hun relatie tot elkaar	104
3.4.	Emotie	109
Conclusie		115
 HOOFDSTUK 4: EMOTIONELE (TEGEN)PRAKTIJEN		119
1.	Emotienormen	119
1.1.	Victoriaanse emotienormen: gelijkmoedige vrouwen en passionele mannen	119
1.2.	Verandering en continuïteit rond de eeuwwisseling	122
2.	Emotie, macht en verzet	125
2.1.	Emotienormen in het rijksopvoedingsgesticht	126
2.2.	Emotionele tegenpraktijken	127
2.3.	‘Faire son train’	128
2.4.	Verzet of tegenreactie?	130
2.5.	Een gemedicaliseerd tegendiscours	132
3.	Discursieve emotionele tegenpraktijk	137
3.1.	Een <i>emotional refuge</i> met een <i>hidden transcript</i> ?	141
 CONCLUSIE		145
 OPGAVE VAN BRONNEN EN LITERATUUR		151
Lijst van geraadpleegde bronnen		151

Inleiding

1. Op zoek naar de stem van de jeugddelinquent

In [research] we generally start off with a question, which we know to be badly formed at the outset. We hope that in struggling with it, we shall find that its terms are transformed, so that in the end we will answer a question which we could not properly conceive at the beginning.¹

Sinds het ontsluiten van archiefmateriaal van diverse jeugdinstituten in 2000 zijn er verscheidene historiografische studies uitgevoerd over jeugddelinquentie. Hiermee zijn een aantal lacunes opgevuld die Jenneke Christiaens veertien jaar geleden aanhaalde op een studiedag aan de Vrije Universiteit Brussel: Aurore François behandelde jeugddelinquentie in relatie tot de wereldoorlogen, Els Dumortier zoomde in op de rol en reikwijdte van de kinderrechter, Margo de Koster deed onderzoek naar meisjes voor de kinderrechtbank in Antwerpen en de rol van buitengerechtelijke actoren, en Veerle Massin sloeg twee vliegen in één klap toen ze niet alleen het genderevenwicht meer in balans bracht, maar ook de periode tussen de Kinderbeschermingswet van 1912 en de Jeugdbeschermingswet van 1965 behandelde in haar indrukwekkende doctoraatsstudie over de Rijkskliniek en Rijksopvoedingsgesticht te Brugge.² Toch blijft er nog een prangende leemte. Het merendeel van de werken over jeugddelinquentie zijn geschreven *over* de jeugddelinquent, maar niet *vanuit* de jeugddelinquent zelf –zoals Jenneke Christiaens op diezelfde studiedag opmerkte. Nochtans zijn er wel degelijk egodocumenten, die een toegang kunnen bieden tot de minderjarige en zijn leefwereld, aanwezig in de persoonsdossiers van de

¹ Charles Taylor, geciteerd in M. BOSWORTH, *Engendering resistance: agency and power in women's prisons*, Ashgate, 1999, p. 1.

² A. FRANÇOIS, *Guerres et délinquance juvénile : un demi-siècle de pratiques judiciaires et institutionnelles envers des mineurs en difficulté (1912-1950)*, Brussel, 2011 ; M. DE KOSTER, *Weerbaar, weerspannig of crimineel? Meisjes en jonge vrouwen tussen emancipatie en delinquentie tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw.*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2003., E. DUMORTIER, *De jeugdrechter in twijfel: een onderzoek naar het ontstaan en de praktijk van de kinderrechter*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2006, en: V. MASSIN, *Protéger ou exclure? L'enfermement des "filles perdues" de la Protection de l'enfance à Bruges (1922-1965)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Université Catholique de Louvain, 2011. Over het Rijksopvoedingsgesticht Brugge verscheen ook de licentiaatsverhandeling W. DE PAUW, *'Brugge, le dépôt ?' Verwaarloosde, deviante en criminele minderjarige meisjes opgesloten in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge tijdens het Interbellum*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 2003. Zie ook voor een vroegere periode S. VERBRUGGE, *De 'onverbeterlijke' meisjes in de marge van het heropvoedingsideaal, Brugge 1890-1912*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2002.

minderjarigen die verbleven in staatsinstellingen.³ Bij aanvang van deze studie werd deze invalshoek, die de beleving van de jongeren centraal stelt, als uitgangspunt genomen.⁴

Zoals het citaat van Taylor hierboven terecht stelt, rezen in de loop van het onderzoeksproces nieuwe, onvoorziene vragen waardoor ik besepte dat deze beleving van de jongere slechts één pijler was waarop het onderzoek zou steunen. Een andere pijler werd gevormd in de zoektocht naar een verklaring voor een verrassend gegeven dat aan het licht kwam tijdens een eerste lezing van de documenten: veel van de *billets clandestins*⁵ kenmerkten zich door een uiting van intense gevoelsbeleving, waarbij liefde en lijden als dynamische, op elkaar inwerkende elementen tot een complex geheel werden verweven. Nieuwsgierig naar een verklaring voor deze vaststelling, werd besloten om van deze emotiedimensie de tweede as van het onderzoek te maken.

De beleving van de jeugddelinquent zelf en de rol van emotie zijn dus de rode draden die dit onderzoek aaneen rijgen, waardoor ik met deze licentiaatsverhandeling twee historiografische tradities probeer te verweven: de historische criminologie en de emotiegeschiedenis.

2. Overzicht van de historiografie

*Tant de gens s'en vont qui se désolent à chaque pas : plus rien à découvrir, paraît-il, dans des mers trop frayées. Qu'ils se plongent dans les ténèbres de la Psychologie aux prises avec l'Histoire : ils reprendront du goût à l'exploration.*⁶

Toen in 2011 een anti-kapitalistische jongerenbeweging ontstond die zich vanuit Spanje verspreidde naar Europa en de V.S., geraakten ze bekend onder de noemer 'indignados'; de verontwaardigden. Deze sociale beweging die gesyboliseerd werd door een emotie, is slechts één voorbeeld van hoe emoties aanwezig kunnen zijn in populaire media en het dagelijkse leven. Andere illustraties zijn de vele vieringen in ons kalenderjaar die verband houden met emoties, waarvan Valentijn (liefde) en oorlogsherdenkingen (verdriet) enkele voorbeelden zijn. Ondanks de aanwezigheid van emoties in het dagdagelijkse leven –nu en in vroegere periodes– deed emotie als onderzoeksobject pas haar intrede in de sociale wetenschappen in de jaren zeventig van de twintigste eeuw.⁷ Hierna wordt eerst de laattijdige timing van deze *affective turn* verklaard, en nadien wordt een beknopt overzicht gegeven van de ontwikkeling van emotie als onderzoeksconcept binnen de historiografie en de historische criminologie.

³ J. CHRISTIAENS, "Naar een geschiedenis van de Belgische kinder- en jeugdbescherming in de 20ste eeuw. Pistes voor wetenschappelijk onderzoek" in: P. DROSSENS, J. CHRISTIAENS, K. VELLE, eds., *Bronnen voor de geschiedenis van de Belgische kinder- en jeugdbescherming in de 20ste eeuw. Handelingen van de studievoormiddag georganiseerd aan de Vrije Universiteit Brussel op 26 oktober 2000*, Brussel, 2001, p. 62.

⁴ Na bronnenprospectie van diverse Vlaamse jeugdinstituten, werd gekozen voor het Rijksopvoedingsgesticht Brugge. Voor een uitgebreide bespreking van de gevolgde methodologie en een verantwoording voor de keuze van Brugge en tijdsperiode, zie verder.

⁵ Geheime brieven die de minderjarigen aan elkaar doorgaven.

⁶ L. FEBVRE 'La sensibilité et l'histoire: Comment reconstruire la vie affective d'autrefois?' in: *Annales d'histoire sociale (1939-1941)*, T. 3, no. 1/2, (1941), p. 5.

⁷ A. CHANIOTIS, 'Introduction' in: *Unveiling emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, Stuttgart, 2012, pp. 11-12.

2.1. De *affective turn*: wat vooraf ging

Antropologen Catherine Lutz en Geoffrey White wijten de laattijdige timing van deze ‘turn’ aan verschillende factoren. Zo heerste in de jaren zeventig binnen de antropologie een zekere onvrede met betrekking tot de dominante cognitieve visie die mensen beschouwde als mechanische informatieverwerkers. Dit ging gepaard met een hernieuwde aandacht voor het begrijpen van socioculturele ervaringen vanuit het perspectief van de actoren zélf en de opkomst van interpretatieve benaderingen voor ‘primitieve’ fenomenen, waaronder ook emoties. Vooral de heersende ideeën over de aard van emoties zouden een belangrijke reden zijn voor de laattijdige intrede van emoties in het onderzoeksveld: tot de late twintigste eeuw werden emoties gezien als natuurlijke gegevens die door hun biologische aard onveranderlijk en uniform zouden zijn, met andere woorden oninteressant voor de culturele theorie en bovendien ontoegankelijk via de bestaande methodes. De wetenschappen hoorden zich te focussen op rationale actoren⁸ en op veranderlijke processen –niet op universele en onveranderlijke fenomenen als emoties.⁹

Emoties werden lange tijd beschouwd als behorende tot het individuele, interne en privédoein. De ‘irrationele’ emoties zouden de tegenhanger zijn van het ‘rationele’ denken, en zouden ook gevaarlijk zijn omdat het mensen aanzet tot impulsief –en dus niet-voorspelbaar– gedrag. Emoties werden ook beschouwd als een ‘unintended and uncontrollable act’, iets dat mensen onvrijwillig *overkomt*, en waartegen vooral kwetsbare mensen geen weerstand kunnen bieden. Deze vermeende gevaarlijkheid van emoties wordt in lijn met het ideologische gedachtegoed van een samenleving geprojecteerd op zwakkere groepen: vrouwen, kinderen en de lagere klasse zouden vatbaarder zijn voor oncontroleerbare emoties, en deze gevaarlijke emotionaliteit wordt ook gebruikt als legitimatie voor hun benadeelde sociale en economische posities en hun uitsluiting van machtsposities.¹⁰

Ook vandaag nog wordt een groot deel van de psychologische literatuur gedomineerd door het paradigma van Paul Ekman, die gelooft in het bestaan van een beperkt aantal universele emoties die alle mensen delen.¹¹ ‘Normale’ mensen geven niet alleen uitdrukking aan deze emoties, maar kunnen ze ook herkennen en interpreteren bij anderen.¹² Dit bewees hij aan de hand van een experiment waarbij hij plaatjes toonde van gezichtsuitdrukkingen, waarbij de respondenten op basis van een lijst de juiste emotie moesten verbinden aan de getoonde gezichtsuitdrukking. Zijn these kent vooral navolging in

⁸ S. WILLIAMS, *Emotion and Social Theory: Corporeal Reflections on the (Ir) Rational*, Londen, 2001, p. 2
Hij spreekt niettemin over een ‘secret history of emotions’. Zo zouden emoties impliciet aanwezig zijn in het werk van belangrijke sociologen zoals Weber en Durkheim.

⁹ C. LUTZ en G.M. WHITE, ‘The anthropology of emotions’ in: *Annual review of anthropology*, vol. 15 (1986), p. 405.

¹⁰ C. LUTZ, ‘Emotion, thought, and estrangement: emotion as a cultural category’, in: *Cultural Anthropology*, vol. 1, no. 3 (1986), p. 287.

¹¹ Dit zijn blijdschap, droefenis, afkeer, verrassing, woede en angst.

¹² B.H. ROSENWEIN, ‘Problems and methods in the history of emotions’, in: *Passions in context*, 1, (2010), p. 2 en p. 6.

sommige domeinen van de genetica en neurobiologie. Historica Barbara Rosenwein benoemt deze stelling als een ‘presentistische’: “they suggest that today’s emotions were the emotions of the past and will remain those of the future.”¹³

Hoewel Ekman bijzonder invloedrijk blijft binnen de cognitieve psychologie, bleven zijn thesen niet ongecontesteerd. Vooral de experimenten die Ekman aanhaalt als bewijs werden sceptisch onthaald. Toen aan respondenten werd gevraagd om de afbeeldingen van de gezichtsuitdrukking te benoemen *zonder* de keuzelijst, waren de resultaten al veel minder duidelijk. Het gezicht dat geluk en boosheid voorstelde werd regelmatig door elkaar gehaald, en de emotie ‘afkeer’ werd nauwelijks benoemd.¹⁴ Ook de stelling van evolutionaire psychologen die menen dat mensen vandaag de dag dezelfde emoties vertonen als in het Stenen Tijdperk, ligt onder vuur. Bewijs daarvoor zou immers vooral afkomstig zijn van kennis over onze *huidige* emoties, en volstaat dus geenszins om uitspraken te doen over de prehistorie, stelt Paul Turke.¹⁵

De sterkste replieken kwamen echter vanuit de antropologie, waar een sociaal-constructivistische benadering domineerde. Pionier in het antropologisch onderzoek naar emoties is Michelle Rosaldo, die meende dat emoties weliswaar een biologische component bevatten, maar dat die in belang onderdoet voor de interpretatieve component, die aangeleerd is en bijgevolg cultureel bepaald.¹⁶ Of, in de woorden van Rom Harré: “It is an ontological illusion to believe that ‘there is something there, the emotion, of which the emotion word is a mere representation’. There is no such thing as ‘fear’: there are only ‘fearful people’”¹⁷. In welke mate cultuur dan determinerend zou zijn voor de beleving en expressie van gevoelens was een vraag die de antropologie van emoties vele jaren domineerde.

Toen in de jaren negentig het concept ‘cultuur’ danig in vraag werd gesteld binnen de gehele antropologie, deed dit antropologes als Lila Abu-Lughod en de eerder vermelde Catherine Lutz een nieuwe weg inslagen: discoursanalyse. Anders dan cultuur, zou discours ruimte laten voor het naast elkaar bestaan van meerdere discourses, zou in tegenstelling tot het statische concept cultuur oog hebben voor verandering doorheen de tijd, en zou de mogelijkheid tot verzet erkennen tegen dat dominante discours.¹⁸ In hun boek *Language and the politics of emotion* suggereren Lutz en Abu-Lughod om emotie binnen de antropologie te benaderen via een contextualiserende methode. Een contextualiserende benadering richt zich op discours in de Foucaultiaanse betekenis van het woord, en dit vanuit twee uitgangspunten: het discours *over* emotie, en *emotioneel discours* (i.e. discours met een emotionele

¹³ B.H. ROSENWEIN, ‘Problems and methods in the history of emotions...’, p. 4.

¹⁴ B.H. ROSENWEIN, ‘Problems and methods in the history of emotions...’, p. 6.

William Reddy stelde zich ook de vragen: wat gebeurt er met de emoties van zodra het gezicht weer neutraal wordt? En hoe kunnen we emoties in het schema inpassen die geen voor de hand liggende uitdrukking hebben, zoals liefde, schaamte of nostalgie? W. REDDY, *The navigation of feeling. A framework for the history of emotions*, Cambridge 2001, p.12.

¹⁵ B.H. ROSENWEIN, ‘Problems and methods in the history of emotions...’, p. 7.

¹⁶ W. REDDY, *The navigation of feeling...*, p. 36

¹⁷ Geciteerd in J. BOURKE, ‘Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History’, in: *History Workshop Journal*, no. 55 (2003), p. 117.

¹⁸ W. REDDY, *The navigation of feeling...*, p. 42.

inhoud).¹⁹ Het is via deze focus op discours dat historici het sterkst beïnvloed zijn door antropologie van de emoties, stelt Joanna Bourke.²⁰

2.2. Emoties in de historiografie

Hoewel de geschetste ontwikkelingen plaatsvonden aan het einde van de twintigste eeuw, had Lucien Febvre er al in 1941 voor gepleit om binnen historisch onderzoek aandacht te hebben voor emoties, daarvan getuige het citaat aan het begin van dit hoofdstuk. In hetzelfde artikel in *Annales d'histoire sociale* stelde Febvre dat er doorheen de eeuwen een radicale breuk waarneembaar was in emotionele beleving. Hij riep op om deze kaders, categorieën en attitudes van vorige generaties te reconstrueren, en vond hierin bijval bij Johan Huizinga en Norbert Elias.²¹ Tegelijk gaf Febvre ook toe dat het bestuderen van emoties allesbehalve makkelijk zou zijn: “(...) prétendre reconstituer la vie affective d’une époque donnée, c’est une tâche à la fois extrêmement séduisante et affreusement difficile. Mais quoi ? L’historien n’a pas le droit de désertter.”²²

Hierin speelde zeker het eeuwige probleem waarmee historici worstelen een rol: het vinden van geschikt bronnenmateriaal. Toegang verkrijgen tot bronnen die inzicht verschaffen in emoties is moeilijk voor alle humane wetenschappers, stelt Susan Matt, maar “for the historian, however, recovering the traces of emotions is perhaps the most difficult, since the individuals who expressed them are, for the most part, dead; their actual emotional experiences long over.”²³ Het hoofdzakelijke gebruik van tekstuele bronnen verplicht historici om zich te richten op linguïstische aspecten van emoties, wat de moeilijkheid met zich meebrengt om emotionele termen van de ene taal naar de andere, of van een vroeg naar een laat stadium van een taal om te zetten. Niet-tekstuele elementen zoals gelaatsuitdrukking, toonhoogte en onbedoelde fysieke reacties zoals blozen en zweten, vallen weg.²⁴ Daarnaast moet men ook opletten dat men bij het maken of consulteren van transcripties de materiële aard van de tekstuele bronnen niet uit het oog verliest, zoals woorden die zijn onderlijnd of de aard van het briefpapier.²⁵ Zoals echter ook in andere takken van de geschiedenis een probleem kan zijn, heeft vooral de geletterde klasse documenten nagelaten, wat geschiedschrijving over emoties bemoeilijkt voor kwetsbaardere sociale groepen zoals de arbeidersklasse of vrouwen.²⁶ Taal heeft bovendien niet alleen de capaciteit om gevoelens *uit te drukken*, maar ook om deze te *verhullen*.

¹⁹ C. LUTZ en L. ABU-LUGHOD, ‘Introduction. Emotion, discourse, and the politics of everyday life’, in: C. LUTZ en L. ABU-LUGHOD, eds., *Language and the politics of emotion. Studies in Emotion and Social Interaction*, Cambridge, 1990, pp. 9-10.

²⁰ J. BOURKE, ‘Fear and Anxiety...’, p. 116.

²¹ S. J. MATT, ‘Current emotion research in history: or, doing history from the inside out’ in: *Emotion Review*, vol. 3, no. 1 (2011), pp. 117-118.

²² L. FEBVRE, ‘La sensibilité et l’histoire...’, p. 12.

²³ S. J. MATT, ‘Current emotion research in history...’, p. 119.

²⁴ S. J. MATT, ‘Current emotion research in history...’, p. 119.

²⁵ L. PASSERINI, ‘Connecting emotions. Contributions from cultural history’, in: *Historiein*, vol. 8 (2008), p. 120.

²⁶ S. J. MATT, ‘Current emotion research in history...’, pp. 118-119

In een eerste fase van de historiografie van emotie werd vooral beroep gedaan op formele teksten die advies gaven over emotie, maar nadien werden ook egodocumenten ingezet. Mogelijke andere bronnen voor de historicus van emotie zijn schilderijen, grafstenen en muziek.²⁷

Toch bleef de relatie tussen emotie en historici aanvankelijk moeizaam. De heersende ideeën over emoties binnen de psychologie leidde tot moeilijkheden (cfr. supra), en binnen de sociale geschiedenis werd –mogelijk als tegenreactie op Gustave LeBon– gefocust op de rationaliteit van een collectieve beweging.²⁸ En hoewel sommige historici in hun werken over de familie en demografie de emotie integreerden,²⁹ meent Joanna Bourke dat veel van deze vroege onderzoeken over emotionele cultuur te weinig op emotie zelf focusten, waardoor de vroege geschiedschrijving van emotie “often becomes just another way of writing about courtship, marriage, sex, dreams and desires”³⁰. Als reactie op deze problemen keerden veel historici zich tot de antropologische sociaal-constructivistische inzichten, waarbij de focus op discours het dichtste aanleunde bij de tekstuele historische bronnen.

Sinds het midden van de jaren tachtig zijn er drie theoretische modellen het meest invloedrijk geweest binnen de geschiedschrijving over emoties: de ‘emotionologie’ van Stearns en Stearns, de ‘emotional communities’ van Barbara Rosenwein, en de ‘emotives’ van William Reddy.

In 1985 publiceerden Peter Stearns en Carol Stearns een artikel genaamd ‘Emotionology: Clarifying the history of emotions and emotional standards’. Hierin pleitten ze voor een benadering van de geschiedenis van emoties door te kijken naar de discrepanties tussen de emotionologie (de collectieve normen met betrekking tot emotie-expressie) en de eigenlijke emotiebeleving. Emotionologie definieerden ze als volgt:

The attitudes or standards that a society, or a definable group within a society, maintains toward basic emotions and their appropriate expression; ways that institutions reflect and encourage these attitudes in human conduct, e.g., courtship practices as expressing the valuation of affect in marriage, or personnel workshops as reflecting the valuation of anger in job relationships.³¹

In een eerste fase van zo’n historisch onderzoek zou moeten worden gekeken naar de emotionologische context, die nu eenmaal makkelijker toegankelijk is dan de emotionele beleving. In een tweede fase worden de emotionele expressies doorheen de tijd doorgrond, ervanuit gaande dat deze corresponderen met de emotionele standaarden (de emotionologie). De laatste fase onderzoekt dan hoe mensen proberen te mediëren tussen de emotionele ervaring en de emotionele standaarden.³² Historica Bettina Hitzer

²⁷ S. J. MATT, ‘Current emotion research in history...’, p. 119.

²⁸ P. N. STEARNS en C. Z. STEARNS, ‘Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards’, in: *The American Historical Review*, vol. 90, no. 4 (1985), p. 816.

²⁹ Voor een overzicht en bespreking van de vroege historiografische werken over emotie, zie P. N. STEARNS en C. Z. STEARNS, ‘Emotionology: Clarifying the History of Emotions...’, pp. 816-820.

³⁰ J. BOURKE, ‘Fear and Anxiety...’, p. 114.

³¹ P. N. STEARNS en C. Z. STEARNS, ‘Emotionology: Clarifying the History of Emotions...’, p. 813.

³² P. N. STEARNS en C. Z. STEARNS, ‘Emotionology: Clarifying the History of Emotions...’, p. 825.

merkte op dat deze benadering nog steeds uitgaat van een onderscheid tussen de *emotie* en de *expressie* van deze emotie, met andere woorden de idee dat *emoties* zouden opborrelen in het lichaam en zouden universeel zijn, terwijl alleen de *uitdrukking* ervan cultureel bepaald werd.³³

Ook Barbara Rosenwein was het niet eens met de emotionologie en nuanceerde dat het emotionele leven niet gereguleerd wordt door één enkelvoudige set van regels, maar door verschillende emotionele modellen en stijlen, door haar ‘emotional communities’ genoemd. Deze zijn gelijkaardig aan andere sociale gemeenschappen zoals families, kloosters of vakbonden,

but the researcher looking at them seeks above all to uncover systems of feeling, to establish what these communities (...) define and assess as valuable or harmful to them (...); the emotions that they value, devalue, or ignore; the nature of the affective bonds between people that they recognize; and the modes of emotional expression that they expect, encourage, tolerate, and deplore.³⁴

Mensen kunnen deel uitmaken van verschillende emotionele gemeenschappen, en dit onderscheidt Rosenweins ‘emotional community’ van wat William Reddy formuleert als een ‘emotional regime’.³⁵ Dit ontlokte hem kritiek van Rosenwein omdat het geen ruimte zou laten voor de co-existentie van verschillende emotionele modellen binnen één samenleving.

William Reddy oogste echter meer lof met zijn verdienstelijke pogingen om een brug te slaan tussen de psychologie en de sociale wetenschappen in zijn boek *The navigation of feelings*. Hierin poneerde hij het concept ‘emotives’, waarbij hij emotionele expressie verbindt met de speech-acts van Austin. Volgens Reddy moeten we bij uitingen van emoties ook extralinguïstische elementen in acht nemen. Emotieclaims hebben volgens hem drie elementen: (1) Een beschrijvend (bv ‘hij is boos’), (2) Een relationele inhoud (bv. ‘ik ben boos op jou’ kan een manier zijn om te laten weten dat er momenteel geen samenwerking wenselijk is) en (3) Een zelf-explorerende of zelfverbredend effect (dit is het effect van het *uiten* van de emotie op de emotie zelf, wat bv. kan leiden tot fysieke reacties zoals blozen, stemverandering, ...). *Emotives* zijn dus op zich ook instrumenten voor het veranderen, verbergen of versterken van emoties.³⁶

Recent wierpen Hoegaerts en Van Osselaer echter op dat het concept emotie dan wel was gehistoriseerd, maar dat er nog altijd werd aangenomen dat de *fysieke grondslag* ervan universeel en onveranderlijk was.³⁷ Nagenoeg alle historische studies over emotie behielden de dichotomie tussen lichamelijke en geestelijke belevingen en expressies van emoties. Ook Joanna Bourke wees al in 2003 op het negeren van de fysiologie van emoties.³⁸

³³ J. HOEGAERTS en T. VAN OSSELAER, ‘De lichamelijkeheid van emoties. Een introductie’ in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 126, no. 4, p. 454.

³⁴ B. H. ROSENWEIN, ‘Problems and methods in the history of emotions...’, p. 10.

³⁵ J. HOEGAERTS en T. VAN OSSELAER, ‘De lichamelijkeheid van emoties...’, p. 455.

³⁶ W. REDDY, *The navigation of feeling...*, pp. 97-102.

³⁷ J. HOEGAERTS en T. VAN OSSELAER, ‘De lichamelijkeheid van emoties’, p. 454.

³⁸ J. BOURKE, ‘Fear and Anxiety...’, p. 121

Verderbouwend op de ‘emotives’ van William Reddy, stelden Pascal Eitler en Monique Scheer dat ook lichaamsbewegingen (bv. gebaren) en lichaamsreacties (bv. blozen, zweten) kunnen worden gezien als ‘emotives’. Ze benadrukten daarbij ook dat lichaamservaringen niet willekeurig zijn, maar worden ‘aangeleerd’ in een specifieke omgeving.

Voorals Monique Scheer is een belangrijke stem in het overstijgen van de dichotomie tussen geest en lichaam doordat ze de historiografie van emoties verbindt aan een andere traditie binnen de sociale wetenschappen: de theorie van sociale praktijken.³⁹ Hiermee startte ze een vernieuwende en bijzonder interessante trend die poogt om de voorgaande spanningen binnen het onderzoeksdomein te verenigen. Ook ik zal gebruik maken van haar ‘emotionele praktijken’, die ik hierna dieper bespreek. Maar hoe verhoudt zich nu de relatie tussen emotiegeschiedenis en de historische criminologie?

2.3. De gedetineerde als subject

In 2009 onderzocht Antoine Rivière brieven naar het bestuur van de openbare onderstand in het interbellum, geschreven door jongeren die informatie vroegen over hun familiale herkomst. De jongeren bevonden zich in pleeggezinnen en wisten nagenoeg niets van hun afkomst, wat volgens Rivière aanleiding was tot een

profonde souffrance de ne pas savoir d’où l’on vient; souffrance que jusqu’au soir de leur vie, ces abandonnés portent comme une infirmité et que souvent, bien qu’atténuée, ils transmettent comme une nouvelle part de l’identité familiale à leurs descendants.⁴⁰

De epistolaire strategieën die deze jongeren gebruikten om informatie over hun afkomst te bekomen bestonden erin “à rechercher *l’empathie* du tuteur, à susciter sa *pitié*, en lui dévoilant, parfois sur le ton de la *confiance*, l’intime *souffrance* qu’endure celui qui ignore tout de ses origines”.⁴¹ Rivière poneerde de vraag of deze veelvuldige brieven mogen gezien worden als een vroege vorm van collectieve actie van verlaten jongeren, die zich verenigden op basis van het gemeenschappelijk lijden.⁴² Hoewel Rivière zich niet expliciet in het veld van de emotiegeschiedenis plaatst, kan niet worden ontkend dat zijn benadering en vraagstelling dicht aanleunen bij het terrein van emoties in de historiografie. Zijn focus op de jongeren als subject en zijn gebruik van de linguïstische bronnen kennen een lange voorgeschiedenis binnen de historische criminologie.

Foucaults *Surveiller et punir* wordt vaak aangehaald als keerpunt in de gevangenis-historiografie. Waar de negentiende eeuw in de historiografie vóór Foucault vaak werd afgeschilderd als de eeuw waarin het

³⁹ M. SCHEER, ‘Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion’ in: *History and Theory*, 51 (2012), pp. 193-220.

⁴⁰ A. RIVIÈRE, ‘La quête des origines face à la loi du secret. Lettres d’enfants de l’Assistance publique (1900-1920)’ in: *Revue d’histoire de l’enfance “irrégulière”*, no. 11 (2009), op < <http://rhei.revues.org/3060>>, laatst geraadpleegd op 04.06.2014, p. 2.

⁴¹ A. RIVIÈRE, “La quête des origines face à la loi du secret...” p. 7, eigen cursief.

⁴² A. RIVIÈRE, “La quête des origines face à la loi du secret...” p. 9

strafrechtelijk beleid humaner werd, werd de negentiende eeuw nadien eerder beschouwd als een nieuwe modaliteit van efficiëntere sociale controle, en niet zozeer een trend tot humanisering. Dit revisionisme was weliswaar een sterke verrijking, maar betekende ook dat de gevangenishistoriografie zich vanaf dan toelagde op de strafrechtelijke macht als abstract gegeven, en weinig oog had voor de mogelijkheid tot verzet of de beleving van de gedetineerde.⁴³

Aandacht voor een *history from below* van het gevangeniswezen kwam er vanuit de hoek van Britse sociale historici die met hun *crime from below* criminaliteit benaderden met concepten als ‘overlevingsstrategie’, en daardoor aandacht besteedden aan de gedachten en gevoelens van de mensen wiens gedrag ze probeerden te verklaren. Hierin stond verzet centraal –niet in een enge definitie die verzet louter leest als (georganiseerd) politiek verzet, maar in een opengetrokken definitie van het zich niet gedragen zoals men werd verondersteld.⁴⁴

Toch blijft de gevangenishistoriografie vaak teleurstellend in dit opzicht, vindt Christiaens,⁴⁵ en ook Abigail Wills is dezelfde mening toegedaan. Hoewel er veel pleidooien zijn geweest in de historiografie voor het besteden van aandacht voor de subjectieve ervaring van de gedetineerde, hebben studies over verzet de neiging om vooral de onvermijdelijkheid van de hegemonische institutionele waarden en praktijken te bevestigen, stelt Wills. Verzet wordt weliswaar gezien als een lovenswaardig antwoord aan de repressieve omgeving, maar blijft niettemin futiel. Agency bij gedetineerden is dus niet volledig afwezig, maar wordt slechts een zeer beperkte analytische significantie toegekend, en uiteindelijk zijn deze studies een bevestiging van het succes waarmee institutionele regimes hun autoriteit oplegden, stelt ze. Door verzet als een monolithische categorie te beschouwen en door de individuele actor voor te stellen als een cijfertje, doen zulke onderzoekers onrecht aan de complexiteit van het waarom en hoe van verzet.⁴⁶

Zowel Christiaens als Wills vinden in het *hidden transcript* van James Scott een ingang voor het bestuderen van verzet bij jeugdige gedetineerden. Een onderzoek naar de *infrapolitics* beperkt zich niet tot formele en openlijke vormen van verzet zoals gevangenisrellen, maar beschouwt dominantie en verzet als een dynamische relatie die voortdurend aan het testen van de grenzen onderhevig is (cfr. *infra*).⁴⁷ Hiertoe maakt Scott gebruik van het zogeheten *public* en *hidden transcript*. Een *public transcript* omschrijft hij als “the open interaction between subordinates and those who dominate. Public

⁴³ S. ANDERSON en J. PRATT, ‘Prisoner memoirs and their role in prison history’, in: Johnston (H.), ed., *Punishment and control in historical perspective*, Hampshire, 2008, p. 179.

Dit wordt ook bevestigd in A. WILLS, “Resistance, identity, and historical change in residential institutions for juvenile delinquents, 1950-70”, in: H. JOHNSTON, ed., *Punishment and control in historical perspective*, Hampshire, 2008, p. 215 en in J. CHRISTIAENS, “Testing the limits: Redefining resistance in a Belgian Boys’ Prison”, in: P. COX en H. SHORE, eds., *Becoming delinquent: British and European youth 1650-1950*, Ashgate, 2002, p. 89.

⁴⁴ J. CHRISTIAENS, “Testing the limits...” p. 90.

⁴⁵ Er is wel veel hedendaags criminologisch onderzoek naar perspectief van gedetineerden en hun beleving op hun vrijheidsberoving, maar criminologen hebben het voordeel gebruik te kunnen maken van mondelinge getuigenissen, wat voor de meeste historici niet opgaat. J. CHRISTIAENS, “Testing the limits...”, p. 90.

⁴⁶ A. WILLS, “Resistance, identity, and historical change”, p. 231

⁴⁷ J. CHRISTIAENS, “Testing the limits...”, p. 92

refers to action that is openly avowed to the other party in the power relationship, and transcript is used almost in its juridical sense (procès verbal) of a complete record of what was said⁴⁸. Dit kan ook bestaan uit non-verbale communicatie zoals lichaamstaal. Een *hidden transcript* is dan een “discourse that takes place “offstage”, beyond direct observation by powerholders. The hidden transcript is thus derivative in the sense that it consists of those offstage speeches, gestures, and practices that confirm, contradict, or inflect what appears in the public transcript”. Aan de hand van het verschil tussen dit *hidden* en *public transcript* analyseert Scott de machtsverhoudingen en slaagt hij erin oog te hebben voor de agency van de onderworpenen. Wills gaat nog een stapje verder door verzet ook te zien als een causale factor in historische veranderingen in de residentiële instellingen in Engeland na de Tweede Wereldoorlog.⁴⁹

Onder meer op basis van de tuchtregisters werden in de historiografie van jeugddelinquentie al meerdere onderzoeken uitgevoerd.⁵⁰ Ten opzichte van hedendaagse criminologische onderzoeken naar de ervaringen van gedetineerden, hebben deze onderzoeken het nadeel over een beperkt bronnenmateriaal te beschikken. Waar criminologe Mary Bosworth bijvoorbeeld via interviews een mooie verrijking heeft in haar onderzoek naar hedendaags verzet in een vrouwengevangenis⁵¹, is dat onmogelijk voor historici. Maar niet helemaal onmogelijk, want er zijn wel degelijk egodocumenten van gedetineerden bewaard - al is de oogst relatief beperkt. Historiografische werken die egodocumenten van gedetineerden als vertrekpunt nemen, zijn m.i. het best in te delen in twee groepen. Een eerste groep hanteert egodocumenten die ooit doelbewust zijn gecreëerd om gelezen te worden, hetzij op eigen initiatief van de gedetineerde, hetzij in opdracht van de instelling in het kader van de psychologische observatie.

Onder die eerste soort valt bijvoorbeeld het onderzoek van Anderson en Pratt, waarin zij aan de hand van gevangenismemoires onderzochten hoe Britse gedetineerden in de negentiende omgingen met de dagelijkse omstandigheden in de cellen, gaande van het dieet tot de relatie met de gevangenisartsen. Daarnaast behandelden ze ook de rol van gevangenismemoires in de publieke opinie en de hervormingen van het gevangeniswezen.⁵² Een ander voorbeeld is het lopende onderzoek van de Nederlandse

⁴⁸ J. C. SCOTT, *Dominance and the arts of resistance...*, p. 2.

⁴⁹ A. WILLS, “Resistance, identity, and historical change”, p. 231.

⁵⁰ Zie bv: T. MYERS en J. SANGSTER, “Retorts, runaways and riots: Patterns of resistance in Canadian Reform Schools for girls, 1930-60”, in: *Journal of social history*, vol. 34, no. 3, 2001, pp. 669-697; K. WIMSHURST, “Control and resistance: reformatory school girls in late nineteenth century South Australia”, in: *Journal of social history*, vol. 18, no. 2, 1984, pp. 273-287; J. SANGSTER, “She is hostile to our ways”: First nations girls sentenced to the Ontario training school for girls, 1933-1960”, in: *Law and history review*, 2002, vol. 20, no. 1, pp. 59-96. D. NIGET, “De l’hystérie à la révolte: l’observation médico-pédagogique des jeunes délinquantes en Belgique (1912-1965)” in: *Champ pénal/ Penal Field*, vol III (2011), op < <http://champpenal.revues.org/8056>>, laatst geraadpleegd op 05.06.2014. Zie ook V. MASSIN, *Protégée ou exclure?...*, deel 2, hoofdstuk 2: “Mater les récalcitrantes: la gestion des filles difficiles” pp. 278-332. Voor een iets latere periode zie ook A. THOMAZEAU “Violence et internat: les centres de rééducation pour filles, en France, de la Libération au début des années 1960” in: *Revue d’histoire de l’enfance “irrégulière”*, no. 9 (2007), pp. 107-125 en A. WILLS, ‘Resistance, identity, and historical change in residential institutions for juvenile delinquents, 1950-70’ in: JOHNSTON (H.), ed., *Punishment and control in historical perspective*, Hampshire, 2008, pp. 179-197.

⁵¹ M. BOSWORTH, *Engendering resistance: agency and power in women’s prisons*, Ashgate, 1999.

⁵² S. ANDERSON en J. PRATT, ‘Prisoner memoirs and their role in prison history’, in: Johnston (H.), ed., *Punishment and control in historical perspective*, Hampshire, 2008, pp. 179-197. Zie ook E. BRUYNEEL, *Het leven achter*

genderhistorica Saskia Bultman.⁵³ Zij bestudeert de autobiografische documenten van jonge meisjes in het Rijksopvoedingsgesticht te Zeist, waar de meisjes bij hun binnenkomst een verplichte levensgeschiedenis moesten opschrijven.⁵⁴ In Frankrijk schreef Mathias Gardet een artikel waarin hij zich verrukt uitlaat over de schier eindeloze onderzoeksmogelijkheden van de ontdekking van schoolschriftjes in zo'n 15.000 dossiers van observatie-instelling Savigny-sur-Orge. Zulke archieven bevatten een schat aan info, stelt hij, aangezien ze schriftelijke bronnen verschaffen van mensen die normaal gezien nauwelijks sporen nalaten.⁵⁵

Een tweede soort egodocumenten is te vinden in correspondentie, die dus vooral communicatie tot doel had. In 1983 al deed de Australische Margaret Barbalet onderzoek naar een jeugdinstelling voor meisjes waar weliswaar al veel over was geweten, maar “a considerable amount is known about them, but –and it is an enormous distinction- we know it *from above*, from the *outside*, from the employers’ point of view. We know barely anything about the womens’ thoughts, *their* experiences, *their* complaints and joys.”⁵⁶ Barbalet nam doelbewust een ander uitgangspunt en vertrok vanuit brieven van de meisjes om een heuse ‘view from below’ te ontwikkelen. Hierin kadert bijvoorbeeld ook het onderzoek van Antoine Rivière, die hierboven reeds werd besproken. Jean-Claude Vimont komt het dichtst bij onderzoek naar verzet binnen de gevangensmuren met zijn onderzoek naar graffiti op celmuren, die we volgens Vimont niet louter mogen zien als een uiting van geweld, maar ook als een middel om te communiceren.⁵⁷

In deze studie combineer ik beide onderzoekstradities door de dagelijkse strubbelingen van gedetineerden op te sporen aan de hand van zowel een analyse van het tuchtregister, als een analyse van talige sporen die ze hebben nagelaten in de vorm van brieven, dagboeken en andere egodocumenten. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de theorievorming rond emotionele praktijken.

2.4. Social Practice Theory

Social practice theory is “a body of work about the work of body”, zoals media-antropoloog John Postill het bondig stelt. Het is een geheel van verschillende benaderingen binnen sociale theorie (hoewel Reckwitz het binnen de culturele theorie plaatst) die het menselijk lichaam als de ‘nexus’, de verbinding,

tralië aan de hand van egodocumenten. *Het penitentiair regime in België 1944-1950*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2003.

⁵³ S. BULTMAN, *From Sinful Self-Knowledge to Individual Self-Expression? Practices of Identity Construction among Girls in the Juvenile State Reformatories in the Netherlands, 1858-1975*, lopend doctoraatsonderzoek, Radboud Universiteit Nijmegen.

⁵⁴ S. BULTMAN, “Tussen schuld en plezier: de levensgeschiedenissen van meisjes in het Rijksopvoedingsgesticht te Zeist, 1925-1950”, in: *Historica*, vol. 16, iss. 1, (2013), pp. 13-17.

⁵⁵ M. GARDET, “Pâtés et tâches à la plume Sergent-Major: les trésors enfouis des cahiers d’écoliers de jeunes délinquants.” In: *Revue d’histoire de l’enfance “irrégulière”*, no. 11 (2009), s.p., op <<http://rhei.revues.org/3074>>, laatst geraadpleegd op 04.06.2014.

⁵⁶ M. BARBALET, *Far from a low gutter girl. The forgotten world of state wards: South Australia 1887-1940*, Melbourne, 1983, p. IX, mijn cursief.

⁵⁷ J.-C. VIMONT “Les graffitis de la colonie pénitentiaire des Douaires”, in : F. CHAUVAUD, J.-G. PETIT, eds., *L’histoire contemporaine et les usages des archives judiciaires (1800-1939)*, Histoire et archives, n° 2, Parijs, 1998, pp. 139-153.

van het praktische ingrijpen van mensen in de wereld beschouwen.⁵⁸ Een ‘praktijk’ wordt door Reckwitz omschreven als “a routinized type of behaviour which consists of several elements, interconnected to one other: forms of bodily activities, forms of mental activities, ‘things’ and their use, a background knowledge in the form of understanding, know-how, states of emotion and motivational knowledge.”⁵⁹ Een praktijk moet worden onderscheiden van ‘praktijk’ als abstract begrip (‘praxis’), wat meer duidt op het menselijk handelen in het algemeen.

Veel onderzoekers zijn het erover eens dat er geen coherente, eengemaakte theorie van sociale praktijken bestaat. Theodor Schatzki maakt een onderscheid tussen vier types binnen de theorie van sociale praktijken: filosofen (bv. Wittgenstein, Taylor), sociale theoretici (Bourdieu, Giddens), culturele theoretici (Foucault, Lyotard), en theoretici van de wetenschap en technologie (Latour). John Postill maakt ook een onderscheid tussen de ‘eerste’ en ‘tweede’ generatie binnen de theorie van sociale praktijken. Tot die eerste generatie moeten we namen als Bourdieu, de Certeau, Foucault en Giddens rekenen, die de theorie gebruikten om een middenweg te slaan in het debat tussen de structuralisten en de methodologisch individualisten, die de motor achter sociale fenomenen respectievelijk zochten in structuren en individuele handelingen.⁶⁰ Het grote voordeel van theorie van sociale praktijken is dus dat het een antwoord biedt op enkele aloude dichotomieën in de sociale wetenschappen, zoals structuur-agency en lichaam-geest.

2.4.1. Monique Scheer: ‘emotional practices’

In een recent artikel pleit Monique Scheer voor een gedegen theoretisch kader van ‘emotionele praktijken’. Te vaak is deze term gehanteerd zonder dat het gebruik ervan vergezeld werd door een theoretische reflectie, waarbij gesuggereerd werd dat ‘emotionele praktijken’ eenvoudigweg handelingen zijn die mensen doen, gepaard gaande met emotie. Zo’n invulling impliceert echter een conceptuele scheiding van ‘emotie’ en ‘praktijk’, in plaats van het beschouwen van emoties *als* een praktijk.⁶¹

De ‘practice theory’ van emoties “views emotion as an *act* situated in and composed of *interdependent cognitive, somatic, and social components*, mixed in varying proportions, depending on the practical logic of the situation in which it takes place.”⁶² De theorie van emotionele praktijken biedt dus een manier om de materiële, lichamelijke aspecten van emotionele processen te integreren zonder te hervallen in de ahistorische, universalistische assumptie dat het lichaam alleen geconditioneerd is door

⁵⁸ J. POSTILL, ‘Introduction: Theorising media and practice.’ In: Bräuchler B. en J. Postill, eds., *Theorising media and practice*, Oxford, 2010, s.p., op: < <http://johnpostill.com/2008/10/30/what-is-practice-theory/>>, laatst geraadpleegd op 16.05.2014., s.p.

⁵⁹ A. RECKWITZ, ‘Towards a theory of social practices: a development in culturalist theorizing’ in: *European journal of social theory*, 5, 2, (2002), p. 249.

⁶⁰ J. POSTILL, ‘Introduction: Theorising media and practice...’, s.p.

⁶¹ M. SCHEER, ‘Are Emotions a Kind of Practice...’, pp. 193-194.

⁶² M. SCHEER, ‘Are Emotions a Kind of Practice...’, p. 219 eigen cursief.

evolutie. Het gebruik van de term ‘emotionele praktijken’ impliceert noodzakelijkerwijs (1) dat emoties niet alleen voortvloeien uit dingen die mensen doen, maar dat ze zelf een soort *praktijk* zijn omdat ze een handeling zijn van een bewust lichaam (2) dat een gevoel niet *a priori* bestaat, maar *ontstaat* in ‘het doen’ van de emotie, (3) dat een definitie van een emotie het lichaam moet integreren, niet in de zin van een universele biologische basis, maar als de locus voor zowel aangeboren als aangeleerde capaciteiten die gevormd zijn door habituele praktijken.⁶³

Scheer onderscheidt vier soorten emotionele praktijken. Een eerste soort noemt ze ‘mobilizing emotional practices’. Dit zijn handelingen, gewoontes of rituelen die we uitvoeren om gevoelens op te wekken, te veranderen of weg te nemen. Een voorbeeld dat ze hierbij aanhaalt is politiek activisme, dat emoties zoals verontwaardiging en woede opwekt door het tonen van foto’s, het scanderen van leuzen, het houden van betogingen, ... Scheer stelt dat zulke emotionele praktijken bestaan (en blijven bestaan) omdat ze in veel gevallen tot het gewenste resultaat leiden.⁶⁴

Een tweede emotionele praktijk is het ‘benoemen’, waarbij ze verderbouwt op het concept ‘emotives’ van William Reddy (cfr. supra). Scheer stelt dat elke emotie in feite uniek is, maar door een emotie te *benoemen* wordt ze in een ‘categorie’ van emoties geplaatst, en de performatieve aard van het ‘benoemen’ van deze emotie (de expressie), bepaalt het voelen. Er is dus een samenhang tussen de discursieve praktijk en het sociale lichaam; ‘emotives’ verkrijgen hun specifieke betekenis alleen in hun sociaal gesitueerde gebruik. Veranderende betekenissen van woorden die emoties uitdrukken, of het opkomen van nieuwe woorden (denk aan het Amerikaanse ‘cool’⁶⁵) getuigen van het veranderen van deze praktijken.

Emoties worden ook gebruikt als communicatiemiddel –de derde emotionele praktijk. Het slagen van een emotionele performance hangt af van de capaciteiten van de performer, maar ook van de kennis van de recipiënt. Het lezen van emoties in bijvoorbeeld gezichtsuitdrukkingen, gebaren, stemintonatie of tranen is immers een complex en veranderend proces.

De laatste emotionele praktijk leunt aan bij het onderzoek naar de emotionologie of een emotioneel regime. Het gaat om regulerende emotionele praktijken. Deze praktijken bepalen wat de geschikte gevoelens zijn in het uiten en interpreteren van emotionele expressie. Het onderzoek naar de habitus van een bepaalde sociale groep in een afgebakende periode, vereist dus ook aandacht voor de impliciete normen en/of expliciete instructies van die groep. Die normen kunnen overigens ook verworpen worden door tegenculturen zoals bijvoorbeeld de hippiebeweging van de jaren zestig. We kunnen hun emotionaaliteit niet als ‘excessief’ bestempelen zonder ook te verwijzen naar een standaard. Deze verandert doorheen de tijd en gebonden is aan een dominante sociale groep. Via de theorie van emotionele praktijken beschouwen we zo’n groep niet slechts als minder gecontroleerd, maar kunnen

⁶³ M. SCHEER, ‘Are Emotions a Kind of Practice...’, p. 220.

⁶⁴ M. SCHEER, ‘Are Emotions a Kind of Practice...’, p. 210.

⁶⁵ P. N. STEARNS, *American Cool: Constructing a Twentieth-Century Emotional Style*, New York, 1994.

we kijken naar tekenen van emotionele normen en verwachtingen binnen een sociale groep die een eigen logica volgt, zijn eigen betekenissen verschaft, en op welke manier dit de dominante groep uitdaagt.⁶⁶

2.4.2. 'Outline of a theory of emotional practice'

Dit conflict tussen emotionele normen is precies de focus die zal worden aangenomen in deze studie. In zijn befaamde boek *Domination and the arts of resistance* vestigt James Scott de aandacht op wat hij de *infrapolitics* noemt.⁶⁷ Volgens Scott gaat er bij het bestuderen van machtsrelaties te veel aandacht uit naar de formele en publieke machtsrelaties, en is er te weinig oog voor wat zich afspeelt *buiten* deze publieke relaties. Men zou ook van de studies naar emotionele normen, de zogenaamde 'emotionologie' (cfr. supra) kunnen zeggen dat ze door de aard van hun bronnenmateriaal (veelal instructieboeken over emoties) eerder de kant van de formele, publieke relaties belichten dan het *hidden transcript*. Daarom zal ik in deze studie aandacht besteden aan de manieren waarop de minderjarigen verzet toonden door 'publieke' praktijken (bv. wangedrag), maar ook hoe ze een *hidden transcript* construeerden aan de hand van een (verborgen) discursieve praktijk. Zoals de hippiebeweging in de jaren zestig een 'tegencultuur' vormde tegen de emotionele normen, beschouw ik de handelingen van de minderjarigen in het Rijksopvoedingsgesticht als een tegencultuur, wat ik hier een 'tegenpraktijk' zal noemen.

De groep meisjes die de 'dragers' zijn van de tegenpraktijken, kunnen we afbakenen als *emotional community* in termen van Rosenwein, of, suggestiever, een *emotional refuge* in de woorden van Reddy. Deze laatste term suggereert meteen een machtsrelatie, die bij Rosenwein m.i. soms ietwat achterwege blijft. (Overigens zijn er veel onderzoekers die een gelijkaardig concept naar voren schuiven, zoals de 'unmanaged spaces' van Gabriel, 'back regions' van Goffman, of 'zones' van Fineman.⁶⁸) Aangezien Rosenwein tot nu toe de diepste uitwerking heeft gegeven van 'emotional communities', maak ik gebruik van haar methodologie, maar beschouw ik Reddy's *emotional refuge* als een specifieke vorm van een *emotional community*.

Mijn complementair gebruik van de verschillende termen heeft overigens niet tot doel om tot een oppervlakkig eclecticisme te bekomen, maar eerder om aan de hand van multiperspectivisme een gedegen en geïntegreerd theoretisch kader uiteen te zetten.

Een kritische vraag die kan worden gesteld is of het gerechtvaardigd is om de discursieve en lichamelijke handelingen van de minderjarigen in het Rijksopvoedingsgesticht Brugge te beschouwen als 'praktijken'. Praktijken veronderstellen immers een geroutineerde aard te hebben en impliciet aanwezig te zijn. Kan men over een tijdsspanne van twintig jaar spreken over routine?

⁶⁶ M. SCHEER, 'Are Emotions a Kind of Practice...', p. 216.

⁶⁷ J. C. SCOTT, *Dominance and the arts of resistance. Hidden transcripts*. Londen, 1990.

⁶⁸ C. COUPLAND, A. D. BROWN, K. DANIELS, M. HUMPHREYS, 'Saying it with feeling: Analysing speakable emotions', in: *Human Relations*, 61 (2008), p. 331.

Het valt op dat Scheer in haar artikel ook vaag omspringt met dit element, en het routineuze karakter van een praktijk nu eens wel en dan niet aanhaalt. Sociologe Elisabeth Shove spreekt in *The dynamics of social practices* over ‘proto-practices’, suggererende dat het voorlopers zijn van praktijken (of voorlopers van *veranderingen* van reeds bestaande praktijken) die het potentieel hebben om uit te groeien tot een ‘echte’ praktijk.⁶⁹ Ik meen dat wat ik in deze studie ‘tegenpraktijken’ noem, op het moment van bestuderen eerder als zulke ‘proto-practices’ moet beschouwen, aangezien het nooit echt tot een wissel komt van de machtsrelaties en de daaraan verbonden praktijken. Dit slechts ter nuancering. Het staat in ieder geval vast dat elke emotionele expressie wordt beschouwd als een ‘act’⁷⁰, en dat men in de context van het Rijksopvoedingsgesticht Brugge zeker kan spreken over een veelvuldige herhaling van deze ‘acts’ op korte termijn.

3. Methodologie en opbouw van deze studie

De gehanteerde methodologie kenmerkt zich door een voortdurende wisselwerking tussen een vooraf bepaald analytisch kader en de bevindingen in de bronnen. Zoals vermeld werd expliciet gekozen om als prioritaire onderzoeksinsteek de beleving van de jongere centraal te stellen. Vooraf werd tevens bepaald om de tijdsafbakening in het interbellum te situeren, na de Kinderbeschermingswet van 1912 dus. Op basis hiervan werd na bronnenprospectie gekozen om met het archief van de disciplinesectie van het Rijksopvoedingsgesticht Brugge te werken, dit vanwege de tijdsafbakening, de goede conservatie van de persoonsdossiers die niet alleen brieven van de minderjarigen naar familieleden en de directeur bevatten, maar ook *billets clandestins* en een zeldzaam dagboek. De tweede as –de emotiedimensie– werd nadien toegevoegd onder invloed van wat in de bronnen werd aangetroffen.

De precieze tijdsafbakening gebeurde op basis van het inschrijvingsregister, dat loopt van 1927 tot 1941. Er werd gekozen om persoonsdossiers binnen deze tijdsgrenzen te screenen op de aanwezigheid van egodocumenten geproduceerd tijdens het verblijf in Brugge –de precieze tijdsafbakening is dus een gevolg van een institutioneel gegeven. De geselecteerde dossiers (37) werden in diepte onderzocht. Dit wil echter niet zeggen dat de overige dossiers niet werden bekeken: sommige persoonsdossiers waren noodzakelijk om registraties in het tuchregister in de context te kunnen plaatsen en te gebruiken in de analyse. Hoewel het selectie criterium vooraf was afgebakend (namelijk alle dossiers die egodocumenten bezaten die binnen de gegeven periode waren geschreven), bleef het onderzoek dus flexibel en kon zich laten meevoeren door wat in de bronnen werd aangetroffen en vooraf niet geweten kon zijn.

Deze inductieve werkwijze is ook te zien in de opbouw van deze licentiaatsverhandeling, waarvan één deel van de bronnenanalyse zou kunnen worden samengevat als het antwoord op de vraag ‘*wat* werd in de bronnen gevonden’, gevolgd door ‘*hoe* kan dit verklaard worden’.

⁶⁹ E. SHOVE, M. PANTZAR, M. WATSON, *The dynamics of social practice. Everyday life and how it changes*, SAGE Publications, 2012, p. 15

⁷⁰ M. SCHEER, ‘Are Emotions a Kind of Practice...’, p. 194.

Deze scriptie bestaat uit vijf delen. Dit inleidende deel was de status quaestionis van de bestaande literatuur over geschiedschrijving van de emoties en de historische criminologie. Hierbij werd ook een theoretisch kader uiteengezet van waaruit het empirische bronnenmateriaal kan verklaard worden. Het eerste hoofdstuk van het corpus zal een contextschets bieden om het rijksopvoedingsgesticht en de behandeling van de gedetineerde meisjes afdoende te kunne situeren in de juridische en maatschappelijke logica van het interbellum. Het hoofdstuk zal de evolutie van het juridisch denken in de lange negentiende eeuw behandelen, de evolutie van de gesloten instellingen voor jongeren, en zal tot slot het Rijksopvoedingsgesticht Brugge en haar bewoonsters in het interbellum binnen deze evolutie kaderen.

In het tweede hoofdstuk zal op basis van het tuchtregister, dat alle overtredingen tegen het interne reglement registreerde, een kwantitatieve en kwalitatieve analyse worden gevoerd van het gedrag van de meisjes binnen de muren van de disciplinaire vleugel van rijksopvoedingsgesticht Brugge. Het register leert ons in de eerste plaats wat de normen (niet) waren, maar zegt ook iets over hoe de minderjarigen deze normen overtraden en op welke frequentie. We kunnen hier dus op verschillende niveaus analyseren: de ‘externe’ kenmerken van de tegenpraktijk, i.e. de frequentie en aard van de overtredingen (een aantal overtredingen op één dag dat fors hoger ligt dan het gemiddelde kan bijvoorbeeld een aanwijzing zijn dat het niet om een geïsoleerde actie gaat, ook al wordt het niet met zoveel woorden gezegd in het tuchtregister), maar ook de specifieke handelwijzen van de tegenpraktijken kunnen worden getraceerd, in combinatie met verslagen in de individuele persoonsdossiers zoals de halfjaarlijkse gedragsrapporten.

Het volgende hoofdstuk neemt de egodocumenten van de jongeren onder de loep. Deze bestaan uit brieven gericht aan de directeur, aan familieleden, of aan elkaar. Deze laatsten, de zogeheten *billets clandestins*, lenen zich voor zowel een analyse van de externe en materiële kenmerken (met name de aard en aantal van de briefjes), als voor een interne analyse. De inhoudelijke analyse van de egodocumenten gebeurt aan de hand van een discoursanalyse op basis van topoi die werden gegroepeerd in vier clusters: de beleving van de buitenwereld, van het leven binnen de instelling, hoe doorheen de brieven constructies werden gecreëerd van het ‘Zelf’ de ‘Ander’ en de relatie tussen beiden, en tot slot hoe de meisjes uiting gaven aan emoties. Doorheen de discoursanalyse zal aandacht worden geschonken aan de discrepanties in grondtoon naargelang het type brief.

De discoursanalyse versta ik in de betekenis die Norman Fairclough eraan geeft: de discursieve praktijk maakt onderdeel uit van een bredere sociale praktijk, en een discoursanalyse moet dus rekening houden met drie componenten of niveaus: tekstueel, discursief en de ruimere sociale praktijk.⁷¹ Dit eerste niveau behandelt de taalkundige facetten van de tekst: grammatica, woordenschat, enz. Het tweede niveau

⁷¹ M. JORGENSEN en L. J. PHILIPS, *Discourse analysis as theory and method*, Londen, 2002, p. 68.

analyseert de ‘productie’ en ‘consumptie’: de genres die worden gehanteerd, en die op het derde niveau in het licht van de bredere sociale context en de machtsrelaties worden gekaderd.⁷²

Vanzelfsprekend is een kritische bronnenbespreking noodzakelijk, en bij beide onderdelen zal dan ook worden ingegaan op de aard van de bronnen en de vereiste historische kritiek. Aan het hoofdstuk over de *billets clandestins* werd ook een ethische vraag gekoppeld. Uit de briefjes blijkt dat de meisjes er alles aan deden om de praktijk verborgen te houden. Heb ik het recht om zoveel jaar later hun geheimen te ontfutselen en te publiceren in een studie? Waar ligt de grens tussen wetenschappelijke nieuwsgierigheid en voyeurisme?

In het vierde hoofdstuk tot slot zullen deze alledaagse gedragingen worden geïnterpreteerd als emotionele (tegen)praktijken. Hierbij zal eerst worden ingegaan op de heersende emotionele normen binnen de maatschappij en binnen de instelling. Hoewel egodocumenten heel lang zijn beschouwd als de ‘royal road’⁷³ naar emoties, kunnen ook andere bronnen dienen in de geschiedenis van emoties. Al in 1985 haalden Stearns en Stearns aan dat gedragsindexen en registraties van protest in combinatie met andere bronnen kunnen dienen als barometer voor de emotionele normen.⁷⁴ Monique Scheer gaat nog verder door te stellen dat we, mits de correcte bronnenkritiek, via tekstuele bronnen ook observeerbare actie kunnen opsporen.⁷⁵ Zowel egodocumenten als het tuchtregister en halfjaarlijkse rapporten zullen dan ook aan de basis van dit hoofdstuk liggen.

Er werd gekozen om de emotienormen niet te behandelen bij de contextschets in hoofdstuk twee om ze op deze manier beter te kunnen integreren in het deel over de emotionele (tegen)praktijken. Ik behoud een analytisch onderscheid tussen discursieve en lichamelijke emotionele praktijken. Hierbij wil ik niet in de val trappen van de statische dichotomie geest-lichaam (cfr. supra), doch ik meen dat we niet op zoek moeten naar ‘de’ tegenpraktijken van de minderjarigen, maar naar emotionele tegenpraktijken in de meervoudige zin, waarbij het *accent* respectievelijk ligt op discours en gedrag zonder dat de tegenpraktijken een exclusief taalkundig of lichamenlijk fenomeen zijn.

4. Tot slot

Tot slot volgen nog enkele afsluitende opmerkingen over de terminologie en het gebruik van theorie in de geschiedschrijving. Doorheen de studie zal ik meermaals spreken over ‘de gedetineerden’; een zwaarbeladen term die niet lichtzinnig gebruikt mag worden. Hoewel Jean Van de Vliedt, directeur van Rijkskliniek en Rijksopvoedingsgesticht Brugge sprak over de ‘bevolking’ van zijn inrichting als zijn ‘leerlingen’, die de ‘beschermelingen’ waren van de Kinderrechters, blijken uit de literatuur de repressieve aspecten van de heropvoedingsinstellingen, en niet in het minst van de disciplinesectie te

⁷² M. JORGENSEN en L. J. PHILIPS, *Discourse analysis as theory and method*..., p. 69.

⁷³ M. SCHEER, ‘Are Emotions a Kind of Practice...’, p. 217.

⁷⁴ P. N. STEARNS en C. Z. STEARNS, ‘Emotionology: Clarifying the History of Emotions...’, p. 830.

⁷⁵ M. SCHEER, ‘Are Emotions a Kind of Practice...’, p. 218.

Brugge: “L’institution d’enfermement de Bruges peut sans conteste être assimilée à un « état sans droits », au régime totalitaire voire tyrannique, où la discipline est au coeur de l’action de « rééducation»,”⁷⁶ schreef Veerle Massin in haar conclusie. De kamers van de gedetineerden werden gefouilleerd, hun brieven werden gelezen, hun persoonlijke foto’s en kledij werden onderzocht, en het bestuur had het recht om hen correspondentie met de familie te ontzeggen.⁷⁷ Het gebruik van ‘gedetineerde’ is naar ik meen dus zeker gerechtvaardigd.

Naast ‘gedetineerde’ benoem ik de subjecten ook vaak als ‘meisjes’. De keuze voor meisjes en niet bijvoorbeeld voor ‘jonge vrouwen’ was moeilijk, aangezien de gedetineerden een overgangleeftijd hadden. De keuze voor ‘meisjes’ gebeurde vooral onder invloed van hoe de gedetineerden naar elkaar verwezen, en dit was nagenoeg altijd met ‘filles’.⁷⁸

Rest nog het begrip ‘emotie’. “Emotions are notoriously difficult to define,”⁷⁹ merkte Megan Boler op. Ik sluit me niet alleen aan bij deze opmerking, maar volg ook haar inclusieve en brede invulling van ‘emotie’, die toelaat om emotie zowel als een private beleving alsook ingebed in cultuur en ideologie in overweging te nemen. Boler ontwaart drie dimensies aan een emotie: het cognitieve of conceptuele (emoties worden gevormd door onze eigen ideeën en percepties), het sensitieve en fysiologische (emoties bestaan uit het eigenlijke ‘gevoel’, met bijvoorbeeld een snellere hartslag of adrenalinestoot als fysiologisch gevolg) en tot slot bezitten emoties ook een krachtige linguïstische dimensie, cruciaal in het verschaffen van betekenis en interpretatie.⁸⁰ Deze invulling van emotie leunt het dichtste aan bij de invalshoek van de emotionele praktijken van Scheer.

Als laatste nog een kort woord over het gebruik van theorie in geschiedschrijving, dat onderhevig is aan bezwaren uit verschillende hoeken. Een eerste bezwaar werpt op dat het gebruik van theorie de afstand met de bronnen zou vergroten. Er is echter *altijd* een afstand tussen de taal van de bronnen en de taal van de historicus, stelt Chris Lorenz.⁸¹ Daarnaast meen ik deze valkuil te hebben omzeild door exploratief om te gaan met het bronnenmateriaal. De bronnen werden bij de eerste lezing benaderd zonder een vaststaand theoretisch kader in gedachten te hebben –met uitzondering van de focus op de beleving door de jongeren zelf. De theorie van de emotiegeschiedenis werd pas gezocht na een eerste lezing van de bronnen, en staat geheel in functie van een verklaring van de bronnen –niet omgekeerd. Een ander bezwaar tegen het gebruik van theorie in de geschiedsvorsing is dat het verleden te sterk zou worden vervormd door theoretische begrippen en schema’s uit het heden, die de complexiteit van het verleden te zeer zouden versimpelen. Andreas Reckwitz waarschuwde reeds dat

⁷⁶ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 517.

⁷⁷ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 515.

⁷⁸ Er is één geval teruggevonden van een meisje dat haar geliefde aansprak met ‘ma femme’.

⁷⁹ M. BOLER, *Feeling power. Emotions and education*, New York, 1999, p. XV.

⁸⁰ M. BOLER, *Feeling power...* p. XVI.

⁸¹ C. LORENZ, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Amsterdam, 2008, p. 246.

We hardly need mention that practice theory is not ‘true’ (in the sense of corresponding to the ‘facts’), nor are the other versions of social and cultural theory ‘false’ (or vice versa). After all, social theories are vocabularies necessarily underdetermined by empirical ‘facts’. As vocabularies they never reach the bedrock of a real social world, but offer contingent *systems of interpretation* which enable us to make certain empirical statements (and exclude other forms of empirical statements).⁸²

Als antwoord op vernoemde bezwaar kan ook het weerwoord van Chris Lorenz gelden, die in deze context stelde dat elke waarneming van de werkelijkheid in principe een vervorming impliceert. Hierbij “verdient een expliciete controleerbare ‘vervorming’ de voorkeur boven een impliciete”, stelt hij.⁸³ Ik heb ervoor gekozen om een expliciete interpretatie van de bronnen naar voren te schuiven, maar we moeten te allen tijde in het achterhoofd blijven houden dat het niettemin *een* interpretatie blijft; *een* *vervorming* van wat gebeurde. Ik ben ervan overtuigd dat er andere lezingen mogelijk zijn (en dit hoort ook zo volgens Allan Megill: “the true historian *cannot* claim exclusivity for her account”⁸⁴). Maar deze studie bevat mijn lezing van de bronnen, en ze begint hier.

⁸² A. RECKWITZ, ‘Towards a theory of social practices...’, p. 257, eigen cursief.

⁸³ C. LORENZ, *De constructie van het verleden...*, p. 246.

⁸⁴ A. MEGILL, *Historical knowledge, historical error: a contemporary guide to practice*, Chicago, 2007, p. 4.

Hoofdstuk 1: Contextschets

Inleiding

Om de specifieke omstandigheden in het Rijksopvoedingsgesticht Brugge voldoende te kunnen plaatsen, biedt dit hoofdstuk een contextschets, opgesplitst in twee delen. Eerst wordt het juridisch kader van de Kinderbeschermingswet (1912) in zijn context geplaatst: wanneer en hoe ontstond het denken over jeugdcriminaliteit als een specifieke strafrechtelijke categorie? Welke maatschappelijke en juridische evoluties leidden tot het ontstaan van de Kinderbeschermingswet van 1912? Welke vernieuwingen bracht deze wet met zich mee? Hoe werd de wet na 1912 in de praktijk toegepast, en met welke gendergerelateerde consequenties?

In een tweede deel ga ik in op een specifieke maatregel aan het einde van de strafrechtsketen: vrijheidsberoving. In de eerste helft van de negentiende eeuw werd een start genomen met de uitbouw van een netwerk van jeugdgevangnissen. Hoe verliep deze institutionalisering? Hoe bracht men de wettelijke classificatie van verschillende ‘types’ jeugddelinquenten in de praktijk –zowel tussen verschillende instellingen als tussen de secties binnen één instelling? Met deze bagage in het achterhoofd, wordt tot slot de Rijkskliniek en Rijksopvoedingsgesticht Brugge in dit bredere plaatje ingepast, waarbij wordt ingegaan op het institutioneel kader en de profielen van de gedetineerde meisjes in het interbellum.

Wat betreft de chronologische afbakening, koos ik ervoor om dit deel te laten aanvangen aan het begin van de negentiende eeuw ten einde het begrip ‘jeugddelinquentie’ en de getroffen maatregelen voldoende te kunnen historiseren. Marie-Sylvie Dupont-Bouchat deelt de lange negentiende eeuw met betrekking tot jeugdrecht op in twee grote delen. Tot 1880 domineerde de idee dat kinderen moesten worden ‘bestraft’ en ‘gecorrigeerd’. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw kwam hierin een ommekeer en trad ‘bescherming’ op de voorgrond.⁸⁵ Ik volg deze opdeling, en besteed achtereenvolgens een subhoofdstuk aan het Klassiek Strafrecht, het Sociaal Verweer, de Wet op de Kinderbescherming van 1912, en de periode na de goedkeuring van de Wet op de Kinderbescherming.

⁸⁵ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “Enfants corrigés, enfants protégés. Genèse de la protection de l’enfance en Belgique, en France et aux Pays-Bas (1820-1914)”, in: *Droit et Société*, no. 32, 1996, p. 89.

In de literatuur worden verschillende breukjaren genomen om de periode op de delen: 1881 (de hervorming van de strafrechtelijke jeugdinstanties en de oprichting van een disciplinekwartier voor ‘onverbeterlijken’ in Gent), 1887-1894 (hervormingen van de jeugdinstanties door Minister van Justitie Lejeune) of 1886 (periode van sociale onrust en stakingen).

1. Evolutie van het juridisch kader

Al sinds de Klassieke Oudheid duiken klachten op over wangedrag van jongeren, met name van Aristoteles en Augustinus, en in latere tijden van rechtsgeleerden als Filips Wielant en Joos De Damhouder: “Wy bevinden dat de kynderen van onsen jegenwoordeghen tyde snoodere ende veel erghere zijn dan de kynderen van voorleden tyden waeren (Godt betert)”⁸⁶. Na 1750 waren in Europese steden klachten te horen over jongerenverenigingen die rebelleerden tegen leraren, ouders en werkgevers. Het was echter pas in de loop van de negentiende eeuw dat deze vandalenstreken werden beschouwd als een specifiek maatschappelijk probleem dat een aparte aanpak vereiste.⁸⁷

1.1. Opkomende belangstelling voor jeugddelinquentie binnen het Klassieke Strafrecht

Het strafrechtelijk systeem aan het begin van de negentiende eeuw moet worden gezien in de context van het Verlichtingsdenken, volgens hetwelke de mens als rationeel wezen beschikt over een volledige vrije wil. Misdrijven zijn met andere woorden het gevolg van een ‘keuze’ voor het kwade, en de grondslag voor de bestraffing van het misdrijf is gelegen in de morele schuld van de dader.⁸⁸

In het negentiende-eeuwse strafrecht werd een onderscheid gemaakt tussen betichten die jonger en ouder waren dan zestien jaar.⁸⁹ Voor kinderen jonger dan zestien jaar was artikel 66 van toepassing, dat de betichte onderzocht op de aanwezigheid van het oordeel des ondersheids; het besef dat de gepleegde daad strafbaar was. Als de jongere over dit oordeel beschikte had hij het delict ‘bewust’ gepleegd en werd hij schuldig bevonden. Niettemin genoot hij strafvermindering wegens de leeftijd. Bij afwezigheid van dit oordeel was de jongere onschuldig, maar kon dit tot gevolg hebben dat hij onderworpen werd aan een bewarende maatregel, na 1867 de ‘terbeschikkingstelling van de regering’ genoemd.⁹⁰

In de praktijk stelden rechters zich terughoudend op in het opleggen van zo’n bewaringsmaatregel. Aangezien er tot 1844 geen specifieke jeugdinstellingen bestonden in België kwamen de kinderen zonder oordeel des ondersheids in dezelfde instelling terecht als schuldige jongeren –eerst in de gevangenis en later in specifieke instellingen. Het risico op ‘besmetting’ van de verdorven moraliteit

⁸⁶ Geciteerd in M. DE KOSTER, “Kroniek: Jongeren en Criminaliteit. Een lange geschiedenis van de Middeleeuwen tot heden.”, in: *Tijdschrift voor Criminologie*, vol. 52, no. 3 (2010), p. 312.

⁸⁷ M. DE KOSTER, “Kroniek: Jongeren en criminaliteit ...”, p. 312.

⁸⁸ C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht, strafprocesrecht en internationaal strafrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, 2006, dl 1, p. 17.

⁸⁹ Deze leeftijd was de middenweg tussen de burgerlijke meerderjarigheid van 21 jaar en het einde van de kindertijd (10 jaar).

⁹⁰ J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, p. 54-55, en J. SMETS, *Jeugdbeschermingsrecht*, Kluwer, 1996, p. 6.

van schuldige medege-detineerden leidde veel rechters ertoe om wettelijk onschuldige jongeren te laten gaan.⁹¹

Een belangrijk aspect in het Klassieke Strafrecht met betrekking tot jongeren, was de vaderlijke macht. De staat hechtte een groot belang aan een stabiele familie als hoeksteen voor de samenleving en kende in dit opzicht een grote macht toe aan de pater familias. In de ogen van het recht waren er alleen ‘goede’ vaders en ‘stoute’ kinderen, en dit werd weerspiegeld in de wettekst waarin een opsomming werd gemaakt van de *rechten* van de vader en de *plichten* van het kind. Een vader had het recht om zijn kind in de gevangenis te laten opsluiten indien het kind aanleiding gaf tot ernstige ontevredenheid.⁹² Het kleine titeltje ‘crimes et délits envers l’enfant’ dat in 1810 werd toegevoegd mag dan ook niet worden gezien als een bescherming van de belangen van het kind, stelt Dupont-Bouchat, maar eerder als een poging om de ouders te disciplineren.⁹³ In zeer specifieke gevallen kon de vader wel ontzet worden uit zijn ouderlijke macht.⁹⁴ Het strafrecht intervenueerde dus op drie manieren: symbolisch garandeerde het de vaderlijke autoriteit, in moreel opzicht beschermde het de familiebelangen, en het was ook een instrument in de disciplinering van ouderlijk gedrag.⁹⁵

De idee van de almachtige vader toonde echter al gauw de gebreken aan. Waar volgens de wet alleen goede vaders en slechte kinderen bestonden, werd het gerecht in de praktijk dagelijks geconfronteerd met ‘slechte’ vaders. Het is in deze lacune in de wet dat zich in de loop van de negentiende eeuw de notie van het belang van het kind ontwikkelde, stelt Dupont-Bouchat.⁹⁶

Jenneke Christiaens onderscheidt vier grote factoren die een rol hebben gespeeld in de vernieuwde visie op jeugdcriminaliteit. Als eerste is er het ontstaan van de criminele statistiek, die door de positivistische aard en ‘objectieve’ cijfers een wetenschappelijke waarheid bood. Aan de hand van statistische gegevens kon in 1843 bijvoorbeeld worden aangetoond dat 21% van de plegers van misdrijven minderjarig was.⁹⁷ Het fenomeen jeugdcriminaliteit werd dus letterlijk zichtbaar gemaakt. De criminele statistiek werd echter niet alleen een instrument om gegevens vast te stellen, maar werd ook ingezet in het strafrechtelijk beleid.⁹⁸

⁹¹ J. CHRISTIAENS, “A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912: The Redefinition of the Juvenile Offender and His Punishment.”, in: *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, Vol. 7/1, 5–21, 1999, p. 10.

⁹² De maximale duur van de opsluiting was één maand voor min-zestienjarigen, en zes maanden voor jongeren ouder dan zestien jaar. J. SMETS, *Jeugdbeschermingsrecht...*, p. 7.

⁹³ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “L’intérêt de l’enfant. Approche historique”, in: M.-S. DUPONT-BOUCHAT, X. ROUSSEAU, G. LE CLERCQ, eds., *La Belgique criminelle*, Louvain-la-Neuve, 2006, p. 450.

⁹⁴ J. SMETS, *Jeugdbeschermingsrecht...*, p. 7.

⁹⁵ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “L’intérêt de l’enfant. Approche historique...”, p. 450.

⁹⁶ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “L’intérêt de l’enfant. Approche historique...”, p. 451.

⁹⁷ J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, p. 21.

⁹⁸ J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, p. 24.

Dat strafrechtelijk vervolgingsbeleid, de tweede factor, werd in de eerste helft van de negentiende eeuw tegelijkertijd zachter en effectiever. Het doorgedreven gebruik van verzachtende omstandigheden en het veelvuldig correctionaliseren leidden weliswaar tot minder zware straffen, maar lieten anderzijds wel een efficiëntere bestraffing toe –met name van vermogensdelicten. Dit had een grote impact op jeugdcriminaliteit, daar jeugdige daders hun leeftijd als verzachtende omstandigheid konden invoeren, maar ook omdat uitgerekend zij uitblonken in de kleinere vermogensdelicten. Als gevolg van de stijgende repressie en vervolging, prangde ook de vraag naar een geschikte strafuitvoering.⁹⁹

Zoals vermeld vertoonde de vroeg negentiende-eeuwse wetgeving een groot gebrek in strafuitvoeringsmaatregelen ten aanzien van jongeren, doordat schuldige en onschuldige jongeren samen werden opgesloten, en er evenmin een onderscheid werd gemaakt tussen jongeren en volwassenen waardoor de gevangenis beschouwd werd als een leerschool werd voor criminaliteit. Ducpétiaux erkende deze contradictie en benadrukte het belang van een classificatie van de gevangenispopulatie – het belangrijkste kenmerk van de Belgische gevangenshervorming in de eerste helft van de negentiende eeuw, en de derde factor die bijdroeg tot de creatie van jeugdcriminaliteit als specifieke categorie. Het is dan ook in die periode dat we het ontstaan van de eerste detentiehuisen voor jongeren moeten situeren, afgescheiden van de gevangenen voor volwassenen (cfr. infra). Net als bij de criminele statistiek zorgde dit voor het letterlijk ‘zichtbaar’ maken van een sociale groep.¹⁰⁰

Een laatste factor waren de ‘sociale enquêtes’, ontworpen om de sociale problematieken van de arbeidersklasse in kaart te brengen in de context van de grote sociale en economische verandering van de negentiende-eeuwse Industriële Revolutie. De sociale enquêtes creëerden in de eerste helft van de negentiende eeuw het beeld van de ‘classes laborieuses’ als de ‘classes dangereuses’ door een expliciet verband te leggen tussen armoede en criminaliteit. Criminaliteit werd dus beschouwd als één facet van de sociale, morele en materiële omstandigheden van de werkende bevolking. Dit droeg in belangrijke mate bij aan het verleggen van de focus van de misdrijven naar de daders. Op basis van de resultaten zocht men preventieve maatregelen en oplossingen voor armoede. De proletarisering –een potentiële stap in de criminaliteit– joeg de burgerlijke klasse immers angst aan.¹⁰¹

Ondanks het aangepaste beleid –of misschien net als gevolg van het veranderde beleid¹⁰²– was de criminaliteit in de jaren tachtig van de negentiende eeuw bij jongeren gestegen, waren de jeugdinstanties getekend door overbevolking¹⁰³ en de recidive zou sinds 1831 maar liefst

⁹⁹ J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, pp. 58-59.

¹⁰⁰ J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, p. 346.

¹⁰¹ J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, p. 48.

¹⁰² De statistieken waren ook vooral een weerspiegeling van het veranderde strafrechtelijke beleid, en getuigen vooral van een fors toegenomen interventie, en niet alleen een fors toegenomen criminaliteit.

¹⁰³ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “De la prison à l'école de bienfaisance, origines et transformations des institutions pénitentiaires pour enfants en Belgique au XIXe siècle (1840-1914)” in: *Criminologie*, vol. 28, no. 2, 1995, pp. 87.

verdrievoudigd zijn, vooral bij kleine criminaliteit.¹⁰⁴ Angst voor de ‘classe criminelle ou dangereuse’ leidde tot het herdenken van het strafrechtelijke beleid. Het ‘schuldige’ kind dat moest worden *gecorrigeerd*, veranderde stilaan in het ‘kind in gevaar’ dat moest worden *beschermd* tegen zijn milieu en familie. Maar omgekeerd moest ook de maatschappij beschermd worden tegen het ‘gevaarlijke kind’.¹⁰⁵ Dit veranderende denken kaderde in een nieuwe stroming binnen de rechtsfilosofie: het Sociaal Verweer.

1.2. Aanloop naar de Kinderbeschermingswet: de doctrine van het Sociaal Verweer

Het Sociaal Verweer was een rechtsdoctrine die het Klassieke Strafrecht bekritiseerde omwille van diens benadering van het misdrijf als een abstract, louter juridisch gegeven. Het Sociaal Verweer zag het misdrijf als het gevolg van een aantal factoren die gedeeltelijk extern aan de delinquent waren, met name milieu, gezin en biogenetische factoren. Onder invloed van de positivistische wetenschappen hield het Sociaal Verweer het geloof aan dat men criminaliteit kon voorspellen –en dus ook voorkomen.¹⁰⁶

De delinquent was dus niet langer iemand die uit vrije wil een overtreding beging, maar iemand die was gedetermineerd tot criminaliteit. Implicaties voor de bestraffing is dat deze niet langer steunde op de *schuld* van de betichte, maar op het potentiële *gevaar* dat hij voor de maatschappij betekende. Doel van de veroordeling werd dus vooral de bescherming van de maatschappij.¹⁰⁷

Specifiek over jeugddelinquentie kwam er ook een andere kritiek op het Klassieke Strafrecht. Aangezien het Klassieke Strafrecht de vrije wil als uitgangspunt nam, konden mensen zonder of met een gebrekkige wil (waaronder kinderen) worden vrijgesproken of slechts aan een korte gevangenisstraf worden onderworpen. Hoewel deze ‘onverantwoordelijken’ net het gevaarlijkst zouden kunnen worden, deed het beleid binnen het Klassieke Strafrecht niets aan de oorzaken van hun gedrag.¹⁰⁸ Het Sociaal Verweer beschouwde strafrecht dus niet louter als een middel om de maatschappij te controleren, maar als een instrument waarmee een bepaald crimineel beleid kon worden gevoerd.¹⁰⁹

Aan het einde van de negentiende eeuw heerste de idee dat repressie weliswaar nodig was om de maatschappij te beschermen, maar dat repressieve maatregelen en het bestaande penitentiaire systeem niet volstonden om de stijging van criminaliteit en de recidive te bevechten.¹¹⁰ De boeg werd omgegooid van morele verheffing van de reeds veroordeelden, tot het *preventief* aanpakken van milieus die een

¹⁰⁴ J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, p. 278.

¹⁰⁵ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “Enfants corrigés, enfants protégés. Genèse de la protection de l’enfance en Belgique, en France et aux Pays-Bas (1820-1914)”, in: *Droit et Société*, no. 32, 1996, p. 89.

¹⁰⁶ J. CHRISTIAENS, “A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912...”, p. 14.

¹⁰⁷ C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht, strafprocesrecht ...*, p. 19.

¹⁰⁸ E. DUMORTIER, “De ziel van de jeugdrechter. Een zoektocht naar de oorsprong, de essentie en de grenzen van de jeugdrechter (België, 1912)”, in: J. CHRISTIAENS, D. DE FRAENE, I. DELENS-RAVIER, eds., *Protection de la jeunesse: formes et réformes / Jeugdbescherming: vormen en hervormen*, Brussel, 2005, p. 187.

¹⁰⁹ C. VAN DEN WYNGAERT, *Strafrecht, strafprocesrecht...*, pp. 19-20.

¹¹⁰ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “L’intérêt de l’enfant. Approche historique...”, p. 461.

groot risico in zich droegen om criminelen voort te brengen.¹¹¹ Binnen de risicovolle milieus was de jeugd een geliefd doelwit, aangezien jongeren de gewoontemisdadigers waren van de toekomst¹¹² en de toekomst van de natie representeerden: “L’*intérêt de l’enfant, c’est donc l’intérêt de la nation toute entière.*”¹¹³ Wederom stond niet het belang van het kind als dusdanig centraal, maar was het kind een ‘*enfant-objet*’ dat werd geïnstrumentaliseerd ten dienste van de natie.

De belangrijkste Belgische aanhanger van het Sociaal Verweer was Adolphe Prins, die een grote invloed zou uitoefenen op Jules Lejeune, Minister van Justitie van 1887 tot 1894. Lejeune had in 1889 een eerste ontwerp ingediend voor een wet op de kindbescherming, maar dit had veel verzet uitgelokt en de wet geraakte niet gestemd.¹¹⁴ Als reactie hierop organiseerde hij niet alleen een propagandacampagne, maar voerde ook beetje bij beetje specifieke maatregelen door.¹¹⁵ Sommige wetten bevatten beschermingsregels ten voordele van minderjarigen, zoals de wet van 1888 betreffende de bescherming van kinderen tewerkgesteld in ambulante beroepen, andere bevatten specifieke bepalingen ten aanzien van minderjarigen, zoals de wet van 1891 betreffende de beteugeling van de landloperij en bedelarij.¹¹⁶ Met betrekking tot jeugdcriminaliteit pleitte Lejeune in een circulaire voor een nauwer contact tussen het parket en de patronagecomités om meer inlichtingen te verkrijgen over de persoonlijkheid en het milieu van de jongere. Na 1894 werden in bepaalde rechtbanken speciale zittingen gehouden waarbij alleen minderjarigen werden berecht. In 1897 werd een wet aangepast waardoor jongeren niet meer eerst een minimumperiode van zes maanden in een weldadigheidsschool moesten uitzitten vooraleer ze in leer konden worden geplaatst bij een ambachtsman. Hierdoor kon er met meer flexibiliteit worden ingespeeld op de individuele situatie van elke minderjarige.¹¹⁷

We zien dus hoe aan het einde van de negentiende eeuw de definities ‘schuld’ en ‘onschuld’ werden vervangen door twee definities met betrekking tot ‘gevaarlijkheid’ die een staatsinterventie mogelijk maakten of vereisten: het ‘gevaarlijke kind’ en het ‘kind in gevaar’, waarmee definitief komaf werd gemaakt met de voorgaande classificatie in ‘schuldig’ en ‘onschuldig’ op basis van het oordeel des onderscheids. Beide categorieën kinderen moesten worden ‘gered’ en heropgevoed,¹¹⁸ maar tegenover

¹¹¹ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “*Enfants corrigés, enfants protégés...*”, p. 99.

¹¹² J. CHRISTIAENS, “*A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912...*”, p. 14.

¹¹³ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “*L’intérêt de l’enfant. Approche historique...*”, p. 467.

¹¹⁴ Nochtans stelt David Niget dat de hervormingen in België gunstig werden onthaald en noemt België ‘*la patrie de la défense sociale*’. In: D. NIGET, “*Du pénal au social. L’hybridation des politiques judiciaires et assistancielles de protection de la jeunesse dans la première moitié du XXe siècle*”, in: *Histoire et sociétés. Revue européenne d’histoire sociale*, 25-26, 2008, p. 15.

¹¹⁵ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “*L’intérêt de l’enfant. Approche historique...*”, p. 460.

¹¹⁶ Deze wet bevatte bepalingen ten aanzien van jonge bedelaars en landlopers, maar ook ten aanzien van jongeren die een als misdrijf omschreven feit hadden gepleegd. Wanneer een feit normaal gezien met politiestrafen bestraft diende te worden, kon de politierechtbank aan een min-zestienjarige geen gevangenisstraf of geldboete opleggen, maar diende de rechtbank de minderjarige ofwel van rechtsvervolging te ontslaan, of hem ter beschikking te stellen van de regering (m.a.w. plaatsing in een weldadigheidsschool) –afhankelijk van de ernst van de feiten. J. SMETS, *Jeugdbeschermingsrecht...*, p. 9.

¹¹⁷ J. SMETS, *Jeugdbeschermingsrecht...*, p. 11.

¹¹⁸ J. CHRISTIAENS, “*A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912...*”, p. 17.

de kinderen in gevaar overheerste overwegend empathie, terwijl er zich parallel een stijgende sociale angst manifesteerde ten aanzien van de ‘gevaarlijke’ jeugd.¹¹⁹

De twee categorieën van ‘kind in gevaar’ en ‘gevaarlijk kind’ waren aan elkaar verbonden op causale wijze: slechte opvoeding (het kind in gevaar) leidde tot jeugdcriminaliteit (gevaarlijk kind), en vanuit de gedachtegang dat de samenleving het recht heeft om zich tegen zo’n criminaliteit te beschermen, werd het ingrijpen in de opvoeding en in de private sfeer legitiem en zelfs maatschappelijk noodzakelijk,¹²⁰ ook voordat er sprake was van een effectieve ‘fout’. De notie ‘fout’ werd met andere woorden vervangen door ‘risico’.¹²¹

Naast de nadruk op preventie door heropvoeding en resocialisering, was er echter ook een andere categorie waarvoor het reeds te laat was, en waarvoor men in 1881 een nieuwe term introduceerde: de ‘onverbeterlijken’. Wegens een nijpende overbevolking van de jeugdinstituten, werden de ‘schuldigen’ al sinds 1871 terug naar de algemene gevangenis gestuurd en werden de jeugdinstituten voorbehouden voor de ‘onschuldigen’. In 1887 werd een disciplinaire sectie opgericht in Gent voor de onverbeterlijken. Afgaande op gedrag in andere instituten werden zij niet meer ‘heropvoedbaar’ geacht en werden geïsoleerd.¹²² Vanaf 1889 konden jongeren meteen worden doorverwezen naar het disciplinekwartier ingeval van recidive, om te vermijden dat ze de andere jongeren zouden ‘besmetten’.¹²³ De transfer van deze ‘incorrigibles’ was gebaseerd op observatie van het gedrag en de morele capaciteiten die de jongeren vertoonden in andere instituten. Hierbij werd de eerste stap gezet naar een socio-psychologische meting van de jeugddelinquent.¹²⁴

Het Sociaal Verweer en diens bekommernis om kindbescherming was overigens geen geïsoleerd fenomeen maar moet geplaatst worden in de Europese context van gevangenhervormingen en penitentiaire congressen, waarop Belgische afgevaardigden trouwe aanwezigen waren.¹²⁵ In verschillende landen werden rond dezelfde periode wetten gestemd met betrekking tot kindbescherming. Zo kende Frankrijk de ‘Loi Roussel’ (1889), was er de ‘Prevention of Cruelty to Children Act’ in Engeland (1889) die in 1908 werd gecodificeerd als de ‘Child Act’, en werd in 1901 de Nederlandse wet gestemd, die vier jaar later in de praktijk werd gesteld.¹²⁶ In België was het wachten tot 1912...

¹¹⁹ D. NIGET, “Du pénal au social...”, p. 17.

¹²⁰ K. DE VOS, R. ROOSE, M. BOUVERNE-DE BIE, “Honderd jaar na de kindbescherming: de institutionalisering van een pedagogische paradox”, in: *Panopticon*, 33, 5, 2012, p. 454.

¹²¹ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “Enfants corrigés, enfants protégés...”, p. 100.

¹²² J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, p. 349

¹²³ M.-S. DUPONT-BOUCHAT (M.-S.), “Enfants corrigés, enfants protégés. ...”, p. 92.

¹²⁴ J. CHRISTIAENS, “A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912...”, p. 8

¹²⁵ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “L’intérêt de l’enfant. Approche historique...”, p. 463.

¹²⁶ J. J. H. DEKKER, ‘Punir, sauver et éduquer: la colonie agricole “Nederlandsch Mettray” et la rééducation résidentielle aux Pays-Bas, en France, en Allemagne et en Angleterre entre 1814 et 191’, in: *Le Mouvement Social*, no. 153 (1990), p. 70

1.3. De Wet op de Kinderbescherming (1912)

De Wet op de Kinderbescherming die in 1912 onder ministerschap van Carton De Wiart werd goedgekeurd bevatte drie luiken. Het eerste luik was burgerrechtelijk en maakte komaf met de onaantastbare ouderlijke macht (cfr. supra). Het derde luik was strafrechtelijk en bevatte een strafverzwaring voor delicten gepleegd tegen kinderen. Deze twee delen waren met andere woorden alleen gericht op het gevaarlijke milieu van de potentiële jeugddelinquent.

Het tweede luik betrof de hervorming van de procedure voor het berechten van jongeren, wat zich concretiseerde in het oprichten van een kinderrechtbank en het instellen van een kinderrechter. Het wetsontwerp linkte dus burgerlijk recht aan strafrecht.¹²⁷ Hulpverlening werd een instrument voor het uitvoeren van de strafrechtelijke doelstellingen, terwijl omgekeerd het recht op bescherming als hefboom werd ingezet voor de hulpverlening.¹²⁸

De kinderrechtbank was gestoeld naar het Amerikaanse referentiemodel in Chicago, waar de kinderrechtbank reeds in 1899 was opgericht. In de eerste plaats behoorde een kinderrechtbank een autonome instelling te zijn, die specifiek was toegewijd aan de bescherming van kinderen, voorgezeten door een gespecialiseerde magistraat die zich opwierp als een vaderlijk figuur. De rechtbank beriep zich ook op niet-juridische wetenschappelijke expertise vanuit de medisch-psychiatrische wetenschappen. Sluitsteen was de ‘probation officer’ die de familiale risico’s en de rehabilitatie van het kind evalueerde (cfr. infra).¹²⁹

De kinderrechter verschilde in drie opzichten van de klassieke strafrechter, in eerste plaats met betrekking tot zijn verplichtingen. Hij verrichtte geen onderzoek naar het oordeel des onderscheids van het kind of de gepleegde feiten –zoals in het Klassieke Strafrecht– maar naar de *oorzaken* van de feiten, te vinden in de individuele toestand en de sociale en morele leefomstandigheden van het kind. Na dit onderzoek koos de kinderrechter de meest geschikte maatregel: berisping, herstelmaatregelen (schadevergoeding aan het slachtoffer), bestraffing van de ouders of terbeschikkingstelling tot de meerderjarigheid, d.w.z. plaatsing in een staatsinstelling, vereniging of liefdadige instelling. Deze maatregelen waren in grote lijnen overgenomen uit de wetten uit 1891 en 1897. Nieuw was wel dat de terbeschikkingstelling ter regering kon worden verlengd tot 25 jaar (of zelfs 41 jaar) bij zware feiten. Een tweede verschil was de doelgroep: voor de kinderrechter konden alleen kinderen worden voorgeleid. Afhankelijk van de interventiegrond varieerde de leeftijd van maximum zestien tot achttien jaar.¹³⁰ Niet

¹²⁷ J. CHRISTIAENS, “A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912...”, p. 17.

¹²⁸ K. DE VOS, R. ROOSE, M. BOUVERNE-DE BIE, “Honderd jaar na de kinderbescherming...”, p. 457.

¹²⁹ D. NIGET, “Du pénal au social. ...” p. 14.

¹³⁰ Landloperij en bedelarij (art. 13) was van toepassing tot 18 jaar, wangedrag of indiscipline op basis van ouderlijke klacht (art. 14) eveneens tot 18 jaar, prostitutie of losbandigheid (art. 15) tot 16 jaar, andere inbreuken (art. 16) tot 16 jaar. In: A. FRANÇOIS, ‘Du chiffre au dossier. Les statistiques de la protection de l’enfance (1912-1965)’, in: F. VESENTINI, ed., *Les chiffres du crime en débat. Regards croisés sur la statistique pénale en Belgique (1830-2005)*, Louvain-la-Neuve, 2005, p. 237.

enkel delinquente kinderen, maar ook pre-delinquente kinderen konden worden voorgeleid. Er werden vier categorieën voorzien: bedelaars en landlopers, kinderen die door hun wangedrag aanleiding waren van ouderlijke klacht, losbandige en de ‘abnormalen’.¹³¹

Een laatste verschil was de aard van de figuur van de kinderrechter. Hij zetelde alleen, vanuit de idee dat een kind zich moest durven blootgeven en dat meerdere rechters het kind zouden afschrikken. De kinderrechter moest zich als een vaderfiguur tot het kind richten en wijze raad geven. Kritische stemmen die opwierpen dat een alleenzettelende rechter tot willekeur zou leiden, werden weerlegd doordat de kinderrechter niet langer zou ‘straffen’, maar slechts ‘maatregelen’ zou nemen.¹³²

Idealiter beschikte de kinderrechter over de nodige levenskennis als pater familias. Ondanks de rechtsfiguur van gezag van gewijsde,¹³³ zou de kinderrechter toch zijn eigen genomen maatregelen kunnen herzien: hij diende het kind op te volgen en de maatregel indien nodig te wijzigen, afhankelijk van de morele transformatie van het kind en familie. Omdat die maatregelen strikt gezien tot de uitvoerende macht –en niet tot de rechterlijke macht– behoorden, werden ze ‘administratieve maatregelen’ genoemd. Deze waren niet vatbaar voor hoger beroep, maar er werd wel een verplichte driejaarlijkse herziening ingevoerd –hoewel het twijfelachtig was of dit effectief gebeurde.¹³⁴

Onder invloed van de Amerikaanse ‘probation officers’ werden afgevaardigden ingesteld die onderzoek deden naar de betichte persoon en zijn milieu, en de kinderrechter adviseerden. Ook dienden ze in contact te blijven met, en te rapporteren over de kinderen veroordeeld tot de ‘liberté surveillée’ (nl. alle kinderen die een maatregel hadden opgelopen en niet (of niet meer) in een instelling verbleven). Deze afgevaardigde moest voor minister Carton de Wiart liefst vrouwen zijn, als tegenhanger voor het vaderlijke figuur van de kinderrechter.¹³⁵

De verregaande interventiebevoegdheid van de Kinderrechter riep veel vragen op, en bovendien werd afgeweken van rechtsprincipes als het legaliteits- en proportionaliteitsbeginsel. Daar de duur van de sanctie werd aangepast in de loop van de strafuitvoering, creëerde dit rechtsonzekerheid.¹³⁶ Daarnaast riepen de privé-instellingen waarbij jongeren geplaatst werden ook vragen op. Dit veld werd immers gedomineerd door de katholieke zuil; een heikel punt in de Belgische politieke context. Tevens was er kritiek op het gebrek aan overheidscontrole op deze private instellingen, die tenslotte een overheidsopdracht kregen toebedeeld en hiervoor ook subsidies ontvingen.¹³⁷ Het zou meer dan vijftig jaar duren voor de Wet op de Kinderbescherming werd hervormd tot de Jeugdbeschermingswet.

¹³¹ E. DUMORTIER, “De ziel van de jeugdrechter...”, pp. 291-292.

¹³² E. DUMORTIER, “De ziel van de jeugdrechter...”, pp. 293.

¹³³ De bindende kracht van een vonnis of arrest.

¹³⁴ E. DUMORTIER, “De ziel van de jeugdrechter...”, p. 296 en V. MASSIN, *Protéger ou exclure? L’enfermement des “filles perdues” de la Protection de l’enfance à Bruges (1922-1965)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Université Catholique de Louvain, 2011, p. 22.

¹³⁵ E. DUMORTIER, “De ziel van de jeugdrechter...”, pp. 297.

¹³⁶ J. CHRISTIAENS, “A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912...”, p. 19.

¹³⁷ E. DUMORTIER, “De ziel van de jeugdrechter...”, p. 299.

1.4. De Kinderbeschermingswet in de praktijk: genderafhankelijke gevolgen

Hoewel in de Kinderbeschermingswet geen expliciete verschillen ten aanzien van gender waren opgenomen, zijn er drie grote verschillen merkbaar in de toepassing van de wet op jongens dan wel meisjes. Ten eerste waren meisjes in de minderheid van het totaal aantal kinderen die werden voorgeleid voor de kinderrechtbank.¹³⁸ Dit was overigens niet alleen zo in de Belgische context of louter voor de Wet op de Kinderbescherming. Ook in de negentiende eeuw waren meisjes in de minderheid van de rechtszaken¹³⁹ en Veerle Massin noemt dit numerieke genderonevenwicht “une des principales caractéristiques attribuée à la « délinquance » des filles”.¹⁴⁰

Ten tweede is er ook een groot verschil waarneembaar wat betreft de vervolgingsgronden. In het algemeen kan gesteld worden dat jongens vaker werden voorgeleid wegens inbreuken tegen eigendommen, personen, of landloperij. Bij meisjes was de verdeling eerder dispaaraat: wangedrag op basis van ouderlijke klacht (art. 14) stak met kop en schouders uit boven wettelijke inbreuken (art. 16), landloperij (art. 13) of zedenfeiten en prostitutie (art. 15). Sommige wetsartikels leken haast exclusief toe te behoren aan één sekse, stelt Aurore François, waarbij ze duidelijk laatstgenoemde wetsartikel viseert.¹⁴¹

Uit het onderzoek van Margo De Koster naar de kinderrechtbanken in Antwerpen, blijkt dat voor de jaren 1912-1913 maar liefst 60% van alle zaken jegens meisjes artikel 14 als grond had, tegenover 18% bij jongens. In 1924 echter betrof het aandeel van de vaderlijke tuchtiging bij meisjes nog maar 25%. Daarentegen gingen 62% van de zaken bij jongens over diefstal.¹⁴²

Hoewel veroordeling op basis van artikel 15 relatief weinig voorkwam bij meisjes, duidt dit geenszins op de afwezigheid de seksualiteit als factor in de beoordeling. Een opvallend gegeven is dat er in de gerechtsdossiers bij meisjes vaak melding werd gemaakt van seksuele losbandigheid, zelfs als het meisje in kwestie werd voorgeleid op basis van landloperij of andere feiten.¹⁴³ Deze focus op seksualiteit moet worden gezien in de context van de grote bezorgdheid van de burgerlijke milieus ten aanzien van jonge vrouwen. De bourgeois beschouwde de prostituee als een moreel, medisch en sociaal gevaar. Vooral na de sociale onrust in de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd hard ingezet op het ‘vrouw-aan-de-

¹³⁸ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 23.

¹³⁹ J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, p. 107.

¹⁴⁰ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 23.

¹⁴¹ A. FRANÇOIS, ‘Du chiffre au dossier...’, p. 243.

¹⁴² M. DE KOSTER, ‘Ongepast gedrag van jonge vrouwen en (generatie)conflicten. Ouderlijke klachten over onhandelbare dochters bij de kinderrechtbank van Antwerpen in 1912-1913 en 1924-1925.’ In: *Beeld en beeldvorming/Image et représentations*, no. 8, 2001, pp. 109-110.

¹⁴³ A. FRANÇOIS, ‘Du chiffre au dossier...’, p. 250.

haardmodel', met als gevolg dat vrouwen die buiten deze norm vielen (met name celibataire vrouwen of arbeidersvrouwen) meer gevisieerd werden en voorwerp werden van sociale regulering.¹⁴⁴

Deze stereotiepe figuren van de jongen als dief en het meisjes als prostituee getuigen van een continuïteit met de situatie in de negentiende eeuw. De drie archetypes van de jeugddelinquent –de landloper, de dief en de prostituee– waren toen al aanwezig in het sterk gegenderde beleid: jongens werden gezien als landlopers en dieven, meisjes waren prostituees.¹⁴⁵ Ook werd bij het opstellen van de Kinderbeschermingswet in 1912 uitsluitend de arbeidersklasse als doelgroep werd aanzien, waarbij seksueel actieve 'immorele' meisjes binnen deze groep sterk werden gestigmatiseerd.¹⁴⁶

Rond de eeuwwisseling richtte dit discours zich steeds meer op de jonge vrouw en zeker tijdens de Eerste Wereldoorlog waren de 'filles faciles' een nieuwe bron van onrust. Angst voor de verspreiding van venerische ziektes, leidde tot debatten over prostitutie en tot het isoleren van vrouwen met een seksueel overdraagbare aandoening. Het hoeft nauwelijks gezegd dat mannen niet minder risico vertoonden op seksueel overdraagbare aandoeningen, maar zij werden nooit onderworpen aan zulke maatregelen.¹⁴⁷

In het interbellum ontwikkelde zich een nieuw profiel: een jonge vrouw kon geassocieerd worden met immoraliteit zonder noodzakelijk een prostituee te zijn, door haar emancipatie op vlak van werk, vrije tijd en het affectieve leven. Deze jonge vrouwen stelden zichzelf bloot aan potentieel gevaar door hun autonome attitude, maar bovenal waren ze ook een gevaar voor de sociale, morele en familiale stabiliteit. "Il faut donc pouvoir à la fois la protéger et s'en protéger,"¹⁴⁸ vat Massin samen.

De definitie van seksualiteit mag dus niet alleen gericht zijn op de aan-of afwezigheid van artikel 15, stelt ze verder. Voor meisjes woog seksualiteit zwaar door op de juridische interventie en maatregelen genomen door de jeugdrechter, maar anderzijds mag het ook niet worden beschouwd als de enige oorzaak van een interventie. In navolging van Pamela Cox oppert Massin dat net doordat losbandigheid steeds werd vermeld achter de façade van een ander wetsartikel, dit aantoont seksualiteit alleen vervolgd werd indien het werd gecombineerd met andere feiten; losbandigheid werd zelden vervolgd omwille van zichzelf.¹⁴⁹

Een derde verschil inzake gender waren de maatregelen die de kinderrechter trof. Zoals vermeld waren er verschillende maatregelen mogelijk die de kinderrechter kon nemen, afhankelijk van het artikel op basis waarvan het kind werd voorgeleid. Van deze maatregelen gold de berisping als de lichtste, en terbeschikkingstelling van de regering in een publieke instelling als zwaarste maatregel.

¹⁴⁴ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 16.

¹⁴⁵ J. CHISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, p. 48.

¹⁴⁶ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 19.

¹⁴⁷ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 16.

¹⁴⁸ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., pp. 16-17.

¹⁴⁹ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 26.

Staatsinstellingen hadden een minder goede reputatie dan private instellingen, en het waren dan ook de ‘ergste’ kinderen die hiernaartoe werden gestuurd door de kinderrechtshouders.¹⁵⁰

Tussen 1920 en 1965 kwam ongeveer de helft van de jongens weg met een berisping, weliswaar vaak gekoppeld aan de ‘liberté surveillée’, en werden teruggestuurd naar de ouders of voogd –tenzij er andere feiten volgden. Het aandeel van meisjes dat dezelfde behandeling kreeg, lag op 30%. Het aandeel van jongens en meisjes die in voorwaardelijke bewaakte vrijheid werden gesteld, was met respectievelijk 23% en 24% nagenoeg gelijk. Ook op het niveau van effectieve plaatsing in een staatsinstelling was er met 11,7% voor de jongens tegenover 9,6% voor de meisjes slechts een klein verschil. Het grote verschil zat hem vooral op vlak van effectieve plaatsingen in private instellingen: gemiddeld werden 11% van de jongens daar geplaatst, tegenover maar liefst 32% van de meisjes.¹⁵¹

Volgens Veerle Massin is het grote aandeel van effectieve plaatsingen deels te verklaren door de vervolgingsgronden. Artikel 14 (wangedrag) legde bij wet een bewaringsmaatregel op, en aangezien meisjes vaker werden voorgeleid op basis van wangedrag, was een bewaringsmaatregel logischerwijze de uitkomst van de zaak. Toch probeerden de rechtshouders deze wet te omzeilen door officieuze behandelingen, een voorwaardelijke terbeschikkingstelling, en in enkele gevallen louter een berisping – zelfs als dit eigenlijk niet toegestaan was voor artikel 14.¹⁵² Een andere factor die meespeelde is het statuut van de meisjes als toekomstige moeders. Aangezien een van de oorzaken van de delinquentie volgens het Sociaal Verweer een criminogene opvoeding was, moesten toekomstige moeders strak worden gecontroleerd.¹⁵³

2. Geschiedenis van de gesloten instellingen

De omslag in het juridische denken had ook zijn weerslag op de jeugdgevangenis. Tot de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd het debat over het strafregime voor jongeren gedomineerd door de keuze tussen twee modellen: de strafinrichting of de landbouwkolonie. Vanaf de jaren tachtig erkende men de mislukking van het repressieve beleid, dat alleen ‘incorrigibles’ en een overbevolking in de jeugdgevangenis had teweeg gebracht, en zette men steeds meer in op een pedagogisering van het regime.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Nochtans hadden de private instellingen een minder goede omkadering. A. FRANÇOIS, ‘Du chiffre au dossier...’, pp. 247-248.

¹⁵¹ De resterende percentages golden voor andere maatregelen, zoals het toevertrouwen aan een particulier. A. FRANÇOIS, ‘Du chiffre au dossier...’, p. 247.

¹⁵² V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 26.

¹⁵³ D. NIGET, “De l’hystérie à la révolte. L’observation médico-pédagogique des jeunes délinquantes en Belgique (1912-1965)” in: *Champ Pénal/ Penal Field*, Vol. VIII: Le contrôle social des femmes violentes, 2011, op: <<http://champpenal.revues.org/8056>>, laatst geraadpleegd op 05.06.2014.

¹⁵⁴ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “Enfants corrigés, enfants protégés...”, pp. 89 en pp. 91-92.

2.1. Maisons pénitentiaires (et de réforme)

Zoals hoger beschreven, traden rechters in het begin van de negentiende eeuw terughoudend op in het opleggen van een vrijheidsstraf aan jongeren omdat zij terechtwamen bij volwassen veroordeelden en er dus het risico liepen om terecht te komen in een ‘leerschool’ voor criminaliteit eerder dan te bezinnen.¹⁵⁵ Daarnaast werd ook het heropvoedingsideaal veel belangrijker, wat onmogelijk kon worden uitgevoerd zolang kinderen geen aparte gevangenis kregen. Omwille van deze redenen was het ontwikkelen van jeugdgevangenis een belangrijk onderdeel in de algemene gevangenshervormingen van de negentiende eeuw, en was de opsluiting in feite de eerste maatregel die voorzag in een gespecialiseerde behandeling voor jongeren.¹⁵⁶

De gevangenshervormingen vonden plaats onder impuls van Edouard Ducpétiaux, inspecteur-generaal van het Belgische gevangeniswezen van 1830 tot 1860. Onder invloed van de Amerikaanse ‘houses of refuges’ en het Franse ‘La petite Roquette’, steunden zijn hervormingen op twee grote pijlers: een specialisatie van de instellingen met het oog op het klasseren en scheiden van gedetineerden volgens leeftijd enerzijds, en een aparte behandeling met het oog op morele heropvoeding anderzijds.¹⁵⁷

De eerste gevangenis die voorzag in een ruimtelijke scheiding voor jongeren was Sint-Bernardus in Hemiksem. Een aparte regeling of behandeling voor de minderjarigen kwam er in 1832, waarbij de dagindeling weliswaar nog voor het grootste deel overeenkwam met de volwassenen gedetineerden, maar waarbij de minderjarigen negentig minuten onderwijs per dag genoten.¹⁵⁸

In 1844 ontstond met Saint-Hubert de eerste Belgische gevangenis die specifiek gericht was op de heropvoeding en bestraffing van jongens. In 1848 werd de Luikse tegenhanger voor meisjes opgericht.¹⁵⁹ Ondanks het opzet van heropvoeden, was het toch vooral bestraffen dat overheerste in de praktijk: de jonge gedetineerden kregen weliswaar basisonderwijs en religieuze instructie, maar verrichtten ook arbeid en waren onderworpen aan een ijzeren discipline.¹⁶⁰ De behandeling steunde op vier principes: binnen de gebouwen heerste de stilteregel, de jongens werden verdeeld over drie secties afhankelijk van hun morele toestand, er heerste een systeem van straf en beloning voor het gedrag binnen de instelling, en binnen de heropvoeding bekleedde arbeid een centrale rol.¹⁶¹

Als gevolg van de bedelaars- en landloperswet van 1848 kwam er een eerste institutionele expansiegolf met het oprichten van landbouwkolonies in Ruiselede en Beernem, respectievelijk voor jongens en meisjes. De landbouwkolonies waren gestoeld op het Franse Mettray. Jonge bedelaars en landlopers

¹⁵⁵ J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, p. 149.

¹⁵⁶ D. DE FRAENE en C. BROLET, ‘Institutions et pratiques d’enfermement des mineurs en Belgique’, in: J. Christiaens, D. De Fraene, I. Delens-Ravier, eds., *Protection de la jeunesse: formes et réformes. Jeugdbescherming: vormen en hervormen*, Brussel, 2005, p. 29.

¹⁵⁷ D. DE FRAENE en C. BROLET, ‘Institutions et pratiques d’enfermement...’ p. 32 en J. CHRISTIAENS, ‘A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912...’ p. 5.

¹⁵⁸ J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent...*, pp. 153-154.

¹⁵⁹ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, ‘Enfants corrigés, enfants protégés...’, p. 95.

¹⁶⁰ J. CHRISTIAENS, ‘A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912...’, p.7.

¹⁶¹ D. DE FRAENE en C. BROLET, ‘Institutions et pratiques d’enfermement...’ p. 34.

werden getransfereerd van Saint-Hubert naar Ruiselede om de capaciteitsproblemen in de jeugdgevangenis op te lossen,¹⁶² en in theorie konden zo de schuldigen van de onschuldigen worden gescheiden, waarbij die eersten in Saint-Hubert bleven om ‘gestraft’ te worden, en die tweeden naar de landbouwkolonie gingen om ‘gemoraliseerd’ te worden.¹⁶³

In de loop van de negentiende eeuw kunnen we ook een toenemende pedagogisering waarnemen in de jeugdgevangnissen –of toch in het discours. In 1867 veranderde het ‘maison pénitentiaire’ in het ‘maison pénitentiaire *et de réforme*’, waardoor de heropvoeding expliciet in de naamgeving kwam te liggen. Vanaf 1871 kwam er meer aandacht voor onschuldige jeugddelinquenten in het strafrechtelijk beleid, en werden de ‘echte’ schuldigen uitgesloten van de hervormingsscholen en werden terug naar de volwassen gevangnissen gestuurd (cfr. supra). Vanaf 1881 haalde men de verwijzing naar het strafrechtelijke karakter uit de naam: de jeugdgevangenis heette voortaan ‘maison spéciale de réforme’, en in 1890 werden alle publieke jeugdgevangnissen en hervormingsscholen geünificeerd onder de noemer ‘école de bienfaisance’.¹⁶⁴

2.2. Van weldadigheidsschool tot rijksopvoedingsgesticht

De wet van 1890 scheidde de jongeren niet meer op basis van het label dat ze in de rechtbank hadden gekregen (schuldig/onschuldig) maar op basis van hun moraliteit en intelligentie.¹⁶⁵ Zo werd de classificatie op basis van wettelijke status van een jongere vervangen door een rationele classificatie. Het grote voordeel van de hervormingen van Lejeune was dat hij brak met de complexe classificaties op basis van de objectieve criteria (leeftijd, plaats van herkomst e.d.), die werden gecombineerd met de strafrechtelijke criteria (schuldig/onschuldig, landlopers/dieven); een classificatie die praktisch onuitvoerbaar was gebleken. Lejeune versimpelde de opdeling door de jongeren allemaal te beschouwen als ‘kind in gevaar’ of ‘moreel verlaten’.¹⁶⁶ Dit paste in de logica van het Sociaal Verweer zoals hierboven uiteengezet, waarbij steeds minder belang werd gehecht aan de gepleegde feiten, maar de notie ‘gevaar’ een groter gewicht kreeg.

Dit werd ook in de praktijk gebracht in de instellingen die werden opgericht na de Kinderbeschermingswet van 1912, met name de observatie-instellingen van Mol en Saint-Servais, respectievelijk voor jongens en meisjes. Ze bouwden verder op de traditie van de christelijke weldadigheid en de pedagogische moralisering van het proletariaat. Hun legitimiteit steunde op de opkomende medisch-pedagogische wetenschappen, waardoor de behandelingen een professioneel aura kregen. Observatiecentrum Mol werd als het ware een ‘gare de triage’; een klasseringcentrum waar alle

¹⁶² J. CHRISTIAENS, “A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912...”, p. 7.

¹⁶³ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “Enfants corrigés, enfants protégés...”, p. 92.

¹⁶⁴ J. CHRISTIAENS, “A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912...”, p. 8

¹⁶⁵ J. CHRISTIAENS, “A History of Belgium’s Child Protection Act of 1912...”, p. 9.

¹⁶⁶ M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “Enfants corrigés, enfants protégés...”, p. 93.

jongeren die naar staatsinstellingen waren doorverwezen, passeerden –of ze nu ter beschikking waren gesteld, veroordeeld waren wegens delicten of afkomstig waren van ouders die ontzet waren uit de ouderlijke rechten.¹⁶⁷

Na de Eerste Wereldoorlog werd besloten dat nieuwe gebouwen noodzakelijk waren om de Kinderbeschermingswet in de praktijk te kunnen brengen. Men opteerde voor het ‘paviljoenmodel’, een systeem dat al in werking was in Engeland, Duitsland en Nederland. Het was een instelling met een gemiddelde grootte waar nooit meer dan honderd kinderen tegelijk verbleven, zodat een heropvoedingstraject toegespitst op het individu mogelijk werd. De instelling zou een regionaal karakter behouden om het contact tussen de kinderen, hun rechters en hun ouders te vergemakkelijken en nadien hun re-integratie in hun regio van herkomst te bespoedigen. Daarnaast mocht het paviljoenenmodel niet te ver verwijderd zijn van een stad zodat de kinderen niet geïsoleerd zouden geraken, en bij goed gedrag tewerk konden worden gesteld in een atelier. Elke instelling zou bestaan uit een aantal paviljoenen, en elk paviljoen zou een groep kinderen herbergen van dezelfde morele categorie. Hierdoor werd een geïndividualiseerde behandeling en een betere scheiding tussen verschillende categorieën eindelijk mogelijk.¹⁶⁸ De instelling voor meisjes in Namen werd in dit opzicht volledig vervangen tussen 1921 en 1926, maar de precaire economische situatie na de oorlogsjaren gooide roet in het eten, en de meeste instellingen moesten zich tevreden stellen met een reorganisatie van de reeds bestaande secties.¹⁶⁹

Dit zogeheten ‘progressieve systeem’ met een onderverdeling in secties maakte een geïndividualiseerde behandeling van de jongere in functie van zijn persoonlijke ontwikkeling mogelijk. In 1919 werd het model voorgesteld als een nieuw systeem, maar in feite bestond het al sinds de negentiende eeuw. Onder invloed van de Amerikaanse *Houses of Refugees*, had Ducpétiaux eerst een opdeling naar leeftijd gemaakt, maar binnen een zelfde leeftijdsgroep werd een onderscheid gemaakt op basis van de morele capaciteiten.¹⁷⁰

Niettemin vonden aan het begin van de twintigste eeuw enkele vernieuwingen plaats in dit sectie systeem: perfect gedrag kon niet alleen beloond worden door een vermelding aan de eretafel, maar kon ook een kleine geldelijke beloning opleveren dat de jongeren naar believen konden uitgeven of sparen.¹⁷¹ Waar het gedrag tot 1924 per trimester werd geëvalueerd (en dit ook een moment was waarop van sectie kon worden gewisseld naargelang het gedrag), achtte men deze tijdsspanne nefast voor jongeren die slechts enkele maanden in een instelling doorbrachten. Zij konden immers nooit beloond worden voor hun gedrag. Een wekelijkse beoordeling werd ingelast, maar de wekelijkse rapporten waren administratief onhoudbaar. Er werd besloten nog steeds op wekelijkse basis te beoordelen (en eventueel te wisselen van secties), maar er zou slechts om de zes maanden een rapport worden opgesteld,

¹⁶⁷ D. DE FRAENE en C. BROLET, ‘Institutions et pratiques d’enfermement...’ pp. 36-39.

¹⁶⁸ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., pp.72-74.

¹⁶⁹ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 75.

¹⁷⁰ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 87.

¹⁷¹ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., pp. 90-91.

gebaseerd op de wekelijkse aantekeningen. Hoewel het in theorie een verbetering was voor de jongere, had dit in de praktijk tot gevolg dat er slechts twee maal per jaar een evaluatie en mogelijke wissel van secties uitgevoerd (in plaats van drie maal voor de hervorming).¹⁷²

Een andere aspect dat een transformatie kende door de oprichting van de Rijksopvoedingsgestichten in 1921, was het onderwijs. De jeugdinstellingen in de negentiende eeuw waren gericht op morele heropvoeding, die werd bewerkstelligd door de opdeling in secties. Deze opdeling maakte het haast onmogelijk om op efficiënte wijze onderricht te geven. De jongeren brachten hun dagen overigens hoofdzakelijk door met beroepsactiviteiten eerder dan onderricht. De heersende opvatting was dat dit werk deel uitmaakte van de morele heropvoeding door het verschaffen van discipline en werkritme.¹⁷³

In 1891 werd de nood aan beroepsvorming bevestigd, niet alleen als onderdeel van de morele opvoeding, maar ook omdat dit de jongeren in staat zou stellen om werk te vinden na hun vrijlating. In 1906 werd het verwerven van technische kennis voor jongens zelfs een voorwaarde voor de vrijlating.¹⁷⁴

Toch maakten in 1921 beroepsactiviteiten nog altijd het gros uit van de dagelijkse bezigheden in de rijksopvoedingsgestichten –behalve voor de kinderen jonger dan veertien jaar die onderworpen waren aan leerplicht. In de eerste helft van de twintigste eeuw werd de ‘obsessie’ met de morele heropvoeding stilaan vervangen door een idee van heropvoeding gebaseerd op pedagogie en de psychologische ontwikkelingen van het kind. Dit zou in de jaren ‘veertig tot hervormingen leiden.¹⁷⁵

Van de jaren dertig tot de jaren vijftig vonden er weinig grote veranderingen plaats in de publieke instellingen en stabiliseerde het beleid met tien jeugdinstellingen: twee observatie-instellingen (Mol en Saint-Servais), drie klassieke instellingen (Saint-Hubert, Ruiselede en Saint-Servais) drie gespecialiseerde instellingen (Mol voor ‘abnormalen’, en in Brugge konden zowel zwangere meisjes als meisjes met een venerische ziekte terecht) en twee instellingen voor ongedisciplineerde minderjarigen (Mol en Brugge).¹⁷⁶ Het is deze instelling voor lastige of weerspannige meisjes die voorwerp is van deze studie.

3. Het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge

3.1. Institutioneel kader

In 1922 werd in Brugge een Rijkskliniek opgericht om meisjes met venerische ziektes op te vangen die zich reeds in het netwerk van de publieke instellingen bevonden. De vrees voor fysieke en morele

¹⁷² V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 92.

¹⁷³ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 220.

¹⁷⁴ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 221.

¹⁷⁵ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., pp. 222-226.

¹⁷⁶ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 31.

besmetting was de grootste motor achter de scheiding; deze meisjes werden even hard gestigmatiseerd als prostituees (cfr. supra). Het personeel werd hoofdzakelijk gerekruteerd uit de Zusters van de Heilige Familie van Kortrijk, maar na drie jaar werd het directeurschap geseculariseerd en kwam in handen van pedagoog en psycholoog Jean Van De Vliedt. Het is op zijn initiatief dat in 1927 een sectie werd opgericht voor moeilijke en ongedisciplineerde meisjes, en in 1933 werd aan het complex ook een materniteitssectie toegevoegd. De instelling als geheel stond ook wel bekend als het ‘dépotoir’ omdat ze alle problematische meisjes ontving die de andere instellingen zelf niet wilden of konden houden. Deze meisjes vertegenwoordigden alles waar de maatschappij voor vreesde: ontucht, ziekte (en eventuele ongewenste zwangerschap) en ordeloosheid.¹⁷⁷

Op wettelijk vlak stonden de drie secties los van elkaar, maar ze bevonden zich wel in hetzelfde gebouw, beschikten over hetzelfde personeel en stonden onder leiding van één directeur. De samensmelting op organisatorisch vlak liet zich merken in de aard van de gehele instelling, die volgens de bevindingen van Veerle Massin steeds meer evolueerde naar een louter disciplinaire sectie.¹⁷⁸ In 1957 werd het complex herleid tot twee vleugels door de afschaffing van de Rijkskliniek, en in 1970 kwam door de staatshervorming de instelling terecht in handen van de Vlaamse Gemeenschap, waarna de meisjes verhuisden naar modernere gebouwen in Beernem.¹⁷⁹

Bij de oprichting van het disciplinekwartier in 1927 werden de meisjes gehuisvest in een gerenoveerde vleugel, zodat ze in principe nooit in contact zouden komen met de andere kwartieren (venerische ziektes en zwangere meisjes). Het gebouw had voordien dienst gedaan als vrouwengevangenis, en dit liet zich nog steeds merken in de architectuur: de cellen werden opgeknapt om te dienen als kamertjes voor de meisjes, en tralies werden herbevestigd.¹⁸⁰

Wat betreft het sectie systeem zoals hierboven uiteengezet, kende dit slechts een oppervlakkige toepassing in Brugge. Tot 1927 beschikte de Rijkskliniek over te weinig meisjes om te kunnen opdelen in secties. Nadien kende het twee secties: de ‘moins difficiles’ en de ‘plus difficiles’, in 1937 werd daar nog een sectie aan toegevoegd. De komst van het disciplinaire kwartier in 1927 was niet zozeer een

¹⁷⁷ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 5, p. 32 en p. 108.

De oorsprong van de instelling gaat terug naar 1891, toen het strafrechtelijk landschap voor meisjes werd hertekend: meisjes jonger dan 13 jaar werden naar Beernem gestuurd, meisjes ouder dan 13 jaar naar Namen, en zij die werden aangehouden wegens prostitutie of die zwanger waren, werden naar Brugge gestuurd, waarvoor in 1894 een ‘maison de refuge’ werd opgericht met een speciale sectie bestemd voor meisjes die een moreel gevaar vormen voor andere meisjes in de weldadigheidsscholen: het ‘quartier de discipline des école de bienfaisance pour filles’. Dit werd in 1896 overgeplaatst naar Namen, na het vertrek van de jongens. Rond de eeuwwisseling werd het disciplinekwartier opnieuw naar Brugge verplaatst, om in 1915 opnieuw in Namen terecht te komen, waarna het disciplinekwartier in 1926 definitief neerstreek in Brugge. In: M.-S. DUPONT-BOUCHAT, “De la prison à l'école de bienfaisance, ...”, pp. 101-102.

¹⁷⁸ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., pp. 32-33.

¹⁷⁹ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 34.

¹⁸⁰ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 77.

nieuwe sectie; het was eerder een nieuwe ‘instelling’ die werd toegevoegd aan de Rijkskliniek. Het disciplinaire kwartier kende slechts één sectie.¹⁸¹

Het systeem van beloningen aan de hand van de jetons en eretafels (cfr. supra) laat slechts vluchtige sporen na in de archieven. Een echte eretafel lijkt er niet te zijn geweest, maar wel een ‘erelint’, hoewel het onduidelijk is of dit een reëel lintje was of eerder een symbolische omschrijving. Van meisjes die een eervolle melding kregen, lijkt het spaargeld ook lichtjes te stijgen, waaruit Massin concludeert dat het systeem van geldelijke beloning hoogstwaarschijnlijk ook werd toegepast in Brugge. Het ging nagenoeg altijd om meisjes uit de Rijkskliniek en slechts sporadisch om meisjes uit het disciplinaire kwartier.¹⁸²

Ook op vlak van onderwijs vertoonde Brugge niet veel vernieuwingen. Tot 1945 genoten de meisjes in Brugge slechts een zeer beperkt onderwijs, en hun beroepsvorming was evenmin gespecialiseerd: het beperkte zich tot huishoudelijk taken. Voor meisjes uit de disciplinaire afdeling was er helemaal geen onderricht voor 1946.¹⁸³

De informatie die de archieven bevatten over het onderricht is erg dubieus, zegt Veerle Massin. Aan de hand van gegevens die we wél hebben, blijkt dat het officiële discours van het bestuur niet overeenkomt met de praktijk, wat aanzet tot een grote voorzichtigheid in de omgang met de gegevens. Zo valt in de semestriële rapporten van meisjes in het disciplinekwartier de evolutie van het schoolniveau af te lezen, terwijl deze meisjes helemaal geen lessen kregen tot 1946.¹⁸⁴

Wat betreft beroepsvorming, lag de focus officieel op huishoudelijk activiteiten, die in de praktijk echter werden ingevuld met onderhoudsactiviteiten –de activiteiten lijken dus in de eerste plaats gericht op de materiële noden van de instelling, en werden gelegitimeerd als een ‘vorming’ voor de jongeren. Vanaf 1926 kwam er een naaiatelier, waardoor het Rijksopvoedingsgesticht Brugge bestellingen kon afhandelen afkomstig van andere staatsinstellingen. Zo fabriceerden ze bijvoorbeeld een levering kousen aan Saint-Hubert, en in 1928 vervaardigden de meisjes zelfs de natte omwindsels die werden ingezet bij het sanctioneren¹⁸⁵ van hun leeftijdsgenoten in Saint-Servais. Gezien de grootte van deze bestellingen, het weinig variërende werk en het kleine aantal meisjes in de instelling, moeten de professionele activiteiten het merendeel van de dag hebben ingenomen –veel meer werken dan leren dus. Meisjes uit het disciplinaire kwartier richtten zich op dezelfde activiteiten, maar van grovere en simpelere aard dan die van de Rijkskliniek. Op die manier werd voorzien in de materiële noden van de instelling: de meisjes verrichtten huishoudelijke taken, deden de was, kalkten de muren, en verzorgden

¹⁸¹ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., pp. 95-96

¹⁸² V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 99

¹⁸³ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 229

¹⁸⁴ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 247

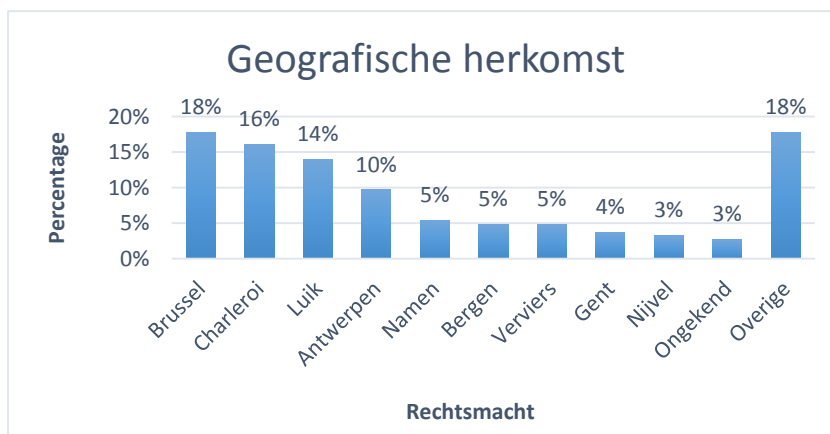
¹⁸⁵ Dit ‘systeem van de natte omwindsels’ werd toegepast op meisjes die hysterisch gedrag vertoonden. De lichaamsdelen werden strak omwonden met natte doeken, waardoor ze zich niet konden bewegen.

de tuin. Deze activiteiten werden gelegitimeerd door ze voor te stellen als een manier om de ‘temperamenten’ te kanaliseren.¹⁸⁶

Op de overige aspecten van het reilen en zeilen van Rijksopvoedingsgesticht Brugge zal dieper worden ingegaan in de volgende hoofdstukken zodat dit rechtstreeks kan worden gekoppeld aan de bevindingen uit het bronnenmateriaal.

3.2. De gedetineerden

Op basis van het inschrijvingsregister van 1927 tot 1941¹⁸⁷ was ik in staat enkele basisgegevens te verwerken waarmee een profiel kan worden geschetst van de meisjes die aanwezig waren in de disciplinaire sectie in het interbellum. Dankzij het reeds veelvuldig aangehaalde doctoraatsonderzoek van Veerle Massin, kunnen deze gegevens telkens in het ruimere plaatje worden gekaderd. Massin bestudeerde de Rijkskliniek en Rijksopvoedingsgesticht Brugge voor de periode van 1912 tot 1965. Haar gegevens, afkomstig uit een steekproef van 265 dossiers, zijn verspreid zijn over de drie vleugels, en in dit opzicht leek het aangewezen om voor deze microstudie specifiek voor de disciplinaire vleugel



Figuur 1: Geografische herkomst van de gedetineerden, in percentages, op basis van 181 gekende records in het inschrijvingsregister.

in de gegeven periode data te verzamelen. Achtereenvolgens worden geografische herkomst bestudeerd, de factoren die hebben bijgedragen tot het doorsturen naar Brugge, gemiddelde leeftijd bij binnenkomst, gemiddelde verblijfsduur in Brugge en de redenen voor het verlaten van Brugge. Wat betreft geografische herkomst zijn Brussel, Charleroi, Luik en Antwerpen samen goed voor 58%, wat een miniem verschil is met de 56% geldig voor de hele periode en alle vleugels samen.¹⁸⁸ De daaropvolgende rechtsmachten zijn Namen, Bergen en Verviers (5%) en Gent (4%). Dat Brussel, Charleroi, Luik en Antwerpen de vier koplopers zijn hoeft niet te verwonderen gezien het de meest bevolkte en meest geïndustrialiseerde regio's waren. Anderzijds mag men niet uit het oog verliezen dat deze cijfers natuurlijk ook het gevolg kunnen zijn van een ander beleid van de kinderrechtshouders uit de respectievelijke regio's.¹⁸⁹

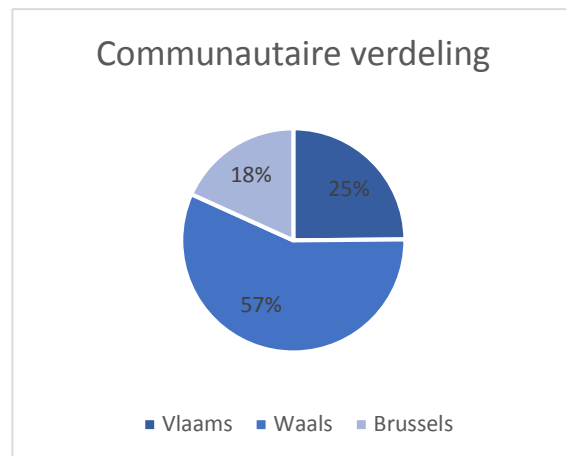
¹⁸⁶ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., pp. 252-261.

¹⁸⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 648: Dagboek van de in- en uitgeschreven minderjarigen van het Rijksopvoedingsgesticht.

¹⁸⁸ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., pp. 40-41.

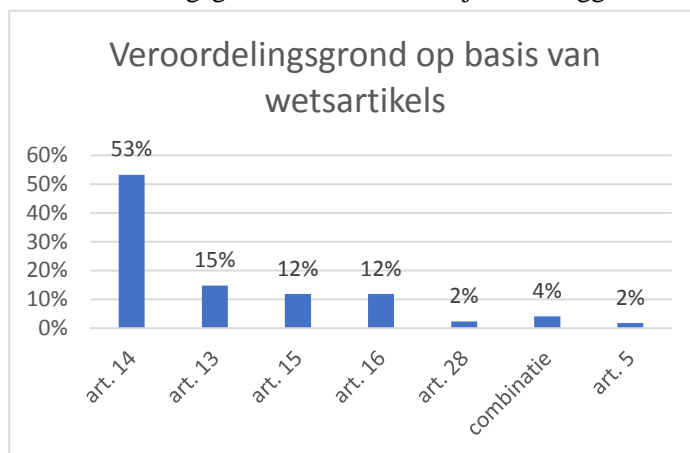
¹⁸⁹ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., pp. 40-41.

Als we op basis van voorgaande gegevens een communautaire opdeling maken, zien we dat bijna een kwart van de meisjes van Vlaams origine is, 18,23% van Brussel en een meerderheid van Waals origine. Massin waarschuwt dat deze communautaire verdeling niet meteen gelijk is te schakelen met een onderscheid in taal, aangezien Brusselaars in principe Nederlands- of Franstalig konden zijn, en aangezien sommige Vlaamse families in een zoektocht naar werk naar Wallonië verhuisden. In vergelijking met de cijfers die Massin bekwam door het onderzoek van de gehele periode, zien we dat in het interbellum iets minder Vlaamse meisjes waren dan globaal gezien (28,51%), en net iets meer Brusselse meisjes (16,34% voor de gehele periode). Het aantal meisjes van Waals origine is nagenoeg hetzelfde (55,13% voor de hele periode).¹⁹⁰



Figuur 2: Communautaire verdeling in percentages, op basis van 181 gekende records in het inschrijvingsregister.

De veroordelingsgronden voor de meisjes in Brugge weken niet veel af van de algemene tendensen (cfr.



Figuur 3: Veroordeling op basis van wetsartikel in percentage, op basis van 169 gekende records in het inschrijvingsregister.

supra). Meer dan de helft was veroordeeld op basis van wangedrag (art. 14). De drie daaropvolgende wetsartikels zijn landloperij (art. 13) met 14,79%, ontucht (art. 15) en een inbreuk (art. 16), beide goed voor 11,83%. Enkele dossiers betroffen artikel 28, dat aan de kinderrechter toestond om een kind tijdelijk naar een jeugdinstelling te sturen tijdens het voeren van het sociaal onderzoek.¹⁹¹ Andere dossiers vermeldden

een combinatie van wetsartikels. Artikel 5 betref de ontzetting uit ouderlijke macht, en wanneer geen geschikte voogd werd gevonden, werd het kind naar een instelling gestuurd.¹⁹²

Zoals gezegd kwamen de redenen voor de veroordeling niet altijd overeen met de gepleegde feiten; in lijn met het Sociaal Verweer koos de kinderrechter een maatregel in functie van de *persoon*. De meisjes

¹⁹⁰ Bij het optellen van al deze percentages bekomt men echter slechts 99,98%. Het kan niet gaan om 0,02% onbekende dossiers, want één dossier (van de 265) zou reeds 2,65% uitmaken. V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 41.

¹⁹¹ *Pasinomie*, Loi sur la protection de l'enfance, 15.05.1912, art. 28.

¹⁹² *Pasinomie*, Loi sur la protection de l'enfance, 15.05.1912, art. 5.

die in Brugge aankwamen, kwamen in 80% van de gevallen van een andere instelling. Het was dus niet zozeer het wetsartikel waarop de zaak was gebaseerd, dan wel hun gedrag in een andere instelling of de observatie die een beslissende factor was in het doorsturen naar Brugge. Dit verklaart ook waarom Veerle Massin slechts voor 171 op de 265 dossiers de veroordelingsgrond terugvond. Het was niet consequent opgenomen in de persoonsdossiers omdat het van ondergeschikt belang was.¹⁹³

Vanaf 1921 werden alle jongeren eerst in observatie geplaatst, hoewel de praktijk niet altijd correspondeerde met de wetgeving. Sommige meisjes maakten geen observatieperiode door, anderen (33,74%) bleef meer dan een jaar in observatie –wat meer was dan de voorgeschreven periode. De observatie had tot doel het vaststellen wat de geschikte maatregel zou zijn voor de meisjes, maar slechts 33,45% van hen stroomde na de observatieperiode meteen door naar Brugge, wat het belang van de observatie voor het doorverwijzen naar Brugge enigszins relativeert.¹⁹⁴

Zo'n 80% van de meisjes in de Rijkskliniek en Rijksopvoedingsgesticht Brugge kwamen van een instelling (inclusief het observatiecentrum), en 10% kwam van een andere situatie zoals de gevangenis, het ziekenhuis of de vrijheid. De meerderheid van de meisjes in het disciplinekwartier was afkomstig van private instellingen, waarvan de instellingen van Bon Pasteur en het instituut Sint-Margarita in Antwerpen de meest voorkomende waren.¹⁹⁵ Het was niet uitzonderlijk dat de meisjes al in meerdere instellingen hadden verbleven voor hun intrede in Brugge, maar dit aantal steeg opmerkelijk na het interbellum. In de jaren twintig en dertig had de meerderheid van de meisjes reeds verbleven in één of twee andere instellingen voor de transfer naar Brugge, en een minderheid in tot vijf instellingen, maar nadien steeg het maximale aantal instellingen voor Brugge tot acht in de jaren veertig en vijftien in de jaren zestig.¹⁹⁶

Alle meisjes die overgebracht waren naar de disciplinaire sectie getuigden in principe van een moeilijk gedrag, ongedisciplineerdheid of 'immoraliteit'. Gedragingen als ontsnappingspogingen, gewelddadig gedrag, lesbische relaties met medege-detineerden, of aanhoudende opstandigheid konden een rechtstreekse aanleiding vormen voor een transfer naar Brugge.¹⁹⁷

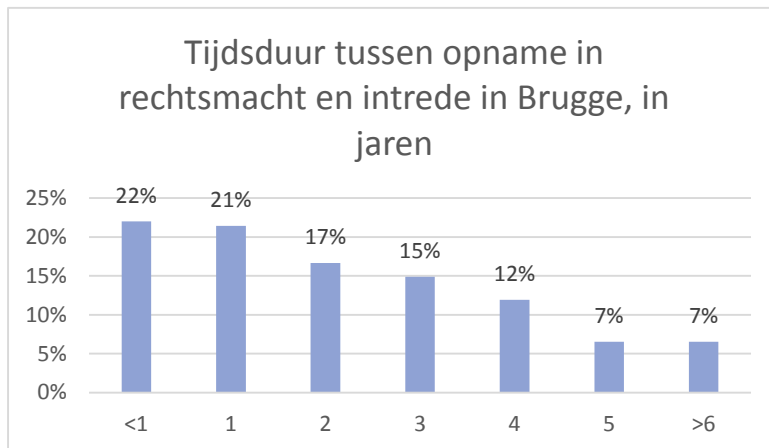
¹⁹³ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 36 en 46.

¹⁹⁴ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., pp. 41-42.

¹⁹⁵ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 52.

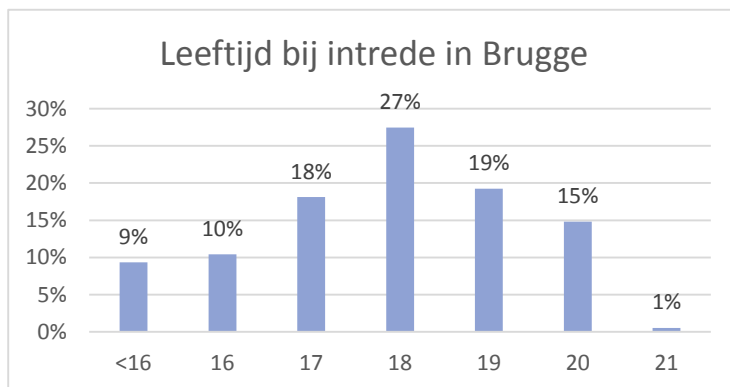
¹⁹⁶ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 50.

¹⁹⁷ Veerle Massin brengt een nuance aan wat betreft de beoordeling van de homoseksuele relaties. Het belang ervan mag niet worden genegeerd, maar de meisjes die werden getransfereerd naar Brugge hadden naast homoseksueel gedrag ook andere feiten in het dossier staan, en slechts één maal (op de 265 bestudeerde dossiers) werd een meisje naar Brugge gestuurd alleen omwille van lesbische relaties. Zij had twaalf verschillende partners gehad. V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 61.



Figuur 4: Tijdsduur tussen opname in rechtsmacht en intrede in Brugge, in jaren en percentages. Op basis van 168 gekende records in het inschrijvingsregister.

circuleerden vooraleer te worden doorgezonden naar Brugge. Voor 22,02% was hier minder dan een jaar tussen, voor 21,43% één à twee jaar, en voor meer dan de helft (56,55%) verstreken er meer dan twee jaar tussen de eerste aanraking met het gerecht en de plaatsing in Brugge.



Figuur 6: Leeftijd (in jaren) bij intrede in Brugge, in percentage, op basis van 182 gekende records in het inschrijvingsregister.

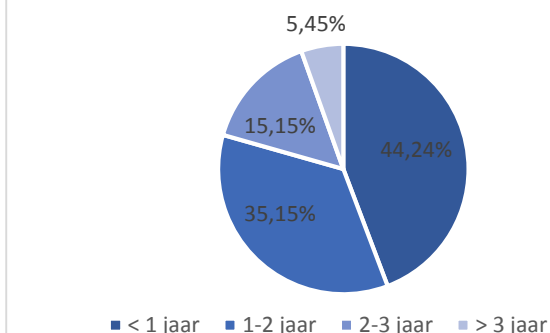
interbellum geen enkel verschil met de globale berekeningen.¹⁹⁸

Tot zover waren de gegevens van de meisjes van het disciplinekwartier zeer gelijklopend met die van de vleugel voor meisjes met een venerische ziekte en de materniteitssectie. Het is op vlak van verblijfsduur in de instelling dat er echter een verschil optreedt: de meerderheid van de meisjes met een venerische ziekte verbleef één tot twee jaar in Brugge.¹⁹⁹ Van de meisjes in de

Voor de dossiers uit het interbellum werd niet nagegaan van welke instellingen de meisjes afkomstig waren, maar wel werd een berekening gemaakt van de periode waarin de meisjes voor het eerst in de rechtsmacht werd opgenomen, en de intrede in Brugge. Dit kan een indicatie geven over de tijdsspanne waarin de meisjes in het systeem

Dat de tijdsspanne tussen opname in de rechtsmacht en intrede in Brugge gemiddeld twee jaar was, verklaart ook de relatief hoge leeftijd bij inschrijving in Brugge. 64,84% van de meisjes hadden een leeftijd tussen de zeventien en de negentien jaar, met een grote piek (27,47%) voor achttienjarigen. In dit opzicht vertoonden de meisjes in het

Verblijfsduur in Brugge



Figuur 5 Verblijfsduur in aantal jaren, op basis van 165 gekende records in het inschrijvingsregister

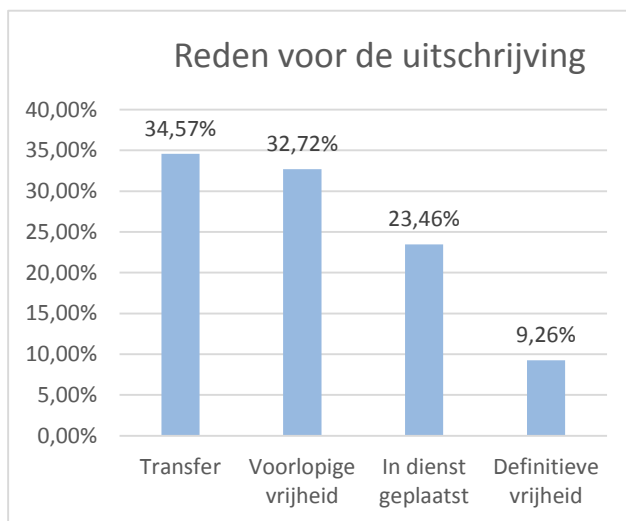
¹⁹⁸ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 54.

¹⁹⁹ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 174.

disciplinaire sectie bedroeg de groep die één à twee jaar bleef slechts 35,15%. 44,24% onder hen kende een verblijf van korter dan een jaar.

De duur van de plaatsing hing af van een velerlei aan factoren, onder meer de gezondheid van de jongeren (vooral voor de vleugel met de meisjes met een venerische ziekte), de familiale situatie, het beleid van de instelling en de administratie (dit varieerde sterk doorheen de tijd), de mogelijkheden tot vrijlating (afhankelijk van het aantal beschikbare plaatsen in een andere instelling), de welwillendheid van de rechter en de mening van een expert. Hoewel in het juridisch discours erg de nadruk lag op het beschermen van de meisjes tegen hun familiale situatie, bleek dit toch minder prioritair indien de meisjes zo'n slecht gedrag vertoonden dat ze moeilijk in een dienstbetrekking of andere instelling zouden kunnen worden geplaatst, en als werd gevreesd dat hun gedrag er niet op zou verbeteren. Zij werden terug bij de familie geplaatst zonder veel rekening te houden met de 'morele' situatie van het familiale milieu.²⁰⁰

De redenen voor het verlaten van de instellingen kunnen gegroepeerd worden in drie clusters: transfer



Figuur 7: De reden voor de uitschrijving, in percentage, op basis van 162 gekende records in het inschrijvingsregister.

naar een andere instelling, plaatsing in een dienstbetrekking en de vrijheid, die nog eens kan worden onderverdeeld in de voorlopige of de definitieve vrijheid. Van de meisjes die in het interbellum uit de disciplinaire vleugel werden uitgeschreven, werden de meesten naar een andere instelling overgebracht (34,57%). Bij 38 van de 56 uitschrijvingen wegens transfer werd ook vermeld wat de bestemming was: twee gingen naar een tehuis voor krankzinnigen, twee naar een private instelling, één naar de gevangenis en de overige meisjes waren gelijk verdeeld tussen

een transfer naar de Rijkskliniek van Brugge (waar ook niet-venerisch zieke meisjes verbleven), en een transfer naar Saint-Servais.

²⁰⁰ V. MASSIN, *Protéger ou exclure? ...*, p. 456.

Conclusie

In de lange negentiende eeuw maakte het juridisch denken over jeugddelinquentie een grote transformatie door. Waar in het Klassieke Strafrecht concepten als vrije keuze, het onderscheidingsvermogen en de vaderlijke macht centraal stonden, stapte het Sociaal Verweer af van deze focus op schuld. In plaats daarvan richtte het zich op de notie van gevaar, dat zich manifesteerde in het ‘gevaarlijke kind’ waartegen de maatschappij moest worden beschermd, en het ‘kind in gevaar’ dat moest worden beschermd tegen zijn criminogene milieu. Verschillende factoren speelden een rol in deze evolutie, onder andere het hiaat in de wet met betrekking tot vaderlijke macht, de sociale enquêtes en de ontwikkeling van de criminele statistiek die de jeugddelinquenten letterlijk zichtbaar maakten. Een andere factor was het veranderende vervolgingsbeleid, dat tegelijk efficiënter en zachter werd, maar dat zorgde voor een overbevolking in de jeugdgevangenissen, wat leidde tot een herdenking van het strafuitvoeringsbeleid en de institutionele uitbouw van een netwerk van jeugdinstanties. Waar een jeugdinstantie tot de jaren tachtig van de negentiende eeuw diende de corrigeren, werd het doel nadien eerder beschermen. De veranderende namen van de instanties illustreren de pedagogiseringstrend: van *maison pénitentiaire*, naar *maison pénitentiaire de réforme*, naar *école de bienfaisance* (weldadigheidsschool), naar *établissement de l'état*: de rijksopvoedingsgestichten.

De Wet op de Kinderbescherming van 1912 was het eindpunt van het project dat Minister van Justitie Lejeune reeds in 1889 was begonnen. De wet zorgde voor een strafverzwaring van delicten gepleegd tegen kinderen, maakte een einde aan de haast onbegrensde ouderlijke macht, en haalde jeugdcriminaliteit uit het strafrecht door een eigen procedure te voorzien in de vorm van de kinderrechtbank. De kinderrechtbank werd voorgezeten door de kinderrechter, die niet langer strafte, maar maatregelen oplegde op basis van de sociale en morele toestand waarin het kind zich bevond.

De toepassing van de Kinderbeschermingswet werd besproken met aandacht voor de genderdimensie, waarbij drie belangrijke verschillen opvielen tussen jongens en meisjes. Meisjes verschenen veel minder dan jongens voor de kinderrechtbank, en ook de vervolgingsgronden verschilden. Jongens werden veelal voorgeleid wegens een inbreuk (art. 16) of landloperij (art. 13), terwijl meisjes vaak werden voorgeleid op basis van ouderlijke klacht bij wangedrag (art. 14). Ook zien we dat geen enkele jongen werd voorgeleid wegens losbandigheid of onzedige feiten (art. 15). De maatregelen die werden genomen verschilden op vlak van gender in die zin dat jongens vaker een berisping kregen (ongeveer de helft van de jongens, tegenover 30% van de meisjes), maar dat meisjes proportioneel gezien vaker naar een private instantie werden gestuurd (32% van de meisjes, tegenover 11% van de jongens).

In de negentiende eeuw ontstonden aparte instanties voor veroordeelde jongeren, onder impuls van Edouard Ducpétiaux, die beïnvloed was voor hervormingen in het buitenland. Saint-Hubert (1844) en de landbouwkolonies waren de twee voornaamste modellen in de eerste helft van de negentiende eeuw, respectievelijk bedoeld voor het straffen van schuldige jongeren en het moraliseren van onschuldige

jongeren. In de jaren tachtig werd afgestapt van deze classificatie en stond de notie gevaar centraal, wat ook leidde tot het inrichten van aparte kwartieren voor de zogeheten ‘onverbeterlijken’.

Na de Wet op de Kinderbescherming moest een paviljoenensysteem het nieuwe model worden, maar wegens budgettaire beperkingen werd dit alleen in Saint-Servais gerealiseerd. De overige instellingen kenden wel een hervorming van het sectie-systeem, waarbij jongeren werden ingedeeld in een sectie afhankelijk van hun morele vooruitgang. Dit systeem bestond overigens al in de negentiende eeuw, maar werd verfijnd aan het begin van de twintigste eeuw. Ook kwam er in het discours meer oog voor onderricht, naast de beroepsactiviteiten.

De Rijkskliniek en Rijksopvoedingsgesticht Brugge, het zogeheten ‘dépotoir’, werd opgericht in 1922 en herbergde problematische meisjes in een afdeling voor meisjes met een venerische ziekte (1922), een afdeling voor ongedisciplineerde meisjes (1927) en een afdeling voor zwangere meisjes (1933). De algemene ontwikkelingen van het sectiesysteem en het onderwijs kenden in Brugge slechts een oppervlakkige toepassing. Beroepsactiviteiten waren vooral toegespitst op de onderhoudstaken van de instelling en op een naaiatelier dat bestellingen uitvoerde voor andere instellingen.

De profielen meisjes die naar de disciplinaire afdeling in Brugge werden gestuurd in het interbellum weken niet sterk af van de globale cijfers van alle vleugels van 1922 tot 1965. Qua geografische herkomst waren Brussel, Charleroi, Antwerpen en Luik in de meerderheid. Artikel 14 primeerde als veroordelingsgrond, maar was niet de voornaamste reden voor de transfer naar Brugge. 80% van alle meisjes in Brugge waren afkomstig van een andere instelling en werden overgeplaatst naar aanleiding van slecht gedrag binnen deze instelling. Hierdoor valt de relatief hoge leeftijd te verklaren (65% van de meisjes had een leeftijd tussen de 17 en de 19 jaar), en de tijd waarin ze reeds in het rechtssysteem circuleerden (21% bevond zich al één à twee jaar in het systeem). De verblijfsduur van de meisjes in de disciplinaire afdeling was iets korter dan meisjes met een venerische ziekte: 44% verlieten Brugge na minder dan een jaar. De redenen voor vrijlating waren vooral een transfer naar een andere instelling (35%) en voorlopige vrijheid (32%).

Dit deel was een noodzakelijk beschrijvend deel om de penstreken van de tijdsgeest te schetsen. Ik heb de gedetineerden onrecht aangedaan door hen vooral als objecten te benaderen, die alle hervormingen gelaten ondergingen als speelbal van de beleidslieden. De volgende delen treden zij op als subjecten.

Hoofdstuk 2: Alledaagse spanningen in het Rijksopvoedingsgesticht

In het vorige hoofdstuk werden de relevante contextuele gegevens over het juridische klimaat en de belangrijkste ijkpunten van de heropvoedingsinstellingen uiteengezet. In dit deel staan de gedetineerden als actoren centraal. Op basis van het tuchtregister wordt nagegaan op welke manieren zij ongehoorzame gedragingen vertoonden, en welke gedragingen we kunnen beschouwen als een vorm van verzet tegen de interne reglementen.

Na een kritische bespreking van het gebruikte bronnenmateriaal, zal een duiding worden gegeven bij het interne reglement en de reglementaire sancties. Nadien volgt de analyse van de in het tuchtboek geregistreerde feiten, opgedeeld in categorieën volgens de inhoud van de handelingen, zowel vanuit een (beknopte) kwantitatieve als kwalitatieve benadering.

1. Bronnencorpus: het tuchtregister

Van april 1927 tot december 1941 werd het ‘register der aan de verpleegden opgelegde straffen’²⁰¹ bijgehouden. In het tuchtregister zijn systematisch volgende gegevens bijgehouden: naam van de ‘verpleegde’, de opgelegde straf, de duur van de straf, de reden voor de straf, naam en stand van het personeelslid dat de straf had opgelegd en eventuele extra bemerkingen. Via het tuchtregister kunnen de alledaagse vormen van verzet worden opgespoord, waarbij ‘verzet’ ruim wordt geïnterpreteerd als elke ongehoorzaamheid waarbij de gedetineerde zich doelbewust afzet tegen de interne reglementen.

Het gebruik van dit tuchtregister vereist enkele algemene bedenkingen. De onderzoeker moet zich er te allen tijde van bewust zijn dat het tuchtregister –net als andere bronnen vervaardigd door de instelling– de versie van het gebeurde weergeeft door de ogen van het bestuur, die misschien niet strookt met de versie die andere actoren eraan zouden geven. Het is dus oppassen geblazen dat men niet onbewust de bril opzet die de bestuurder hanteerde bij het registreren van de overtredingen. Dit geldt voor de kwalitatieve lezing, maar evenzeer voor de kwantitatieve lezing. Ik sluit me aan bij de interactionistische visie op criminologische statistieken, volgens dewelke kwantitatieve gegevens weliswaar kennis verschaffen over criminaliteit (in dit geval over overtredingen binnen de instelling), maar gemedieerd zijn door veranderingen binnen het justitiële systeem. Aldus zijn de kwantitatieve gegevens niet zozeer

²⁰¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen van het rijksopvoedingsgesticht.

een weergaven van de activiteiten van de sociale actoren, maar eerder een weerslag van de *interactie* tussen de autoriteiten en de sociale actoren.²⁰²

James Scott stelt met betrekking tot officiële bronnen dat de gedomineerde groep er enerzijds zélf baat bij heeft om haar handelingen verborgen te houden: “The goal of slaves and other subordinate groups, as they conduct their ideological and material resistance, is precisely *to escape detection*; to the extent that they achieve their goal, such activities do not appear in the archives.”²⁰³ Wat in de archieven terecht komt is vaak een poging van de machthebbers om deze sites van sociale autonome ruimtes te vernietigen.²⁰⁴ Anderzijds is het discours in officiële rapporten ook steeds gemedieerd door de autoriteiten, die de instelling vaak in een positief daglicht willen stellen. Vaak leiden deze kritische bedenkingen ertoe dat zulke bronnen niet als geschikt worden geacht om strategieën van verzet weer te geven.

Maar net voor totale instellingen als een gevangenis of heropvoedingsinstelling, zijn officiële bronnen wel degelijk bruikbaar om verzet te traceren, stelt Abigail Wills. Vanuit het perspectief van de autoriteiten wordt verzet dan wel betreurd, maar tegelijkertijd bevestigt het verzet net de *raison-d'être* van de heropvoedingsinstelling. Een van de doelen van de instelling was het omgaan met (en onderdrukken van) deviant gedrag, waardoor de gedragingen en stemmen van de jeugddelinquent intrinsiek deel uitmaken van de officiële rapporten van de instelling.²⁰⁵

2. Een waaier aan ongehoorzaamheid

2.1. Het interne reglement

De algemene reglementen, geldig voor alle staatsinstellingen, definieerden zeven mogelijke sancties ingeval van wangedrag binnen de instelling. De sancties, waaronder het in de isolatiecel plaatsen (al dan niet op water en brood) waren nauwgezet omschreven in het reglement, en er mochten geen andere sancties worden uitgedeeld dan diegenen die in het reglement waren opgenomen, dit om misbruik te voorkomen. De uitvoering van de straffen mocht dan tot in detail zijn gereguleerd, het gedrag dat tot deze bestraffing kon leiden werd nergens vermeld –wat het personeel een grote interpretatievrijheid verschafte. Deze lacune in het reglement maakte het onmogelijk voor de jongeren om zich tegen een onterecht toegewezen disciplinaire maatregel te verzetten, hoewel ook zou kunnen worden opgeworpen dat het weinig waarschijnlijk is dat de jongeren de reglementen kenden.²⁰⁶

²⁰² B.S. GODFROY, P. LAWRENCE, C.A. WILLIAMS, *History and crime. Key approaches to criminology*, Londen, 2008, p. 36.

²⁰³ J. SCOTT, *Domination and the arts of resistance...*, p. 87, eigen cursief.

²⁰⁴ J. SCOTT, *Domination and the arts of resistance...*, pp. 124-126.

²⁰⁵ A. WILLS, ‘Resistance, identity, and historical change ...’, p. 218.

²⁰⁶ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, pp. 294-296.

Het reglement richtte ook een aantal voorrechten in voor de leerlingen. Contact met de familie en wandelingen waren geen rechten maar privileges, uitsluitend voorbehouden voor zij die zich onderdanig opstelden.²⁰⁷ Hoewel de reglementen van 1906 werden hervormd in 1920, veranderde er in de praktijk weinig. Enkele fysieke straffen werden afgeschaft, maar het lijkt er eerder op dat de hervorming vooral tot doel had het beter doen naleven van de disciplinaire regels dan hen werkelijk te hervormen, stelt Veerle Massin.²⁰⁸

De zevende en strengste sanctie hield een transfer in naar het disciplinekwartier, maar wat de legitieme sancties dan waren in het disciplinekwartier werd niet gedefinieerd. Dit gaf een arbitraire en discretionaire macht aan het personeel. Niettemin werden in de jaren twintig verschillende inspecties uitgevoerd die schendingen van het algemene reglement aan het licht brachten. Dit was een van de redenen voor het aftreden van de Moeder Overste en de aanstelling van Jean Van de Vliedt als directeur van Rijksopvoedingsgesticht Brugge.²⁰⁹

Jean Van de Vliedt stelde een reeks nieuwe sancties in, waarbij hij zich liet inspireren door een systeem van *behandeling* eerder dan straffen. Hij pleitte voor een ‘cure thérapeutique physique’, met onder meer kalmerende injecties, langdurig baden, douches en natte omwindsels. Toch vroeg hij ook toestemming voor een verstrenging van de reeds bestaande disciplinemaatregelen, met een verlenging van de duur van afzondering van vijftien naar dertig dagen. Een bed werd niet meer noodzakelijk geacht –de gestraften konden op hout slapen–, voedsel zou helemaal afgeschaft kunnen worden indien de meisjes die in isolatie waren geplaatst zich nog misdroegen. De tijdsduur waarbij iemand op een regime van water en brood kon worden gezet, werd verlengd van tien dagen naar onbepaalde duur. Deze aanpassingen werden in 1925 doorgevoerd voor de Rijkskliniek, en vormden de basis voor de reglementen voor de disciplinaire sectie vanaf 1927.²¹⁰

Het disciplinekwartier kende een ‘régime cellulaire absolu’, waarbij de moeilijkste meisjes voortdurend in afzondering worden gehouden, en een ‘régime cellulaire mitigé’, waarbij de meisjes ook enkele gemeenschappelijke activiteiten genoten. Die eerste groep werd in afzondering gehouden in hun kamer of in de veiligheidscel, en moesten net als de andere groep naaiwerk verrichten. Indien de meisjes in de veiligheidscel zich weerspanning bleven opstellen door aanhoudend te roepen, kon hen eten ontzegd worden.²¹¹ De tweede groep bracht een deel van de dag door in hun kamer, en een deel in de gemeenschappelijke ruimte, die tegelijkertijd diende als atelier, refter en klas. Tijdens de recreaties mochten leerlingen zich niet met meer dan drie tegelijk ophouden, en de stiltere regel gold de hele dag door, behalve tijdens de recreaties.²¹²

²⁰⁷ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 295.

²⁰⁸ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 295.

²⁰⁹ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 296-297.

²¹⁰ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 297.

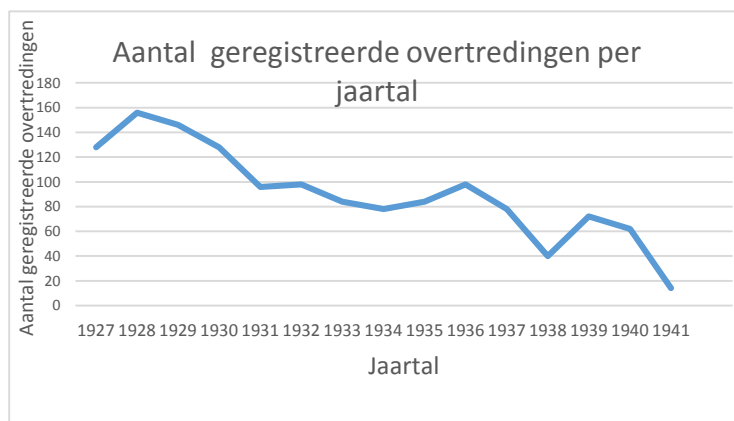
²¹¹ Dit werd na korte tijd terug versoepeld. Er kon nog ‘slechts’ een gedeeltelijke ontzegging van eten worden opgelegd.

²¹² V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 299.

De meisjes in de disciplinesectie waren uitgesloten van sommige privileges waarvan sprake in het algemene reglement: geen persoonlijke jetons, geen groepsactiviteiten of pakketjes die de ouders opstuurden. Andere privileges, zoals bezoek van en briefwisseling met familieleden, waren afhankelijk van hun gedrag. Een specifieke regel voor het disciplinekwartier was dat er geen enkele persoonlijke bezitting was toegestaan. Anders dan de algemene reglementen, bevatte het reglement van de disciplinaire sectie ook omschrijvingen van verboden gedragingen die aanleiding konden zijn tot bestraffing: schreeuwen of zingen, inscripties op de muren en handspelen waren verboden. Een ander verschil was dat de straffen konden worden opgelegd voor *onbepaalde duur*. Dit ging dus nog een stap verder dan de speciale maatregelen die het de Rijkskliniek in 1925 toestonden om tot dertig dagen isolement op te leggen.²¹³ Een andere vorm van sancties waren therapeutische maatregelen, met name chemische medicaties, een speciaal dieet, blootstelling aan ultraviolette stralingen, baden en douches en het systeem van de natte omwindsels –deze twee laatste werden vooral toegepast in crisissituaties.²¹⁴

2.2. Het tuchtregister: een kwantitatieve lezing

Van april 1927 tot december 1941 werden 682 overtredingen geregistreerd in het tuchtregister, maar de



registraties zijn niet gelijkmatig verdeeld over de jaren. Figuur 8 toont het aantal geregistreerde overtredingen per jaar, waaruit een dalende trend blijkt met vooral een daling in 1936-1937 en aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. Hoewel directeur Jean Van De Vliedt in een brief uit 1929 aan de Inspecteur Generaal aangaf dat er steeds minder

Figuur 8: Evolutie van de geregistreerde overtredingen per jaar.

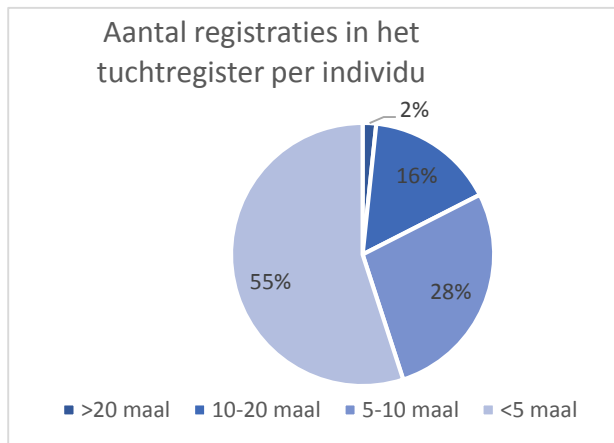
ordeverstoringen plaatsvonden²¹⁵, is een positivistische lezing van de grafiek moeilijk te verantwoorden. Het is gepaster om –in lijn met het interactionistische perspectief– de dalende trend te interpreteren als een andere, wellicht minder strikte toepassing van het interne reglement.

Het register telt 120 verschillende gedetineerden –zo'n 65% van de totale populatie kwam dus in aanraking met sancties binnen de instelling. Meer dan de helft (55%) werd minder dan vijf maal gesanctioneerd wegens een overtreding van het interne reglement. 33 meisjes, goed voor 28%, werden

²¹³ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p.299-300.

²¹⁴ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 300.

²¹⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 833: Dossier 15: Julia V.N., Brief van Jean Van de Vliedt aan de Inspecteur Generaal, 09/07/1929.



Figuur 9: Aantal registraties in het tuchtregister per individu.

vijf tot tien maal geregistreerd in het tuchtregister, negentien meisjes (16%) tien tot twintig maal. Alice V.T. en Marie C. spanden de kroon met respectievelijk 28 en 34 sancties.

Voor de verwerking van deze gegevens werden de overtredingen opgedeeld in categorieën. Hoewel dit voordelen oplevert voor de analyse, is het onderverdelen in categorieën niet zonder gevaar. Vaak werden in het tuchtregister

meerdere feiten vermeld en is het moeilijk te achterhalen wat nu de doorslag gaf voor de sanctie. Daarnaast lokte de verleiding om veelvoorkomende bewoordingen als ‘onbeleefdheden’ en ‘ordeverstoringen’ letterlijk over te nemen –en daarmee dus in de val te trappen van het overnemen van de bril van de autoriteiten die de bron opstelden.

Het standaardwerk van de Canadese Tamara Myers en Joan Sangster deelt de overtredingen van de meisjes op in brutaliteiten en kleine overtredingen; passief en indirect verzet behorende tot de subcultuur (waaronder lesbische relaties); ontsnappingspogingen; en rellen of agressie.²¹⁶ Veerle Massin maakte een onderscheid in ‘petits faits’ waarvan het niet altijd duidelijk is of het om bewuste provocatie gaat; lesbische relaties; ontsnappingspogingen; individuele rebellie en collectieve rebellie. Massin geeft aan hoe moeilijk het is om een opdeling te maken; de onderzoeker is immers afhankelijk van de oordelen van de autoriteiten die de bronnen hebben opgesteld en het is onmogelijk om alle motieven achter de gedragingen van de meisjes te kennen.²¹⁷ Echter, door de ‘kleine feiten’ apart te catalogeren, neigt de onderzoeker m.i. ook naar het impliciet beoordelen van de *ernst* van de feiten, waarbij we volledig afhankelijk zijn van welk oordeel de autoriteiten velden over de feiten.

Kerry Wimshurst deelde de ongehoorzaamheid van meisjes in een Australische instelling op impliciete wijze op in ontuchtige taal en gedrag; ontsnappingen en het vernielen van materiaal.²¹⁸ De opdeling die daar wordt gebruikt is gebaseerd op de *inhoud* van de feiten, en sluit in die zin eerder aan bij de fijnmazige opdeling die Christiaens hanteerde.²¹⁹

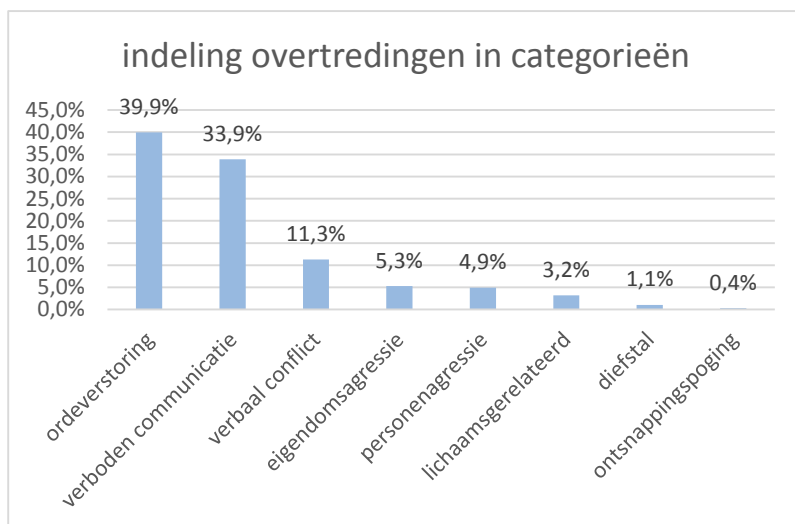
In dit onderzoek werd getracht het oordeel over de ernst van de feiten te mijden, en te werken op basis van de inhoud van de handelingen. Er werden volgende categorieën onderscheiden: ordeverstoring; verboden communicatie; verbale conflicten; agressie tegen eigendommen; agressie tegen personen;

²¹⁶ T. MYERS en J. SANGSTER, “Retorts, runaways and riots...”, passim.

²¹⁷ V. MASSIN, *Protégé ou exclure?...*, p. 302.

²¹⁸ K. WIMSHURST, “Control and resistance: reformatory school girls in late nineteenth century South Australia...”, p. 283.

²¹⁹ J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugd-delinquent...*, p. 232 Zij maakte een onderscheid tussen: bezit van verboden goederen; verboden communicatie; wangedrag; discipline; ongehoorzaamheid; vernieling; ordeverstoring; confrontatie bewaker; geweld co-gedetineerde; weigering te werken; complot/ontsnappingspoging; collectief verzet; zelfverminking.



Figuur 10: De geregistreerde overtredingen opgedeeld in categorieën, op basis van 566 records in het tuchregister.

lichaamsgerelateerde feiten; diefstal en ontsnappingspogingen. Bij de verwerking van het register werd in de database ook een andere mogelijkheid opengelaten: als de feiten zich te complex vertoonden om op te delen in één hokje, werd geopteerd om deze buiten beschouwing te laten voor de kwantitatieve analyse ten einde de overtredingen niet

noodgedwongen te reduceren tot één soort ongehoorzaamheid. In 17% van de overtredingen bleek dit het geval. Zij werden dus niet opgenomen in figuur 10. Hierna wordt elke categorie gedefinieerd en kwantitatief en kwalitatief besproken.

2.3. Het tuchregister: kwalitatieve benadering

2.3.1. Ordeverstoring

De categorie ‘ordeverstoring’ beslaat een ruime waaier van handelingen die niet meteen een vernieling van eigendommen of agressie tegen personen inhield, maar wel een duidelijke breuk aanbrachten in het ordentelijke verloop van de dagelijkse werking. In het register wordt frequent de term ‘orde-’ of ‘rustverstoring’ gebruikt om gedrag aan te duiden dat gepaard ging met lawaai maken (in veel gevallen ‘s nachts), ongehoorzaamheid of drukte. Bij Alice V.T. lezen we bijvoorbeeld “ordeverstoring: praten en zingen in de cel.”²²⁰ Ook Thérèse W. krijgt een sanctie voor gelijkaardig gedrag: “na een gansche week geduld te hebben gehad met Thérèse, wordt zij onuitstaanbaar. Briest het lof, roept, zingt, kraamt allerlei dwaasheden uit. Weigert te zwijgen en stoort de rust binst den nacht.”²²¹ Ze wordt twee weken in afzondering geplaatst. Het verstoren van de stilte ‘s nachts is een veelvoorkomende reden voor de sancties.

Germaine M. en Marie M. vonden een andere manier om de orde te verstoren: “[deden] de alarmbel werken door middel eener haarspeld, dit met het doel Bestuurder en Zusters te doen toeloopen en ze alzoo in een belachelijke positie te stellen. Bij mijne aankomst, spottende glimlach.”²²² Ze verstoorden niet alleen de orde, maar gaven de directeur ook een vernederend gevoel.

²²⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 13/10/1931.

²²¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 24/04/1927.

²²² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 15/08/1927.

Werkweigering was een andere manier om de dagelijkse werking te verstoren. Zoals gezegd in de contextschets, was het werk een belangrijk onderdeel van de tijdsindeling in Brugge. Toch kwam werkweigering slechts beperkt voor: zes maal als alleenstaand geval en vijf maal in combinatie met andere feiten. Zo lezen we bij Marie L.

Ruilde een rozenkrans met C. en vervaardigde hiervan een halssnoer. Weigerde hetzelfde aan de zuster te overhandigen en wierp het liever in het gemak. Weigerde beslist in haar kamertje te gaan. Wil niet werken en dreigt haar werk te zullen wegwerpen. 12.9.27 weigert nog immer te werken en blijft ruw en onbeschoft.²²³

De werkweigering is hier onderdeel van een bredere strubbeling, en lijkt eerder een reactie te zijn op een voorgaande opmerking. In de halfjaarlijkse rapporten wordt ze overigens omschreven als hebbende een “vlijtige aard”, hoewel dit afhankelijk is van haar humeur.²²⁴ Hoofdstuk vier biedt een diepere interpretatie van deze ordeverstoringen.

2.3.2. *Verboden communicatie en ‘amitiés particulières’*

Doorheen alle straffen die werden uitgedeeld wegens verboden communicatie, kunnen vier grote lijnen worden onderscheiden die aanleiding gaven tot een sanctie. Enerzijds als het over ‘zedeloze’ feiten ging, zoals Denise B. die werd gestraft omdat ze “spreekt met G. over ‘masturbatie en allerhande zedeloosheden’”²²⁵. Ten tweede werden gesprekken gestraft als ze ’s avonds plaatsvonden, bijvoorbeeld voor Theresia L. “Binst den nacht, blijft in luidruchtige, gemeene gedachtewisseling met V.H. Maria”²²⁶ –wat eerder aansluit bij de ordeverstoring ’s nachts zoals voordien besproken. Meisjes konden zich ook aan een bestraffing verwachten als ze uit solidariteit communiceerden met meisjes die in isolatie waren geplaatst.

De vierde lijn is terug te vinden in een kleine 130 registraties die verband houden met het doorgeven van zogeheten ‘minnebriefjes’ of ‘billets clandestins’²²⁷ –kleine briefjes die de meisjes stiekem met elkaar uitwisselden. Soms werden zowel afzender als ontvanger van de brief gestraft, zoals Rosalie V.D.W. en Clara Madeleine D. die elkaar brieven stuurden.²²⁸ Maar de straf was niet altijd wederzijds, zoals Clarisse V.D. ondervond toen ze werd gestraft wegens het sturen van ‘verboden minnebriefjes’ naar Léona G. Dit kon in sommige gevallen te maken hebben met een dader-slachtofferperspectief dat werd geprojecteerd op de meisjes, zoals explicieter wordt vermeld bij Alice M. in haar interactie met

²²³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 06/09/1927.

²²⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 832: Dossier 9: Marie L., Halfjaarverslag, 01/07/1928.

²²⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 03/07/1929.

²²⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 07/02/1940.

²²⁷ Deze briefjes hebben in de bestaande literatuur verschillende benamingen. Élise Yvorel noemt ze ‘biftons’, Christiaens spreekt over ‘billet suspect’. In het Rijksopvoedingsgesticht te Brugge sprak men over ‘billets clandestins’. In de onderzochte 186 dossiers zijn er een honderdtal briefjes bewaard gebleven. Zij vormen de basis voor het volgende hoofdstuk.

É. YVOREL, *Les enfants de l'ombre: la vie quotidienne des jeunes en France métropolitaine.*, Rennes, 2007, p. 264 en J. CHRISTIAENS, “Testing the limits: Redefining resistance in a Belgian Boys’ Prison...”, p. 97.

²²⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 12/03/1929.

haar naamgenote: “Zit tusschen al de gluiperige dingen als leidster, opstookster, aanhitster, enz... *Maakte van [Alice] haar slachtoffer*. Vertelt allerlei apache geschiedenissen, onder andere dat zij een man vermoord heeft, enz... Gevaarlijk, schijnheilig sujet.”²²⁹

Ook tussenpersonen werden regelmatig bestraft, zoals Theresia L. “Doet boodschappen tusschen gescheiden vriendinnen die vriendschapsbetrekkingen met elkander onderhouden”²³⁰. Soms werden meisjes ook door anderen verklikt. José M. had “nauwelijks hare bijzondere straf (1m[aand] afzondering) uitgeboet, schrijft een briefje aan G. Lucie die mij hetzelfde overhandigt. In cel, klopt op de muren en heeft weer een onbetamelijke houding.”²³¹ Dit kloppen op de muren was eveneens een communicatiemiddel van de gedetineerden. De veelvuldigheid van de verboden communicatie is een aanwijzing voor het bestaan van een autonome ruimte met interacties tussen de gedetineerden (cfr. infra).

Deze interacties konden ook de vorm aannemen van het fysiek tonen van affectie, zoals omhelzingen, wat evenmin werd geduld. Zo werden op 10 januari 1938 vijf meisjes gestraft wegens “omhelzingen onderling met gezellinnen”²³². Simone D. en Marie L. gingen nog een stapje verder:

Vóór de oogen der zuster, omarmden elkander hartstochtelijk en kusten zich (de tong in elkanders mond), weigerden te scheiden en trokken zich alleen terug in het waschhuis. Bij mijn verschijnen (scène nadien) zooals hierboven. Schandig schouwspel. Slechts door bedreiging ze met geweld te zullen scheiden, lieten ze elkander los.²³³

Amoureuze relaties waren geen ongewoon fenomeen in gevangenissen of heropvoedingshuizen. Veerle Massin trof in 10% van de dossiers verwijzingen aan naar homoseksuele relaties, tot in de jaren zestig. Dat de verwijzingen naar homoseksualiteit zo frequent zijn, heeft veel te maken met het discours van Jean van de Vliedt, die een uitgesproken verbinding legde tussen homoseksualiteit en wangedrag. Wangedrag werd volgens hem verklaard door de aanwezigheid van een pervers, seksueel instinct dat zich uitdrukt via homoseksuele relaties. Op die manier worden de relaties dé manier bij uitstek om niet alleen de wangedragingen te verklaren, maar tevens ook om de disciplinaire middelen die door de instelling worden ingezet te legitimeren, stelt Veerle Massin.²³⁴

Toch is het geen evidentie dat de homoseksuele relaties –of ‘amitiés particulières’ in de woorden van Van de Vliedt- zo prominent aanwezig waren in het discours van het rijksopvoedingsgesticht. In Amerikaanse gevangenissen van die tijd was het discours evenzeer gericht op de morele verbetering, maar tot de jaren veertig van de twintigste eeuw was dit uitsluitend gericht op verboden *heteroseksuele* gedragingen van vrouwen –met name prostitutie. Lesbische gedragingen binnen de vrouwengevangenissen werden volkomen genegeerd.²³⁵ De enige uitzondering hierop was het

²²⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 03/03/1930, eigen cursief

²³⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 17/08/1939.

²³¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 13/01/1935.

²³² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 10/01/1938

²³³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 23/05/1928.

²³⁴ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, pp. 305 en 308.

²³⁵ In de mannengevangenissen werd homoseksualiteit echter wel bestraft.

geracialiseerde discours waarbij de blanke vrouw het slachtoffer was van de hyperseksuele, agressieve Afro-Amerikaanse vrouw. De blanke vrouwen keerden dan na hun periode in de gevangenis terug naar ‘normale’ –lees: heteroseksuele- relaties.²³⁶

Freedman vermoedt dat de ontkenning of het negeren van het bestaan van de seksuele relaties binnen de gevangenis veelal te maken heeft met het hoge taboe-gehalte van het onderwerp. Veel van de bewaaksters waren zelf alleenstaande vrouwen die persoonlijke banden onderhielden met vriendinnen, wat hen eveneens kwetsbaar maakten voor beschuldigingen van lesbische relaties. Sommigen zouden het probleem overigens wel erkennen, maar er nooit openlijk over durven praten. Een hoofdopzichtster die wel openlijk op de gevaren van homoseksualiteit had gewezen, moest ontslag nemen.²³⁷ Het duurde tot de jaren veertig voor hierin verandering kwam. Freedman haalt onder andere de grotere angst aan voor venerische ziektes –een angst die in België al veel langer aanwezig was. Dit, en het feit dat de rol van bewaakster in Brugge werd opgenomen door katholieke zusters, kan mogelijk een element zijn van de verklaring voor de openlijke meldingen van amoureuze relaties in het rijksopvoedingsgesticht.

2.3.3. *Verbaal conflict*

Onbeleefdheden gingen meestal gepaard met andere feiten, en slechts bij zware beledigingen werd een sanctie opgelegd als de onbeleefdheden voorkwamen als losstaande feiten. Zo werd Marie L. vijftien dagen in afzondering geplaatst omwille van “grofste beledigingen werden door haar naar het hoofd van zuster Andrea geworpen. De medeleerlingen waren er zelf door verontwaardigd.”²³⁸ Ook indien de onbeleefdheden raakten aan de machtsstructuren of de politieke of religieuze orde in vraag werden getrokken, werd opgetreden. Alice V.T. “Treedt beledigend op tegenover de zusters. *Spot openlijk met God*. Dreigt de orde te verstoren en ondanks de vermaningen der zusters roept en zingt in haar kamertje.”²³⁹ Ook Emilia T. werd in afzondering geplaatst na “ordeverstoring en herhaald gebrek aan eerbied jegens overheid”²⁴⁰. In de oorlogscontext kon dit ook een politiekere dimensie krijgen. Marguerite V.D.V. werd gestraft omdat ze “andere meisjes aan[hitst] tot anti-Belgische houding gedurende het overvliegen van een vliegtuig”²⁴¹.

Een andere vorm van verbale weerspanning lezen we bij Marie L. die de zuster verweet lui te zijn – een eigenschap waarop de meisjes zelf regelmatig werden afgerekend.²⁴² Interessant is de wijze waarop dit werd verwoord door directeur Jean Van de Vliedt die heel expliciet de zuster in verdediging neemt : “[Marie] L. accusa publiquement de PARESSE (sic) cette *brave* religieuse dont le *dévouement* est

²³⁶ E.B. FREEDMAN, “The prison lesbian: Race, class, and the construction of the aggressive female homosexual, 1915-1965”, in: *Feminist Studies* (1996), vol. 22, no. 2, p. 399.

²³⁷ E.B. FREEDMAN, “The prison lesbian...”, p. 403.

²³⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 26/12/1928.

²³⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 03/10/1929.

²⁴⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 26/02/1934.

²⁴¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 05/06/1941.

²⁴² V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 262.

simplement *admirable et unique*.²⁴³ Ook Céline D. keerde de criteria waarop ze zelf werd beoordeeld om, en hanteerde ze als argument. Zo zei ze tegen Zuster Andrea dat deze een voorliefde had “pour vos poules”; een voorliefde voor haar lievelingetjes.²⁴⁴ James Scott identificeert dit ook als een typische vorm van weerstand van de gedomineerde groep, zij het de minst radicale: het afrekenen van de machthebbers op hun eigen inconsequenties.²⁴⁵

Verbale conflicten konden gaan van onbeleefde antwoorden, heuse scheldpartijen tot bedreigingen. In de meeste gevallen was de grens tussen onbeleefdheden en bedreigingen echter moeilijk te trekken, en waren het ook eerder de zusters die voorwerp zijn van de scheldpartijen. Zo bijvoorbeeld bij Gabrielle S.:

Bij ieder mijnen bezoeken in haar kamertje onbeschoftheden. Ondanks verbod, roept andere meisjes toe. Heden moest ik haar een fantasiepochette afnemen die zij geweigerd had aan de zusters af te geven. Daarop scheldwoorden en bedreigingen. Naar een strafcel gebracht, werd woedend en balde de vuisten, dreigend zich te zullen wreken. Schelde de Z.O. uit voor "sale beguine" er bijvoegende: "Ware er hier geen Directeur, we zouden de zusters doen bezwijken"²⁴⁶

Het discours van Gabrielle geeft een blik op de mogelijke machtsverhoudingen en autoriteitsposities van de personeelsleden, waarbij het erop lijkt dat de directeur bij Gabrielle meer autoriteit afdwong dan de zusters. In haar dossier werd ook een opvallende bedreiging gevonden in de vorm van een krantenknipsel dat ze jaren na haar vrijlating naar de directeur stuurde. In het artikel werden de wantoestanden in Franse heropvoedingsinstellingen blootgelegd onder de titel: “Le scandale des bagnes d’enfants. Il y a des cellules de torture, où ni l’air, ni l’inspecteur et le journaliste ne peuvent entrer”. Op het krantenknipsel was met dikke inkt geschreven: “J’espère qu’un jour on dira autant des maisons des torture qui se trouvent en Belgique. Je vous en merte. Salo. (sic)”²⁴⁷ Hoewel Gabrielle haar woede tijdens haar periode in de instelling dus vooral had geuit ten opzichte van de zusters, stuurde ze de directeur een onverhulde bedreiging op een moment dat ze zich op een veilige afstand bevond.

Een bijzondere casus treffen we aan in het dossier van Marie L. Haar strategie, eveneens beschreven door James Scott, is het verspreiden van roddels of (al dan niet valse) beschuldigingen. Marie L. “verlaat slecht gesteld haar kamertje na een straf te hebben ondergaan. Weigert Z. Andrea te gehoorzamen en snauwt haar toe. *Valsche beschuldigingen* tegenover den Bestuurder als zou deze haar een slag hebben toegebracht voor 6 maanden. Onderzoek is aan den H. Alg. Opz Wauters aangevraagd.”²⁴⁸ Deze noot van valse beschuldiging die zo terloops werd vermeld in het tuchtregister, laat diepe sporen in de archieven na. In een brief aan de directeur Jean Van de Vliedt schreef Marie

²⁴³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 832: Dossier 9: Marie L., Rapport concernant L. Marie-José, 07/09/1929.

²⁴⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 06/07/1933.

²⁴⁵ J. SCOTT, *Domination and the arts of resistance...*, p. 91.

²⁴⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 19/08/1927.

²⁴⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 833, Dossier 18: Gabrielle S., Brief aan Jean Van de Vliedt, afzender ongekend, s.d.

²⁴⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 03/07/1929.

vous m'avez tant frapper que je vous ai même dit que je le dirais au Juge. Eh bien alors vous m'avez donner un coup sur mon matrisse que le sang a sauter hors de moi or comme vous savez que j'ai était toujour faible de matrisse et que j'ai déjà tant souffert et que je souffre encore c'est alors que le cri m'est échappé malgré moi de le dire au Juge. (...). Pour vous le faire croire je suis prêt (...) à vous montrer ma chemise qui est tout jaune et tacher de sang claire comme de leau (...). Le mois prochain le Juge va venir et je lui parlerais de tout ceci puisqu'il m'avez dit de bien me soigner.²⁴⁹

Deze dreiging om de kinderrechtter in te lichten over slagen van de kant van de directeur op de onderbuik, noopte Jean Van de Vliedt ertoe om meteen zelf de autoriteiten in te lichten en een medisch onderzoek te vragen. Het medisch onderzoek gaf geen bewijs van verwondingen –maar het voorval waarnaar Marie L. verwees had dan ook maanden voordien plaatsgevonden. De directeur verantwoordde zijn behandeling van de gedetineerden en verschoof de aandacht naar de verwondingen die hij zelf opliep tijdens conflicten:

Ce reproche injuste, malgré qu'il émane d'une disciplinaire, vicieuse patentée, m'émeut d'autant plus que je mets toujours beaucoup d'humanité dans mes interventions en cas de crises et s'il m'arrive quelquefois de réagir énergiquement pour éviter un corps-à-corps, c'est que l'attitude d'un sujet récalcitrant l'exige, mais jamais même involontairement je n'ai touché chez une de nos filles à un organe sensible. Tout le personnel est là pour venir témoigner s'il le faut. Il arrive d'ailleurs souvent que je suis moi-même le mal arrangé et bien des fois la sœur infirmière a dû désinfecter des morsures, égratignures, coups de griffe que généralement seul le directeur révolte en accomplissant cette partie la plus ingrate de sa mission.²⁵⁰

Het antwoord van de Kinderrechtter hechtte duidelijk geen waarde aan Marie's relaas:

Ma pupille [Marie] L. m'a adressée une lettre plein d'accusations contre le régime de votre établissement. Veuillez lui dire de ma part que je n'admets pas ces accusations (...). Si elle ne change pas, si elle n'apprend pas à se soumettre docilement avant que l'heure de la libération forcée aura sonné, elle est perdue d'avance et pour toujours cette fois !²⁵¹

Hoewel Marie niets kon inbrengen tegen de autoriteiten, bleven haar woorden niet zonder effect. Ook in andere persoonsdossiers kunnen archiefsporen worden teruggevonden die verwijzen naar dit voorval. In een brief van de directeur aan de Inspecteur Général in het dossier van Julia V.N. wordt bijvoorbeeld ook melding gemaakt van dit incident: “[Marie] L. a créé la légende du « directeur qui frappe » en montrant ou en commentant la lettre à certaines compagnes avant de me l'avoir remise.”²⁵² Van de Vliedt beschrijft hoe hij na algemene ordeverstoring ‘s nachts naar de kamer van Julia ging om haar tot orde te roepen, waarna Julia hem uitdagend toeriep of hij haar wel durfde te slaan.

²⁴⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 832: Dossier 9: Marie L., Kopie van brief van Marie L aan Jean Van de Vliedt, 03/07/1929.

²⁵⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 832: Dossier 9: Marie L., Brief van Jean Van de Vliedt aan Inspecteur Generaal, 03/07/1929.

²⁵¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 832: Dossier 9: Marie L., Brief van de Kinderrechtter te Turnhout aan Jean van de Vliedt, s.d.

²⁵² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 833: Dossier 15: Julia V.N., Brief van Jean Van de Vliedt aan Inspecteur Generaal, 09/07/1929, eigen cursief.

Des scènes quasi identiques quoique beaucoup moins fréquentes que jadis, se présentent quelques fois à la discipline et parce que je suis et que je veux rester le maître, des [Marie] L. tâchent d'affaiblir mon autorité en m'accusant méchamment de brutalité. Je ne le souffrirai pas. J'accomplis ma mission avec amour et non avec de la haine. Et c'est pourquoi, Monsieur l'inspecteur Général, je me propose de vous faire rapport chaque fois que j'aurai été obligé de «frapper». ²⁵³

Het feit dat Julia met haar opmerking verwees naar de situatie met Marie, toont aan dat de meisjes niet alleen op de hoogte waren van de conflicten, maar ze ook wisten en durfden te gebruiken in hun eigen discours. Daarnaast zag Van de Vliedt zich haast verplicht om het meteen te rapporteren indien hij een meisje sloeg, om verdere 'chantagebrieven' zoals die van Marie te vermijden zodat zijn autoriteit niet zou worden aangetast.

2.3.4. Agressie tegen eigendommen

Agressie tegen eigendommen kwam vaak voor als onderdeel van een grotere ordeverstoring. Vooral het inslaan van ruiten was bijzonder populair. Alice V.T. "Dreigt, indien hare vriendin [Marie] C. wordt gestraft, al hare ruiten stuk te slaan"; een bedreiging die ze ook waarmaakt. Alice, die zoals vermeld bij de recordhouders stond in het tuchtregister, was in de ogen van het bestuur "een echt maatschappelijk gevaar wegens haren antisocialen wraakzuchtigen geest", "een predikante der ondeugd", op wie de sancties nauwelijks impact hadden: "Noch goedheid noch strengheid vermogen haren tegenstrijdigen geest te breken. Dit geval is een der wanhopigste die we tot heden gekend hebben. Zelfs de strengste tuchtmiddelen die we reglementair mogen toepassen blijven hier totaal zonder invloed".²⁵⁴ Ondanks het feit dat het bestuur de geringe effecten van de sancties erkende, zorgde dit niet voor een koerswijziging qua maatregelen.

Een ander voorkomend fenomeen was het barricaderen van de celdeur, vaak gepaard gaande met vernieling van materiaal, zoals bijvoorbeeld het geval was bij Marie C.:

Toen ik haar tot kalmte ging aanmanen, had zij zich letterlijk in haar cel verschanst door middel van haar bed en ander mobiliair. Met moeite kon ik binnendringen en deed haar alles weer ordelijk schikken. Een half uur later, vond ik weer gansch het mobiliair overhoop, een stoel was aan stukken en zij zelve lang gansch uitgestrekt tegen de zoldering van haar cel, tusschen de traliën en het half openstaande bovenraam (...). Hare positie was gevaarlijk. Ik deed een laddertje plaatsen om haar toe te laten zonder ongeluk beneden te komen. Na vele moeite, om zich uit hare netelige positie te wringen, begaf het bovenluik onder haar gewicht en viel zij enigszins bedwelmd doch zonder letsel op den vloer.²⁵⁵

²⁵³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 833: Dossier 15: Julia V.N., Brief van Jean Van de Vliedt aan Inspecteur Generaal, 09/07/1929.

²⁵⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n°834 : Dossier 33: Alice V.T., Halfjaarverslag, 01/06/1930.

²⁵⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 29/02/1928.

Soms werden eigendommen ook vernield met het oog op het gebruik ervan: “In de kapel, trekt haar kerkboek aan stukken om aan Marie C. een liefdesverklaring te kunnen overhandigen”²⁵⁶ Uitgescheurde bladzijden uit boeken werden vaak gebruikt om briefjes uit te wisselen, en boodschappen werden eveneens gegrift in lepels of op de muren geschreven. Stukgeslagen ruiten werden ook gezien als een wapen. Zo had Rosa W. de stoel, toiletkastje en ramen van haar cel stukgeslagen, en verborg ze in haar handen stukken glas.²⁵⁷ Het vernielen van materiaal bij wijze van protest kon zich ook richten op materiaal dat in het werkatelier werd vervaardigd, zoals Yvette T. die een hemd dat ze moest naaien verscheurde.²⁵⁸

2.3.5. Agressie tegen personen

Agressie gericht tegen personen kwam aanzienlijk minder voor dan agressie tegen eigendommen. In twintig (van de 28) gevallen was de agressie tegen de medege-detineerden gericht en slechts acht maal tegen het bestuur. Kerry Wimhurst stelde in haar onderzoek vast dat personeelsleden zelden gewond raakten tijdens verzetspogingen van meisjes in Australische instellingen, en dat de meisjes omgekeerd evenmin klaagden over fysieke mishandeling. Op basis hiervan en het minieme aantal personenagressie binnen de instelling, poneert ze de idee dat de gedetineerden hun verzet bewust niet richtten tegen de personeelsleden, maar tegen de procedures en waarden die inherent waren aan het heropvoedingsidee. In die zin was in de meisjes –hun veelvuldige verzet ten spijt– toch één element van de domestieke ideologie te merken, namelijk in het feit dat het verzet van de meisjes ‘vriendelijk’ (kindly) bleef.²⁵⁹ Of deze these opgaat voor het Rijksopvoedingsgesticht in Brugge, is betwistbaar. M.i. speelde de strengere bestraffing van personenagressie hoogstwaarschijnlijk een rol, eerder dan dat de gedetineerden bij hun ongehoorzaamheid doelbewust het personeel zouden ontzien. Daarnaast moeten de voorvallen eerder gezien worden als onderdeel van bredere conflicten die niet noodzakelijk waren begonnen als een fysiek conflict maar hier wel op uitdraaiden als de meisjes zich verzetten tegen de uitvoering van de straf. De agressie manifesteerde zich vooral in bijten en krabben, bijvoorbeeld bij Marie L.: “(...) zij valt mij aan, slaat mij den hoed van 't hoofd en krabt mij in 't aangezicht en achter het linker oor.” Of Jeanne V. “In strafcel gebracht, ging den bestuurder te lijve, rukte hem das en speld af, brak horlogeketting en rukte door 't geweld een knoop van zijn ondervest af en verscheurde das.”²⁶⁰ De fysieke conflicten met het personeel konden escaleren tot worstelingen, waarbij de directeur soms de hulp moest inroepen van de werkman Malfait. Nelly V.O. die zich in haar kamer had gebarricadeerd bezorgde de directeur heel wat weerstand “(...) Met geweld heb ik de deur zelf moeten openduwen en heb mij daarbij zeer bezeerd aan been en arm die tusschen de spleet geprangd zaten terwijl [Nelly] V.O. voortging met tegen te duwen

²⁵⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 29/08/1929.

²⁵⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 07/09/1940.

²⁵⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 21/03/1934.

²⁵⁹ K. WIMSHURST, “Control and resistance: reformatory school girls in late nineteenth century South Australia...”, p. 283.

²⁶⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 18/01/1930.

ondanks mijn herhaald bevel dat ze moest ophouden. Tijdens de ontsperring der deur heb ik ook de lenden bezeerd. Dwangbuis. Bij het aantrekken deze werd de Heer Malfait Victor in de hand gebeten. Ik ook, kreeg een beet in den vinger toen ik Nelly uit de cel haalde.”²⁶¹ Sommige meisjes proberen zich te bewapenen met allerhande voorwerpen, zoals spelden, een breipriem, een schaar, gebroken glas of zelfs aardappelen, zoals Marie M.²⁶² en Julia V.N. die dreigde de Zuster te bekogelen met koffie en boterhammen.²⁶³

Er werd reeds kort gesproken over solidariteitsmechanismen tussen de meisjes, maar de interacties konden ook leiden tot onderlinge conflicten die soms uitdraaiden op vechtpartijen. Net als bij het uitwisselen van de briefjes, werden niet altijd beide meisjes gestraft in geval van conflict. Marie L. “valt [Gabrielle] S. ruw aan, nadat deze haar aanmaande de overheid te eerbiedigen en hare intieme zaken niet publiek te vertellen. Slagen en verwijtingen.”²⁶⁴ In dit geval werd Gabrielle in het register voorgesteld als het slachtoffer dat werd aangevallen nadat ze Marie respect voor de normen wilde bijbrengen. In andere gevallen werden beide partijen gestraft, en werden er ook achteraf maatregelen genomen om verdere conflicten te vermijden: “Ik zie mij verplicht om alle ergerlijke daden te vermijden, na hunnen straf beide meisjes tot u/o beurtelings een dag in hun kamertje te laten. Ze mogen elkander niet zien, zonder openbaar schandaal te verwekken.”²⁶⁵

Toch moet ook de vraag worden gesteld of zulke grotere conflicten met medege-detineerden kunnen worden beschouwd als verzet. Ruziën en vechten was tegen de regels, dat staat vast, maar vermoedelijk was het gedrag van de meisjes in dit geval niet rechtstreeks gericht aan de autoriteiten, maar eerder tegen elkaar –hoewel we natuurlijk moeten oppassen met zulke uitspraken over het ‘doel’ en ‘motivatie’ van de gedetineerden gezien het gebrek aan hun geschreven versie van de feiten (de *billets clandestins* zwijgen hierover). Eerder dan als verzet, kunnen de onderlinge conflicten van de gedetineerden beschouwd worden als het gevolg van het samenleven van verschillende personen in een kleine ruimte die beheerst werd door een voortdurende spanning.

Bij Thérèse werd de verklaring voor haar agressiviteit gezocht in haar hormonen: “Telkens Thérèse hare maandstonden heeft, wordt zij als krankzinnig. Tot u/o gezien de agressiviteit van dit gevaarlijk meisje.”²⁶⁶ Ook in het semestrieel rapport wordt de oorzaak geëxternaliseerd:

Thérèse fait des efforts sincères pour dominer son irritabilité et sa susceptibilité. Une observation prolongée nous montre que l’indiscipline chez cette fille est en grande partie pathologique. A certaines périodes, les menstrues par exemple, elle est agitée, remuante, plus instable qu’ordinaire. La moindre observation amène alors une réplique

²⁶¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 07/04/1939.

²⁶² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 08/11/1927.

²⁶³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 24/02/1928.

²⁶⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 14/03/1928.

²⁶⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 11/04/1928.

²⁶⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 12/07/1927.

accompagnée d'une mimique vive et de gestes saccadés. C'est surtout dans ces moments qu'elle se révèle agressive, bruyante, farouche et qu'on doit la soutenir avec tact et autorité.²⁶⁷

Door het medicaliseren van de sociale problematiek, probeerde de wetenschap de genderideologie –die agressiviteit associeerde met viriele mannelijkheid, maar niet met passieve vrouwen– te verzoenen met de praktijk in de heropvoedingsinstellingen, stelt David Niget. Meisjes zouden vooral agressief gedrag vertonen als gevolg van hun ongecontroleerde emoties, en het is ook deze onvoorspelbaarheid die een bedreiging vormde voor de instelling. Geweld werd zodus een symptoom van een pathologische toestand.²⁶⁸ In het laatste hoofdstuk wordt hier uitgebreid op ingegaan.

2.3.6. Lichaamsgerelateerde ongehoorzaamheid

Onder de categorie 'lichamelijk' werden allerlei handelingen gegroepeerd waarbij de meisjes hun lichaam hanteerden als locus van ongehoorzaamheid. Zo waren er verschillende meisjes die hun haar kort knipten, bijvoorbeeld Julia V.N. "snijdt zich het haar 'à la garçonne'"²⁶⁹ met hulp van een schaar gebracht door Gabrielle S. Het is ook bij Julia dat we lezen dat ze haar rok inkortte ondanks eerdere vermaningen –opnieuw met hulp van Gabrielle. Op 30 november 1937 werden zowel Madeleine S., Ludovica P. en Elisabeth V. gestraft omdat ze geen onderlinnen droegen. Elise Yvorel maakt melding van een gelijkaardig feit in 1958 waarbij een tiental meisjes naakt de binnenplaats opliepen en weigerden zich te kleden.²⁷⁰

Niet alleen de lengte van de rok was voorwerp van contestatie, maar ook het gebruik van make-up. Zo werd Rosa W. gestraft met als reden: "Verft hare oogen met blink en doet allerhande dwaasheden. Sedert weken klopt aanhoudend op radiator."²⁷¹ De vraag werpt zich op of Rosa werd gestraft enkel omwille van haar make-up, of dat ze eerder werd gestraft omwille van de verboden communicatie door het getik op de verwarmingsketel, en de make-up als bijkomend feit werd genoteerd. Bij Germaine L. stond echter enkel genoteerd: "wil betrekkingen aanknoopen met S. en heeft wangen en lippen geverfd"²⁷², wat doet vermoeden dat het aanbrengen van make-up zeker niet licht werd opgevat.

Een andere gedraging die hier gecatalogeerd werd is het toebrengen van verwondingen aan het eigen lichaam. Bij Julia werd genoteerd "slaat het hoofd tegen hare brits dat het bloed haar uit den neus loopt,"²⁷³ soms weigerden meisjes te eten,²⁷⁴ maar vaker voorkomend is het krassen van een naam of

²⁶⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 833: Dossier 16: Thérèse W., Halfjaarverslag, 01/01/1928.

²⁶⁸ D. NIGET, "De l'hystérie à la révolte..." s.p.

²⁶⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 27/06/1927.

²⁷⁰ É. YVOREL, *Les enfants de l'ombre...*, p. 290.

²⁷¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 29/01/1940.

²⁷² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 06/04/1929.

²⁷³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 27/06/1927.

²⁷⁴ zoals Madeleine S. die vier dagen lang niet at: "vanaf 15e juli tot 19e juli weigerde te eten. Nam uiteindelijk voedsel aan op 19e 's avonds. Begon te eten op 19 's avond." RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 19/07/1936.

symbool in de arm, bijvoorbeeld door Bertha W. die een hartje en een pijltje op haar arm kraste, of Maria V.H. “Heden vond ik haar, met bloedenden trots in haar kamertje. Ze had zich een wonde toegebracht nevens de letters NV. (Nelly V.O.) en bloedde zeer.”²⁷⁵. Dit krassen, gerelateerd aan de liefde zoals Bertha of Maria, moet worden gezien in de context van de complexe relatie tussen liefde en lijden die bleek uit de analyse van de *billets clandestins* en in het volgende hoofdstuk wordt verklaard. Het krassen van de naam van vrienden op het eigen lichaam kwam ook voor in de Canadese inrichtingen onderzocht door Myers en Sangster. Zij interpreteren deze gedraging enerzijds als een onderdeel van de subcultuur van de meisjes, gelieerd aan een initiatierite en de ‘blood sisters’-groepen. Automutilatie kan een zichtbare vorm van rebellie zijn, menen Myers en Sangsters, een rebellie die de vrouwelijkheidsnormen die de instelling hen oplegde openlijk afwees. Anderzijds kan het krassen een uiting van frustratie zijn geweest; een uiting van hun woede die de meisjes toonden aan de hand van hun eigen lichaam.²⁷⁶

Zulk gedrag kon echter ook verder gaan dan het toebrengen van verwondingen. Er zijn meerdere gevallen bekend waarbij meisjes allerhande voorwerpen inslikten, soms met de bedoeling zelfdoding te bekomen. Anna, die een zelfdodingspoging ondernam, schreef aan Zuster Andréa dat ze al lang met dit idee rondliep, maar niet wist hoe het te volbrengen,

mais un jour Romanie avait raconter qu’un homme en prison pour se tuer avait avaler des clous et qu’il était mort quelque jour après alors je l’ai fait aussi mais j’ai été simplement un peu malade alors en voyant que je n’étais pas morte j’ai avaler des petits morceaux de vitre.²⁷⁷

De verhalen die de meisjes aan elkaar vertelden vormden dus een mogelijke inspiratie.

Toen ze aan Zuster Andrea vertelde dat ze allerlei spelden had ingeslikt, werd Andréa aanvankelijk niet geloofd, tot bij een radiologisch onderzoek bleek dat ze wel degelijk de waarheid sprak. Ten minste 25 spelden kwamen naar buiten door de natuurlijke uitdrijving. Na deze poging weigerde Andréa te eten en een dag nadien ondernam ze een nieuwe poging. Haar kinderrechter Paul Wets schreef “Malgré tout, j’ai pitié de cette mentalité, qui ne me semble pas responsable”²⁷⁸. In bijlage stuurde hij een lange brief mee naar Andréa om haar te troosten, waarin hij benadrukt dat het Rijksopvoedingsgesticht er was om haar te helpen en waarin hij de belofte vroeg dat ze geen nieuwe poging zal ondernemen. Andréa wees deze af: “je n’aime pas le Juge et je ne tiens pas à ces choses-là”²⁷⁹. Enkele dagen later schoof Andréa opnieuw een stukje ijzerdraad onder de deur van Elise R. met de leuze ‘partir ou mourir’.

In hun briefwisseling over het voorval reflecteerden Van de Vliedt en Wauters over mogelijke gevolgen van deze poging voor de instelling. De directeur vreesde dat het incident navolging zal krijgen - een

²⁷⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 01/05/1939.

²⁷⁶ T. MYERS en J. SANGSTER, “Retorts, runaways and riots...”, p. 684.

²⁷⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 73: Anna G., brief van Anna aan Zuster Andréa, s.d.

²⁷⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 35: Andréa M., Brief van Paul Wets aan Jean Van de Vliedt, 22/01/1930.

²⁷⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 35: Andréa M., Rapport Complementair, 27/01/1930.

gegronde vrees, zo blijkt, want op 18 januari wordt vermeld dat ook Marie L. ermee dreigde zichzelf te zullen ombrengen en enkele knopen inslikte.²⁸⁰ Onder de autoriteiten wierp zich de vraag op of ze, in geval van deze zogenaamde ‘chantage’, moeten toegeven en de meisjes een invrijheidsstelling toekennen om te vermijden dat een zelfdodingspoging fataal zou aflopen. Avec le Directeur de Bruges, je n’hésite pas à adopter la NEGATIVE," schrijft Wauters.

Si nous cédon devant UNE SEULE FOLIE de ces filles, toutes adopteront immédiatement la maxime: "partir ou mourir" et nous pourrons fermer les portes de nos établissement. Tout comme les prisons pourraient fermer les leurs si on y cédaît à la grève de la faim devenue classique dans certains pays.²⁸¹

Hoe deze extreme gedragingen te interpreteren? De zelfdodingspogingen werden door de autoriteiten vooral afgedaan als een chantage, en ook in de dossiers die Veerle Massin onderzocht, werd het bovenal beschouwd als een provocatie.²⁸² Zoals vermeld, interpreteerden Myers en Sangster de automutilatie en pogingen tot zelfdoding zowel als een mogelijk verzet (soms werden meisjes na een zelfdodingspoging overgeplaatst naar een andere instelling en had het dus een positief, zoniet gewenst effect), alsook een uiting van frustratie. Veel van de jongeren waren door hun intrede in gevangenisomstandigheden in shock, leden onder de breuk met de buitenwereld, de geringe communicatiemogelijkheden, de opsluiting in een kleine ruimte en de onderwerping aan de disciplineregels, stelt Élise Yvorel.²⁸³ Anne Thomazeau lijkt voorzichtig mee te stappen in de interpretatie van sommige gevallen als verzet:

Il est évident que limiter l’explication à un seul facteur [verzet] serait bien réducteur. Cependant, peut-être est-il possible, dans certains cas, de comprendre une tentative de suicide ou des automutilations non pas seulement comme un acte de désespoir, de masochisme ou d’autopunition, mais aussi comme une volonté de réappropriation de son corps, de contestation de l’enfermement et peut-être même comme une anticipation d’une modification de garde ou d’un envoi à l’hôpital."²⁸⁴

Maar deze twee interpretaties –wanhoop en verzet– hoeven elkaar niet noodzakelijk tegen te spreken. Zelfdoding als een signaal van niet verder te willen of te kunnen onder de huidige omstandigheden, als een schreeuw om de aandacht hierop te vestigen, kan ook een vorm van verzet zijn, stellen Myers en Sangster: “Suicide remained one means of rebellion, as girls tried to call attention to their misery,”²⁸⁵ waarmee ze de twee perspectieven met elkaar verzoenen.

²⁸⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n°834: Dossier 35: Andrée M., Bijlage bij brief van Jean van De Vliedt aan Paul Wets, 17/01/1930.

²⁸¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n°834: Dossier 35: Andrée M., Rapport Complementair, 27/01/1930.

²⁸² V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 311.

²⁸³ É. YVOREL, *Les enfants de l’ombre...*, p. 297.

²⁸⁴ A. THOMAZEAU, "Violence en internat...", p. 123.

²⁸⁵ T. MYERS en J. SANGSTER, "Retorts, runaways and riots...", p. 683.

2.3.7. *Diefstal*

Diefstal kwam relatief weinig voor in het tuchtregister. In enkele gevallen ging het om ontvreemding van basisproducten. Zo werden in het kamertje van Jeanne D.B. “3 talooren, 3 stukken zeep, waschpoeder, glasscherven en 4 "pochetten" gemaakt uit een reinigheidsband”²⁸⁶ gevonden, en Georgette V. stal drie broden en vijf potten gelei.²⁸⁷ Vaak werd een voorwerp ontvreemd om er iets creatiefs mee te maken, zoals Bertha W. die sajete (garen) gebruikte om er ‘fantasievoorwerpen’ mee te vervaardigen²⁸⁸, of Madeleine S. die een badkostuum wilde maken uit sajete van de instelling.²⁸⁹ Beiden werden gestraft met twee weken afzondering. Behalve de casus van Georgette die in volle oorlogstijd voedsel stal, ging het dus vooral om meisjes die materiaal stalen om er persoonlijke eigendommen mee te vervaardigen. Dit kan worden gezien als een tegenreactie op het verbod op het bezit van persoonlijke eigendommen, en tegen de pogingen van het bestuur om de gedetineerden te uniformiseren.

2.3.8. *Ontsnappingspogingen*

In het tuchtregister werd melding gemaakt van drie ontsnappingspogingen, waarvan één met medewerking van externe personen. Jeanne D. was volgens het bestuur “in verstandhouding met geburen die volgens 't schijnt haar 's nachts zouden helpen ontvluchten. Rond de houvasten der traliën had zij reeds een diep gat gemaakt en had daarvoor een sterke breinaald achtergehouden”²⁹⁰. Het was overigens niet de enige keer dat Jeanne een ontsnappingspoging ondernam. Na haar voorlopige invrijheidsstelling werd ze opnieuw opgenomen in Saint-Servais, waar ze twee maal probeerde te ontsnappen, waarna ze opnieuw naar Brugge werd gestuurd.²⁹¹

Madeleine S. en Nelly V.O. werden gesanctioneerd wegens “briefwisseling nopens ontvluchtingskomplott”²⁹². In de brieven, geschreven op de achterzijde van beduimelde speelkaarten, is te lezen hoe Madeleine haar plan ontvouwt aan Nelly. De ontsnapping uit de instelling zelf zou bestaan uit verschillende stappen, waarna de meisjes zich over de muur zouden laten glijden en naar de dichtstbijzijnde kerk zouden lopen om bescherming te zoeken bij de priester:

quand on sera dans la rue on ira tout de suite dans une église et on demandera un prêtre pour nous confesser quand il viendra on lui dira dans le confessionnal que nous [sommus] 2 evadée du refuge et comme il est prêtre il est obligé de garder le secret de confession et il doit faire tout ce qu'il peut pour nous sauver. Alors nous lui demanderons 50 ou 60 francs (a prêter) alors nous prendrons le train pour Tournai (chez moi arrivées mon père viendra nous conduire) (...). Nous prendrons le train pour Paris quand nous serons a Paris nous irons dans un bureau de placement pour être placée toutes les deux

²⁸⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 09/08/1927.

²⁸⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 17/12/1941.

²⁸⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 05/05/1932.

²⁸⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 24/08/1935.

²⁹⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 12/06/1928.

²⁹¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 831: Dossier 6: Jeanne D., notes ultérieures, 01/05/1928.

²⁹² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 11/02/1935.

dans un service nous travaillerons pendant 2 ou 3 mois puis alors je me ferai entretenir et nous n'aurons pas besoin de travailler.²⁹³

Of het werkelijk een ontsnappingspoging was, dan wel een opwindende dagdroom zullen we nooit weten. Beide meisjes werden twee weken in afzondering geplaatst.

In het tuchtregister wordt slechts melding gemaakt van één succesvolle ontsnapping, dit door Pauline die op 5/01/1931 ontsnapte. Toen de zuster-bewaakster even uit het zicht was terwijl Pauline een ruimte aan het poetsen was, klom het meisje op het dak en bereikte zo de straat. Drie dagen later werd Pauline gevonden. Hoewel de vlucht van korte duur was, had dit toch een impact op de directeur. In een brief aan de minister schreef hij:

Ten einde de herhaling deze stoute en levensgevaarlijke onderneming te voorkomen, bid ik u dringend, mijnheer de minister, mij een krediet van vier honderd fr. te willen toestaan ten einde de drie afleidingsbuizen onmiddellijk te mogen omringen met een ijzeren bewapening die op een zekere hoogte geplaatst, het klimmen zouden verhinderen.²⁹⁴

Hoewel ontsnapping uit een andere instelling –zoals Saint-Servais– een belangrijke reden was voor de transfer naar Brugge, lag het aantal ontsnappingen uit Brugge lager dan in andere heropvoedingsinstellingen in het buitenland,²⁹⁵ al is er wel een stijging na de Tweede Wereldoorlog, en vooral na 1957. Veerle Massin wijt dit verhoogde aantal niet zozeer aan een grotere vermetelheid van de meisjes, maar eerder aan de verhoogde vrijheid die de meisjes genoten waardoor zich meer gelegenheden leenden voor een ontsnappingspoging.²⁹⁶

2.4. Weg van de dichotomie individueel vs. collectief

‘Collectief verzet’ wordt in de literatuur vaak ingevuld als openlijke rellen; heuse gevangenisopstanden waarbij de autoriteiten grote moeite hebben met het bewaren van de controle.²⁹⁷ Deze collectieve opstanden zijn heel zeldzaam, maar komen frequenter voor in de naoorlogse periode. Net als de definitie van ‘verzet’ de laatste decennia heel breed wordt ingevuld om via ‘infrapolitics’ een toegang te vinden tot alledaagse vormen van verzet, meen ik dat ook de definitie van de ‘collectieve’ aard van de ongehoorzaamheid breder zou kunnen worden ingevuld om de dichotomie tussen ‘individuele’ of ‘collectieve’ handeling te doorbreken. Er is immers nog een heel scala tussen een individuele

²⁹³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S., Billet clandestin, 11/02/1935.

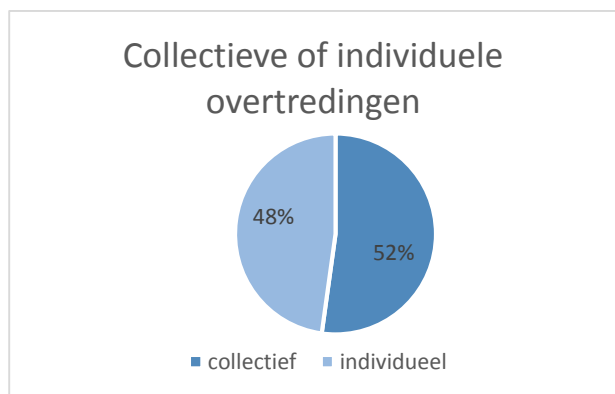
²⁹⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 49: Pauline C., Brief van Jean Van de Vliedt aan de Minister van Justitie, 06/01/1931.

²⁹⁵ Zie bv. K. WIMSHURST, “Control and resistance: reformatory school girls in late nineteenth century South Australia...”, p. 282 en T. MYERS en J. SANGSTER, “Retorts, runaways and riots...”, p. 679.

²⁹⁶ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 472.

²⁹⁷ Zie bv. T. MYERS en J. SANGSTER, “Retorts, runaways and riots...”, p. 682, Niget suggereert ook dat de collectieve rebellieën misschien onvindbaar zijn in de archieven omdat de instellingen terughoudend waren in het vermelden van deze collectieve openlijke contestaties. D. NIGET, “De l’hystérie à la révolte...” s.p. J. CHRISTIAENS, “Testing the limits...”, p. 100 maakt gewag van een collectieve rebellie met 25 personen, A. WILLS, ‘Resistance, identity, and historical change ...’, p. 221, Veerle Massin vond openlijke groepsrebellieën vanaf 1949. V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 312.

overtreding en een protestactie van tientallen meisjes. Uit de beschrijving van de misdragingen bleek meermaals een aanwijzing voor het bestaan van onderlinge relaties en interacties tussen de meisjes.

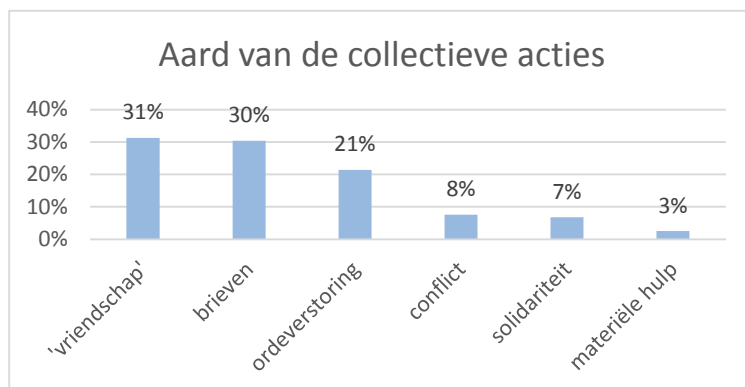


Figuur 11: Opdeling van de overtredingen volgens individuele dan wel collectieve aard.

In het tuchtregister wordt vaak melding gemaakt van solidariteitsbetuigingen, ordeverstoring met verschillende meisjes tegelijk of meisjes die elkaar aanstoken. Daarbij komen ook de vele sancties wegens verboden communicatie –wat vaak een mate van reciprociteit inhoudt. In de opdeling tussen ‘individuele’ of ‘collectieve’ handeling werd dus gekozen om onder ‘collectief’ alles te rekenen waarbij in het tuchtregister melding werd gemaakt van een

andere medegedetineerde. Met deze brede invulling van het begrip ‘collectief’ blijkt dat net iets meer dan de helft van de overtredingen verband hielden met een interactie met een andere gedetineerde.

De collectieve handelingen werden verder opgedeeld in een gezamenlijke ordeverstoring, het uitwisselen van brieven, ‘vriendschapsbetrekkingen’, solidariteitsbetuigingen, materiële hulp en een conflict met een medegedetineerde. Aangezien hiervóór reeds uitgebreid werd ingegaan op voorbeelden van alledaagse vormen van verzet, zullen de illustraties hier beperkt blijven.



Figuur 12: De collectieve overtredingen, opgedeeld volgens categorie.

De categorie ‘vriendschap’ staat bewust tussen aanhalingstekens, daar het gaat om een term die letterlijk werd overgenomen uit het tuchtregister, en waarmee de autoriteiten verwezen naar een (vermoeden van) lesbische relaties tussen de meisjes. Zo werd

Clemencia V. gestraft omdat ze “andere meisjes met voorstellen tot verboden vriendschap [achtervolgt]”²⁹⁸ Het uitwisselen van ‘minnebriefjes’ was hier nauw aan gerelateerd en kon ook gaan om het doorgeven van materiële symbolen van genegenheid, zoals Simone C.: “Ondanks hare stellige beloften niet meer te herbeginnen doet aan [Fernande] L. een haarvlechtje geven door [Hélène] B.”²⁹⁹

²⁹⁸ RAB, RK/ROG Brugge, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 25/11/1937.

²⁹⁹ RAB, RK/ROG Brugge, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 02/07/1930.

Conflicten met medege-detineerden konden zich uiten in felle woordenwisselingen of fysieke conflicten, zoals Clara Madeleine D.S. die Georgette M. aanviel met een borstel.³⁰⁰ Omgekeerd vertoonden de meisje ook geregeld solidariteit. Zo stoorde diezelfde Clara Madeleine D.S. opzettelijk de orde in haar cel om solidariteit te betuigen aan Julia V.N. die die dag gestraft was.³⁰¹ Materiële hulp kon zich uiten in het doorgeven van materiaal of voedsel, zoals Germaine L. die via bemiddeling van Julia V.N. “boterhammen door het venster der gestrafte vriendin [Jeanne] D. [doet] werpen”³⁰²

Wat ordeverstoring betreft, zijn er enerzijds de vermelde gezamenlijke ordeverstoringen, maar af en toe is ook merkbaar dat verschillende meisjes op dezelfde dag werden gestraft wegens identieke feiten. Hoewel er niet altijd expliciet bij vermeld werd dat de feiten gerelateerd waren, doet het wel een sterk vermoeden van onderlinge aanmoedigingen rijzen. Zo werden op 19 augustus 1940 zowel Madeleine Bo., Madeleine Br., Juliette C., als Gabrielle V. twee weken in afzondering geplaatst, allen wegens “Herhaalde wanorde en bedreiging deze binst den nacht te zullen voortzetten”³⁰³.

Het geval hierboven is duidelijk herkenbaar omwille van de omschrijving van de feiten, die vier maal identiek was. Maar ook bij overtredingen die op het eerste zich weinig verband lijken te houden met elkaar, loont het de moeite om dieper te graven in de dossiers. Zo stond genoteerd bij Gabrielle S. “Trekt openlijk partij voor [Rosalie] V.D.W. en staat op tegen de overheid. Breekt hare elektrische lamp aan stukken, klautert op haar venster, zingt slechte liedjes, zeer agressief en uitdagend.”³⁰⁴ Los van de verwijzing naar Rosalie, lijkt dit een relatief geïsoleerd voorval te zijn geweest. Het is dieper graven in de briefwisseling tussen Jean Van de Vliedt en de Minister van Justitie tot meer info over het voorval wordt losgelaten. In de brief staat een conflict beschreven tussen Gabrielle, Rosalie en Madeleine tegenover de zusters, die hulp kregen van Marie en Georgette.

Toen was [Gabrielle] S. die zonder twijfel [Rosalie] V.D.W. in de uitvoering van haar plan had geholpen, de grootste belhamel om een tiental andere meisjes, in de werkzaal vergaderd, tegen [Marie] C. en [Georgette] M. op te ruien omdat deze met behulp der zusters hunnen gezellin wegbrachten. Met moeite kon een algemeen gevecht worden vermeden.³⁰⁵

Hoewel de meesten van de met naam genoemde meisjes met afzonderlijke feiten in het tuchtregister staan genoteerd op de vermelde datum, valt op hoe ze daar niet met elkaar in verband worden gebracht. Wie de ‘tiental andere meisjes’ zijn onder dewelke een ‘algemeen gevecht’ vermeden kon worden, is niet geweten. Het is echter duidelijk dat een groot deel van de overtredingen van het interne reglement geen geïsoleerde feiten zijn, maar verband houden met onderhuidse agressie of cohesieversterkende gevoelens. Hierop zal worden ingepikt in het vierde hoofdstuk.

³⁰⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 30/01/1929.

³⁰¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 01/06/1929.

³⁰² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 28/02/1928.

³⁰³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 19/08/1940.

³⁰⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 30/01/1929.

³⁰⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n°833, Dossier 18: Gabrielle S, Brief van Jean Van de Vliedt aan Minister van Justitie, s.d.

Conclusie

Het tuchtregister heeft een groot potentieel als bron om het dagelijkse verzet te traceren, maar moet niettemin met de nodige omzichtigheid benaderd worden. De bronnen zijn steeds gemedieerd en overgeleverd door de autoriteiten, die vaak een belang hebben bij de wijze van voorstelling van de feiten. Anderzijds heeft de sociaal gedomineerde groep er baat bij om niet getraceerd te worden door de autoriteiten, en doet er dan ook alles aan om haar handelingen te verbergen. Wat betreft de kwantitatieve lezing van de gegevens werd in lijn met het interactionistische perspectief benadrukt dat deze bron meer zegt over de interactie van de instelling met de sociale actoren, dan over de sociale actoren zelf.

De algemene reglementen die van kracht waren binnen de rijksopvoedingsgestichten schoven nauwgezette omschrijvingen naar voren voor de sancties, maar zeiden nagenoeg niets over de gedragingen die konden leiden tot deze sancties. Dit liet een grote interpretatievrijheid open voor het personeel, en bood weinig zekerheid voor de gedetineerden. De zwaarst mogelijke sanctie wegens interne overtredingen was de transfer naar een disciplinekwartier, maar welke sancties konden worden getroffen binnen het disciplinekwartier werd evenmin gedefinieerd. Hoewel de reglementen een humaniserende hervorming kenden in 1920, leek de hervorming er in de praktijk eerder op gericht om de regels beter te doen naleven. Enkele fysieke straffen werden wel afgeschaft, maar afzondering en een regime op water en brood bleven legitieme sancties.

Het reglement van de disciplinesectie was grotendeels gebaseerd op het reglement van de Rijkskliniek, hoewel er ook specifieke regels golden, zoals het verbod op persoonlijke bezittingen, de mogelijkheid tot het opleggen van afzondering voor onbepaalde duur en een beperkter aantal privileges. In het Rijksopvoedingsgesticht Brugge werden onder impuls van directeur Jean van de Vliedt ook verstrengingen van de sancties doorgevoerd (zo werd de maximale tijdsduur van afzondering verlengd tot 30 dagen) en kwamen er ook meer sancties die aansloten bij een therapeutische behandeling, zoals het systeem van de natte omwindsels.

Uit de kwantitatieve lezing van het tuchtregister blijkt dat het aantal geregistreerde sancties doorheen de jaren een dalende trend vertoont. Zo'n 65% van alle meisjes in Brugge werden minstens één maal gesanctioneerd. Met de nodige omzichtigheid werden de feiten onderverdeeld in categorieën op basis van de inhoud van de feiten. Volgende categorieën werden onderscheiden: ordeverstoring, verboden communicatie, verbale conflicten, eigendomsagressie, conflicten met een medegedetineerde, lichaamsgerelateerde feiten, personenagressie, diefstal en ontsnappingspogingen.

Hoewel de voorvallen nagenoeg altijd resulteerden in een bestraffing van de gedetineerde, kon dit in sommige gevallen toch een impact hebben op de autoriteiten. De ontsnapping van Pauline C. bijvoorbeeld wekte bij Jean Van de Vliedt een zekere onrust, zo blijkt uit de toestemming die hij vroeg

om de buizen te omhullen met ijzer zodat ze niet meer konden worden gebruikt om op het dak te klimmen. Ook de ‘chantagebrief’ die Marie L. naar de kinderrechter stuurde en waarin ze Jean Van de Vliedt beschuldigde van fysieke mishandeling, had voor Marie L. weinig positieve impact. Toch voelde de directeur de noodzaak om in diverse brieven te benadrukken dat hij zijn ‘missie’ met grote verantwoordelijkheid volbracht, en dat fysiek ingrijpen steeds werd gemotiveerd door zelfverdediging. Via een andere parameter kan ook een opdeling worden gemaakt in individuele dan wel collectieve ongehoorzaamheid. Hierbij werd beargumenteerd dat de categorie ‘collectief’ zoals die doorgaans in de literatuur wordt gebruikt, zou kunnen worden verbreed om alle vormen van ongehoorzaamheid op te nemen waarbij verschillende meisjes met elkaar in verband kunnen worden gebracht. Hierbij werden volgende categorieën opgemaakt: ‘vriendschapsbetrekkingen’, uitwisselen van brieven, gezamenlijke ordeverstoring, conflict met een medegedetineerde, solidariteit, en materiële hulp. Op die manier kan een ingang worden gevonden in de autonome sociale ruimte die de gedetineerden trachtten te creëren.

Welke gedragingen mogen we nu beschouwen als een vorm van verzet, en welke zijn het gevolg van het disciplinaire functioneren van de instelling? Bij welke gedragingen hadden de gedetineerden ook de bedoeling om in te gaan tegen de reglementen, en bij welke werden ze daar ongewild van beschuldigd door het bestuur? De grens is moeilijk te trekken, te meer omdat we over weinig geschreven bronnen van de gedetineerden zelf beschikken die toelichting zouden kunnen geven. De *billets clandestins* laten wel een en ander los, maar volstaan niet (cfr. infra). Toch zijn er enkele gegevens die we in acht kunnen nemen bij het maken van de afweging. Hierbij kan de inhoud van de gedraging weliswaar een rol spelen (bv. het vertonen van agressief gedrag jegens personeelsleden is een duidelijk vertoon van woede tegen de autoriteiten), maar wat eveneens een aanwijzing kan zijn is de frequentie van de overtredingen. Kan een éénmalige overtreding door ’s nachts betrappt te worden op praten getuigen van een vermoedelijk onbedoelde betrapping, dan is het vermoeden op doelbewust verzet groter bij een gedetineerde die keer op keer werd gestraft wegens ’s nachts lawaai maken. Bij automutilatie of zelfdodingspogingen is het moeilijker om een uitspraak te doen, maar zoals vermeld hoeven de twee interpretaties –wanhoop of verzet– elkaar niet noodzakelijk tegen te spreken.

Deze twijfel over de interpretatie is echter eigen aan alle vormen van interactie en alledaags verzet in het kader van de *infrapolitics*, dat voor een extern persoon die geen deel uitmaakt van de gedomineerde groep tenslotte vaag en beperkt toegankelijk blijft. En dit gaat dan nog over gedragingen waarvan we in staat zijn ze waar te nemen, want zoals door James Scott omschreven zijn er even veel elementen die niet zichtbaar zijn voor de externe waarnemer: “the circumspect struggle waged daily by subordinate groups is, like infrared rays, beyond the visible end of the spectrum.”³⁰⁶ Wat in dit hoofdstuk werd weergegeven is slechts het verzet dat niet onzichtbaar genoeg was. We kunnen alleen maar speculeren

³⁰⁶ J. SCOTT, *Domination and the arts of resistance...*, p. 184.

over de verzetsvormen die niemand ooit gedetecteerd heeft en als een geheim bleven circuleren onder de gedetineerden...

Hoofdstuk 3: “C’est avec joie que je t’écris aujourd’hui...”³⁰⁷

De gedetineerden en hun brieven

Inleiding

Voorgaand hoofdstuk was vooral toegespitst op het discours van de autoriteiten jegens de minderjarigen. Veel persoonsdossiers bevatten echter bronnen die de beleving van de minderjarigen kunnen weergeven: egodocumenten. In de dossiers werden brieven van en naar familieleden aangetroffen, brieven naar de directeur –zowel van tijdens hun periode in Brugge als na hun vrijlating–, de *billets clandestins* en een zeldzaam dagboek of notitieboekje. Aangezien het opzet van deze studie is gericht op de beleving van de jongeren van hun periode in het rijksopvoedingsgesticht, werd besloten om het bronnencorpus af te bakenen als alle egodocumenten die door de jongeren zijn geproduceerd tijdens hun periode in het rijksopvoedingsgesticht. De veelvuldige brieven die de directeur werden toegestuurd na hun vrijlating, werden dus buiten beschouwing gelaten.

Volgens het reglement kregen de gedetineerden, indien ze goed gedrag vertoonden, toestemming om één maal per maand een brief naar hun ouders te sturen, of meer indien ze ‘jetons’ verdienden wegens uitstekend gedrag. Zoals vermeld waren deze jetons echter niet van toepassing voor de disciplinesectie. Alle brieven van en naar de minderjarigen waren afhankelijk van voorafgaande toestemming van de directeur. De directeur had verder ook het recht om brieven tegen te houden die hij niet geschikt achtte, maar deze ‘censuur’ gold niet voor brieven die de meisjes aan hun kinderrechter schreven.³⁰⁸ Dit verklaart de aanwezigheid van verschillende brieven van de meisjes gericht aan familieleden. Deze brieven zijn nooit verstuurd, hetzij omdat de meisjes geen toestemming hadden om te corresponderen, hetzij omdat de directeur de brieven niet gepast vond.

Hierna volgt eerst een kadering van het gebruik van de brief als historische bron, de gevolgde methodologie en een reflectie over de ethiek van het inkijken van private correspondentie als externe lezer. Daarna volgt een analyse van de briefwisseling als discursieve praktijk, toegespitst op de *billets clandestins* daar zij de meeste afwijkingen vertonen met andere brieven. De inhoudelijke analyse van de brieven is onderverdeeld in vier grote thematische clusters, waarbinnen niet alleen zal worden gekeken hoe de meisjes doorheen hun brieven hun wereldbeeld, hun beleving van hun opsluiting en hun beeld van zichzelf en ‘de Ander’ construeren, maar waarbij ook de grondtoon van de verschillende soorten brieven zal worden vergeleken.

³⁰⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 2: Marie C.

³⁰⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 155: Règlement des établissements d’éducation de l’état, 1932-1933, art. 233-234.

1. De brief als historische bron

1.1. Egodocumenten in de historiografie

Brieven maken deel uit van de overkoepelende term ‘egodocumenten’, een term die voor het eerst door Jacques Presser werd gebruikt in de jaren vijftig van de twintigste eeuw. Hij definieerde egodocumenten als “die historische bronnen, waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een “ik” of een enkele keer (Caesar, Henry Adams) een “hij” als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig”³⁰⁹. Het werd een verzamelterm voor autobiografieën, memoires, dagboeken en persoonlijke brieven.

Baggerman en Dekker stellen dat het egodocument twee grote functies kan vervullen voor historisch onderzoek. Ten eerste kunnen egodocumenten gegevens bieden die in andere bronnen ontbreken, of die binnen traditionele geschiedschrijving onderbelicht zijn gebleven. Het perspectief van zwakke sociale groepen zoals vrouwen, arbeiders en slaven kan leiden tot historisch revisionisme. Ten tweede kunnen egodocumenten aanleiding geven tot het herformuleren van vraagstellingen en het exploreren van nieuwe onderzoeksgebieden. Bij het gebruik van egodocumenten wordt immers niet altijd met een vooraf ontworpen onderzoekshypothese gewerkt, maar laat de historicus zich eerder leiden door een kwestie die werd aangetroffen in de bronnen.³¹⁰

Tot het midden van de negentiende eeuw waren egodocumenten een hoog aangeschreven bron binnen de geschiedschrijving, waar de idee overheerste dat hoe dichter een auteur bij de gebeurtenissen stond, des te betrouwbaarder hij was. In deze politiek-institutionele geschiedenis waren (auto)biografieën van vooraanstaande politici een dankbare bron. Rond 1800 werd ook de memoire-literatuur populair.³¹¹

Aan het einde van de negentiende eeuw sijpelde echter kritiek binnen op het gebruik van egodocumenten als historische bron, daar zij vaak een apologetisch karakter hadden en de auteurs (al dan niet bewust) een vertekend beeld gaven van de ‘feiten’. Gezien de vraag naar de waarheid centraal stond, raakten egodocumenten volledig in diskrediet binnen de politieke geschiedschrijving. Binnen de ideeëngeschiedenis, waarin geschiedenis werd opgevat als de voortschrijdende ontplooiing van het individu, werden egodocumenten nog wel gebruikt omdat zij die ontplooiing goed zouden kunnen weergeven. De traditionele ideeëngeschiedenis werd later bekritiseerd omwille van de exclusieve focus op de burgerlijke klasse, de Eurocentrische blik en een miskennis van de diversiteit van de verschillende egodocumenten.³¹²

³⁰⁹ Geciteerd in R. DEKKER, ‘Wat zijn egodocumenten?’ in: *Indische letteren*, jg. 8, 1993, pp. 103-112, op: <http://www.dbnl.org/tekst/_ind004199301_01/_ind004199301_01_0017.php>, laatst geraadpleegd op 03/07/2014, p. 103.

³¹⁰ R. DEKKER en A. BAGGERMAN, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen...’, pp. 12-13.

³¹¹ R. DEKKER, ‘Wat zijn egodocumenten?’, pp. 105-106

³¹² R. DEKKER, ‘Wat zijn egodocumenten?’, pp. 106-107

In de jaren zeventig werd de belangstelling voor egodocumenten binnen de geschiedschrijving hernieuwd, onder invloed van nieuwe stromingen als de nieuwe sociale geschiedenis, de mentaliteitsgeschiedenis en een paradigmavernieuwing als de *linguistic turn*. Historici hebben altijd bronnenkritiek toegepast, maar onder invloed van de *linguistic turn* en de postmoderne kritiek op het nastreven van ‘de’ waarheid, werd een tekst steeds meer onderzocht op zijn meerduidigheid en onbedoelde of verholde betekenissen. En het is net die meerduidigheid die van egodocumenten een gegeerde bron maakt, omdat ze per definitie een persoonlijke waarheid weergeven. Ook voor het actor-perspectief en de beleving van het verleden door de ogen van de historische subjecten zelf, toont het egodocument zich een geschikte bron omdat de historische actoren er zelf aan het woord komen.³¹³

De nieuwe sociale geschiedenis en mentaliteitsgeschiedenis hadden een grote invloed op de invulling van de term ‘egodocument’. Aangezien historici binnen deze onderzoeksvelden niet langer geïnteresseerd waren in de ‘grands hommes’ van de elite maar zich eerder richtten op zwakkere sociale groepen, keerden ze zich af van de autobiografieën van vooraanstaande individuen en zochten egodocumenten in bredere lagen van de bevolking. Autobiografieën van boeren, familiale correspondentie of zelfs gerechtelijke ondervragingen van gevangenen leenden zich voor hun onderzoeken.³¹⁴ Het is ook in het verlengde van deze stroming dat de brieven van de gedetineerden in dit onderzoek werden opgevat als een specifiek soort egodocument.

1.2. De brief

De brief werd afgelopen decennia steeds vaker gebruikt in historische studies,³¹⁵ hetzij als bron voor het onderzoeken van het corresponderen als culturele praktijk, hetzij om vanuit briefwisseling andere aspecten van het verleden te belichten. Het gebruik van correspondentie als historische bron vereist een grondig onderzoek naar de context, naar de epistolaire normen en gewoontes, maar ook naar een kritische benadering van de constructie van het Zelf doorheen de brieven. Liegen, (auto)censuur of (onbewust) overdrijven is een veelvoorkomende en delicate moeilijkheid waarmee de lezer van brieven –en bij uitbreiding ook de andere egodocumenten– geconfronteerd wordt. Tevens werpt zich de vraag op naar de representativiteit van de brieven: het is moeilijk in te schatten of de correspondentie een uitzonderlijke casus vormt, dan wel representatief staat voor een bevolkingsgroep in de gegeven periode en ruimtelijke context.³¹⁶

³¹³ R. DEKKER en A. BAGGERMAN, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen’. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’: in *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004), nr. 4 pp. 8-9.

³¹⁴ R. DEKKER, ‘Wat zijn egodocumenten?’, p. 109.

³¹⁵ Voor een overzicht: zie A.-M. SOHN, ‘Introduction’, in : A.-M. SOHN, ed., *La correspondance, un document pour l’histoire*, Rouen, 2001, pp. 9-10.

³¹⁶ A.-M. SOHN, ‘Introduction...’, p. 13.

Er kunnen verschillende types brieven worden onderscheiden. De classificatie kan worden gebaseerd op het genre van discours, waarbij men onder andere een onderscheid kan maken tussen de open brief, de zakenbrief, de protocollaire brief en de privébrief –waarbij elk genre ook nog in subgenres kan worden verdeeld. Zo kan men binnen het genre van de privébrief bijvoorbeeld een onderscheid maken afhankelijk van de bestemming: een brief aan familie, vrienden of de geliefde verschillen allen in sfeer en toon.³¹⁷ Het is deze classificatie, gebaseerd op de aard van de sociale interactie tussen de correspondenten en hun verhouding tot het onderwerp van de brief, die het vaakst wordt gebruikt. Op die manier onderscheidt Jean-Michel Adam verschillende gradaties in de relatie tussen de correspondenten, met name intiem, sociaal afstandelijk, openlijk en fictief.³¹⁸

In de persoonsdossiers werden verschillende types brieven aangetroffen: brieven aan ouders of familieleden die weerhouden werden door de directeur, brieven aan de directeur en tot slot de zogeheten *billets clandestins*, briefjes die de gedetineerden aan elkaar doorgaven. Daar deze briefjes de meeste verschillen vertonen met ‘gewone brieven’³¹⁹ zullen hierna vooral de kenmerken van de *billets clandestins* als historische bron worden besproken.³²⁰

De *billets clandestins* behoren tot privébrieven, onderscheiden zich in het algemeen door een hoog intiem gehalte en worden gekenmerkt door een simpel taalgebruik. Dit taalgebruik werd ook aangetroffen door Mireille Bossis, die een micro-analyse uitvoerde van brieven van een Normandisch landbouwerskoppel: “(...) on écrit comme l’on parle, avec un extrême simplicité”³²¹. In tegenstelling tot de brieven naar familieleden en de directeur, roepen de *billets clandestins* bij het lezen vaak het gevoel op naar een conversatie te luisteren. Lange tijd werd alledaagse schriftelijke correspondentie dan ook benaderd als een schriftelijke verderzetting van een mondelinge conversatie, maar volgens Cathérine Kerbrat-Orecchioni moet een brief worden behandeld als een aparte interactie, die in verschillende opzichten verschilt van mondelinge communicatie.³²²

Zo kenmerkt een brief zich bijvoorbeeld door de voorbedachte aard, waardoor de mogelijkheid bestaat uitspraken te nuanceren of te schrappen. Intonaties en lichaamsgebaren gaan dan weer verloren in het geschreven medium. Belangrijk is ook de afwezigheid van een gedeeld kader van tijd en ruimte –de

³¹⁷ J. SIESS, ‘Introduction’ in : J. SIESS, ed., *La lettre entre réel et fiction*, Parijs, 1998, p. 7.

³¹⁸ J. SIESS, ‘Introduction’ ..., p. 8.

³¹⁹ Hiermee wordt bedoeld: brieven die zijn geproduceerd in minder precaire omstandigheden dan de *billets clandestins*.

³²⁰ Zie hierover ook L.M. Ahearn, die liefdesbrieven in een gemeenschap in Nepal bestudeerde. De brieven van de correspondenten waren eveneens gekenmerkt door elementen die het gevolg waren van de sociale structuur waarbinnen de productie van de brieven plaatsvond. Zo lieten de brieven bewust ellipsen bij statements die te gevaarlijk zouden kunnen zijn indien de brief zou worden onderschept. Ook het weglaten van namen was een gebruikte tactiek. L.M. AHEARN, ‘Writing desire in Nepali love letters.’ In: D. CAMERON en D. KULICK, eds., *The language and sexuality reader*, 2006, Abingdon, p. 264.

³²¹ M. BOSSIS ‘Une correspondance paysanne en Normandie (1860-1866): quelle approche ?’ in : A.-M. Sohn, ed., *La correspondance, un document pour l’histoire*, Rouen, 2001, p. 89.

³²² J. SIESS, ‘Introduction’, ... p. 7.

brief ontleent immers zijn ontstaansreden aan die afstand.³²³ In dit opzicht verschillen de *billets clandestins*: de correspondenten zijn wel degelijk fysiek aanwezig voor elkaar. Echter, omstandigheden verhinderen hen om vrijelijk te communiceren waardoor de brief een noodzakelijk communicatiemiddel wordt.

Deze scheiding in tijd en ruimte is in de meeste brieven prominent aanwezig in brieven, getuige daarvan de vele referenties naar de ruimte/tijd context. Ook in de *billets clandestins* treffen we zulke verwijzingen aan, bijvoorbeeld naar het tijdstip waarop de brief wordt geschreven: “mes yeux ce ferme sans le vouloir. Je te dis donc bonsoir et fais de beau rêve.”³²⁴ Deze veelvuldige verwijzingen naar het gescheiden kader in ruimte en tijd getuigen van een paradox, want hoewel de brief een aanwezigheidseffect voortbrengt om de scheiding te overbruggen, benadrukken deze verwijzingen naar de ruimtelijke context net de *afwezigheid* van de correspondent.³²⁵

Wat de aansprekingen in een brief betreft, valt op dat die vaak hartelijker zijn dan aansprekingen in mondelinge gesprekken. Koosnaampjes als “petite chérie”, ‘ma poupée chérie’, “ma petite poule” komen bijvoorbeeld geregeld terug in de *billets clandestins*. De oorzaak daarvan ligt in een poging om de verkillende effecten van de afstand te compenseren, stelt Kerbrat-Orecchioni. Vaak bevindt zich aan de opening van een brief ook een bevestiging van ontvangst van de vorige brief, soms vergezeld door een expliciete of impliciete bedanking.³²⁶

Typerend aan de afsluiting is een rechtvaardiging voor het beëindigen van de brief. Zo zegt Fernande bij het slot van haar brief: “je regrette beaucoup de n’avoir pas plus de papier car j’ai tant à te dire, mais ça sera pour la prochain fois.”³²⁷ De afsluiting bestaat vaak uit een performatieve verklaring, en bevat tevens een verklaring die de precieze aard van de socio-affectieve band verduidelijkt. Dit kunnen formele uitdrukkingen zijn zoals Marie die haar brief aan de directeur beleefd eindigt met: “Veuillez agréer l’assurance de ma considération distinguée.”³²⁸ Speciale aandacht verdient tot slot een uitdrukking als “je te sers passionnément dans mes bras en esprit et je dispose sur ce bout de papier les baisers les plus voluptueux que je puisse te donner,”³²⁹ die een lichamelijke gedraging verbaliseert.³³⁰

³²³ Anderzijds geeft J.-P. Albert nog andere redenen voor het schrijven van brieven: “On peut écrire ce qu’on ne dira jamais,” schrijft hij. Het schrijven van liefdesbrieven bijvoorbeeld is de beste getuige van die liefde, en verschaft ook de *acte* en het bewijs van liefde. De brief wordt zo een index van de plaats die iemand inneemt in de gedachten van een ander; ze getuigt van de tijd die men aan de geliefde heeft besteed buiten de effectieve contacten. J.-P. ALBERT, ‘écritures domestiques’, in: D. FABRE, ed., *écritures ordinaires*, Orne, 1993, p. 53. En C. KERBRAT-ORECCHIONI, ‘L’interaction épistolaire’, in: J. SIESS, ed., *La lettre entre réel et fiction*, Parijs, 1998, pp. 16-17.

³²⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 1: Clémentine A.

³²⁵ C. KERBRAT-ORECCHIONI, ‘L’interaction épistolaire’, p. 17.

³²⁶ C. KERBRAT-ORECCHIONI, ‘L’interaction épistolaire’, pp. 21-22.

³²⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

³²⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 836: Dossier 62: Marie D.

³²⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 36: Alice M.

³³⁰ C. KERBRAT-ORECCHIONI, ‘L’interaction épistolaire’, pp. 24-25.

Deze kenmerken behoorden allen tot de brief als geïsoleerde tekst. Maar een brief maakt in veel gevallen deel uit van een hele reeks, die in zijn geheel de correspondentie vormt. Kerbrat-Orrechioni noemt de brief daarom zowel een ‘volledig’ als een ‘onvolledig’ object; de brief op zichzelf staand is een coherente, volledige tekst, maar aangezien de brief zijn betekenis vooral krijgt in relatie tot een andere brief, is een geïsoleerde brief onvolledig.³³¹

De brieven die in dit onderzoek als bronnen werden gebruikt zijn vaak zulke ‘onvolledige’ brieven daar niet alle *billets clandestins* werden onderschept, en evenmin werden alle brieven van familieleden bijgehouden in het persoonsdossier. Veel fragmenten uit de *billets clandestins* zijn onmogelijk om te interpreteren omdat de context ontbreekt. Van sommige briefjes is de inkt bijna vergaan zodat veel woorden onleesbaar zijn, soms gaat het om snippers waarop maar één zin staat (vaak zijn deze evenwel genummerd, waardoor de hele brief kan worden gereconstrueerd), soms is het ook onduidelijk aan wie de brief gericht is of wie de afzender is. Het vereiste veel puzzelwerk om alle schuilnamen, koosnaampjes en nummers aan de juiste personen te koppelen.

Het is echter zinloos en ook gevaarlijk om te proberen interpretaties te breien aan brieven waarvan elke aanwijzing naar de context ontbreekt. Maar in tegenstelling tot een casus als die van Mireille Bossis, die weliswaar algemene informatie kan afleiden uit officiële bronnen, maar voor gedetailleerde en persoonlijke informatie volledig is aangewezen op de brievenreeks van het Normandische koppel, kan voor de meisjes veel informatie worden verworven uit de persoonsdossiers, die een noodzakelijke aanvulling zijn op het gebruik van de brieven daar zij duiding kunnen geven bij de context waarnaar wordt gerefereerd in de brieven.³³² Gezien de onmogelijkheid om de volledige ketting aan brieven te reconstrueren, is een grondige studie van de persoonsdossiers van de correspondentes bijgevolg een onmisbare verrijking.

1.3. Methodologie

Er bestaan verschillende methodes om correspondentie te analyseren. Waar de meeste onderzoekers het over eens zijn, is dat de brieven telkens grondig in de historische context moeten worden geplaatst, maar ook hun positie binnen het eventuele netwerk van brieven is van belang.³³³ Bödeker en vooral Passerini

³³¹ C. KERBRAT-ORECCHIONI, ‘L’interaction épistolaire’, p. 34.

³³² Denk maar aan brieven die naar de directeur werden geschreven naar aanleiding van een specifiek voorval, waarbij het persoonsdossier vaak ook een verslag bevat van het incident in kwestie. Ook omstandigheden of gebeurtenissen binnen de instelling die de meisjes melden in hun brieven naar familie, kunnen in veel gevallen worden nageslagen in het persoonsdossier of tuchtregister. Wat betreft de *billets clandestins* zijn niet alle brieven van de ‘ketting’ teruggevonden, en aangezien een datum in de meeste gevallen ontbreekt, is het ook niet altijd mogelijk deze in de exacte volgorde te reconstrueren. Ook hiervoor werd dus beroep gedaan op de persoonsdossiers, die aldus de onvolledige brieven kunnen vervullen. Waar kennis dubieus is, wordt dit vermeld.

³³³ Zoals net vermeld is het niet evident om de hele ketting van brieven te reconstrueren. Het persoonsdossier en het tuchtregister vormen een noodzakelijke maar vaak rijkelijke aanvulling om de gegevens uit de brief afdoende te interpreteren.

benadrukken dat de materiële omstandigheden tevens in de analyse moeten worden opgenomen. Maar al te vaak gaan bij de transcriptie materiële aspecten zoals de aard van het briefpapier, de aard van het handschrift, bijgevoegde foto's of artefacten verloren –elementen die nochtans aanwijzingen bevatten voor de ontstaanscontext van de brief.³³⁴

Marie-Claire Grassi ontwikkelde een methode voor een kwantitatieve benadering van correspondentie, waarbij ze een onderscheid maakte tussen de verklarende variabelen (sociologische determinanten die een verklaring kunnen bieden voor gedragingen of meningen zoals de leeftijd, beroep en geografische herkomst van de auteur) en de te verklaren variabelen: kortweg alle vragen die de onderzoeker aan de bronnen stelt.³³⁵ Deze sociologische determinanten zijn noodzakelijk voor de interpretatie, maar aangezien deze studie een kwalitatieve opzet heeft, zal de statistische methode van Grassi niet worden gevolgd.

Mireille Bossis benaderde de correspondentie van een Normandisch landbouwerskoppel vanuit vier assen die vormgeven aan een brief: de brief als een bron die door historici kan worden ingezet, de drager van de tekst, een discours dat individuele identiteitsaspecten verbindt aan algemene representaties van de historische context, en een intersubjectieve relatie tussen de correspondenten.³³⁶

Haar analytisch onderscheiden van verschillende dimensies doet denken aan de drie dimensies die Norman Fairclough onderscheidt in zijn kritische discoursanalyse. Hij pleit ervoor om elk communicatief moment ('communicative event') op te vatten als driedimensionaal: als een tekst, als een discursieve praktijk, en als onderdeel van een bredere sociale praktijk.³³⁷ Elke communicatieve gebeurtenis wordt gevormd door en draagt ook bij aan de vorming van een bredere sociale praktijk. Bijgevolg moet een discoursanalyse ingaan op elk niveau.

Op tekstueel niveau behelst dit een analyse van de linguïstische structuur van de tekst (descriptief niveau), op niveau van de discursieve praktijk wordt ingegaan op de 'productie' en 'consumptie' van de tekst, met name de genres en stijlen waarop de creatie en de interpretatie van de tekst steunen (interpretatief niveau). Op niveau van de sociale praktijk tot slot wordt de discursieve praktijk in relatie tot niet-discursieve elementen van de praktijk geplaatst, en worden de niet-discursieve sociale en culturele structuren die de bredere context uitmaken in kaart gebracht (verklarend niveau).³³⁸ Het model van Fairclough is gebaseerd op het principe dat teksten nooit volledig kunnen worden geïnterpreteerd

L. PASSERINI, 'Connecting emotions...' p. 119, H. E. BÖDEKER, 'Letters as historical sources – some concluding reflections', in: R. SCHULTE en X. VON TIPPELSKIRCH, eds., *Reading, interpreting and historicizing: letters as historical sources*, EUI Working Paper HEC no. 2004/2, Firenze, 2004, p. 201 en A.-M. SOHN, 'Introduction...' p. 12.

³³⁴ L. PASSERINI, 'Connecting emotions. ...' p. 120.

³³⁵ M.-C. GRASSI, 'La lettre : approche méthodologique' in : A.-M. SOHN, ed., *La correspondance, un document pour l'histoire*, Rouen, 2001, p.74

³³⁶ M. BOSSIS 'Une correspondance paysanne...', p. 90.

³³⁷ M. JORGENSEN en L.J. PHILIPS, *Discourse analysis as theory and method...*, p. 68.

³³⁸ N. FAIRCLOUGH, *Language and power*, Essex, 1989, p. 26. en M. JORGENSEN en L.J. PHILIPS, *Discourse analysis as theory and method...*, p. 69 en p. 86.

door ze als geïsoleerde bronnen te beschouwen; ze moeten worden benaderd in relatie tot ander teksten en tot de sociale context.³³⁹ Dit correspondeert volledig met premisse dat brieven moeten worden gepositioneerd ten opzichte van elkaar, en van hun historische ontstaanscontext.

Toegepast op de briefwisseling van de gedetineerden in Brugge, kunnen we stellen dat de brief overeenkomt met het niveau van de tekst. De soort brief (*billet clandestin*, brief aan ouders of aan de directeur, cfr. genre) vormt de discursieve praktijk, die dan weer deel uitmaakt van de bredere sociale praktijk van het corresponderen. Deze drie dimensies die in een voortdurende wisselwerking met elkaar staan, zullen uitgangspunt zijn tijdens de analyse.

Toch kan men er niet om heen dat de Kritische Discoursanalyse vooral toepassingen kent in analyses van teksten voortgebracht in politieke context of binnen de massamedia.³⁴⁰ De brieven van de gedetineerden zijn dus geen ideaal bronnenmateriaal voor de politiek getinte discoursanalyse van Fairclough. Zoals eerder vermeld doen de *billets clandestins* door hun vaak korte lengte en informele inhoud, denken aan mondelinge conversaties. *Conversation Analysis* is een methode die dagdagelijkse, ‘natuurlijke’ conversaties als onderzoeksobject neemt en deze analyseert volgens wijze van interactie, sequentie en de impliciete normen inzake de volgorde van interactie. Op het eerste zicht lijkt het een zeer interessante invalshoek, maar er werd reeds gewezen op het ontbreken van sommige brieven en *billets* in het geheel van correspondentie, waardoor deze invalshoeken van de *Conversation Analysis* een moeizame toepassing vinden. Bovendien werd ook uitgebreid over de verschillen tussen een mondelinge communicatie en geschreven correspondentie, hoe informeel ook. Het toepassen van *Conversation Analysis* is dus moeilijk.

In die optiek werd ervoor gekozen om ook methodologische elementen van de discursieve psychologie te hanteren. De discursieve psychologie ontstond vanuit de sociale psychologie en neemt als uitgangspunt de idee dat mentale processen worden gevormd door sociale, discursieve gebeurtenissen. De discursieve psychologie gebruikt alledaagse teksten en conversaties om inzicht te krijgen in de constructie van de identiteit door de voortdurende interactie en onderhandeling van het subject met de sociale wereld in beschouwing te nemen. Identiteit is hierbij een product van een specifiek discours én een bron voor het produceren van sociale acties; mensen treden dus op als producten én actoren.³⁴¹

In een eerste fase werden de briefjes, na de transcriptie, gelezen en herlezen om terugkerende thema's te identificeren en vervolgens de tekstfragmenten per categorie te plaatsen. Daarbij werden de tekstfragmenten binnen de ruimere context geplaatst, en behandeld in relatie tot de bredere sociale praktijk waarvan ze deel uitmaken. Een topos dat vaak terugkeerde en als afzonderlijk deel zal worden behandeld, is de geheimhouding. Meermaals doken er citaten op die erop wezen dat de meisjes er alles aan deden om de brieven verborgen te houden en dat ze niet wilden dat iemand anders dan de

³³⁹ M. JORGENSEN en L.J. PHILIPS, *Discourse analysis as theory and method...*, p. 70.

³⁴⁰ D. EDWARDS, 'Discursive psychology', in: K.L. FITCH en R.E. SANDERS, eds., *Handbook of language and social interaction*, Erlbaum, 2005, p. 258.

³⁴¹ M. JORGENSEN en L.J. PHILIPS, *Discourse analysis as theory and method...*, p. 110.

bestemminge de brieven zou lezen. “N’écris ni ne lis sans t’assurer que tu es bien seule et ne te confie a PERSONNE,”³⁴² schreef Jeanne, en ook haar naamgenote schreef jaren later: “Nos écris... personne ne le sait. Soyons prudente pour toujours... [quand] on sais se taire toutes les deux, on sais gouter le bonheur, donc prudence chérie (...) ce ne sera jamais ta chérie qui te trahira.”³⁴³ Hun voorzichtigheid was te vergeefs, want de briefjes werden onderschept en werden onderdeel van het persoonsdossier.

Bij het lezen be kroop me dan ook niet zelden het gevoel van voyeurisme, zoals ook Mireille Bossis ervoer toen ze liefdesbrieven doornam: “J’entrais dans cette relation duelle en tiers lecteur indiscrete (...).”³⁴⁴ Dit maakt een ethische reflectie over de rol van de historicus als ‘derde lezer’ noodzakelijk. Hoe valt te legitimeren dat ik correspondentie doorneem, die de schrijfsters nadrukkelijk verborgen wilden houden?

1.4. Ethiek: de historicus als voyeur

*Ouvrir un courrier qui ne vous est pas adressé quand il s’agit d’une correspondance sentimentale est considéré comme une atteinte à la vie privée.*³⁴⁵

Volgens de bepalingen met betrekking tot de openbaarheid van het archiefmateriaal in kwestie zijn niet-privacygevoelige bescheiden (bescheiden die geen eigennamen van personeelsleden of minderjarigen bevatten) vrij raadpleegbaar. Privacygevoelige bescheiden, waaronder de persoonsdossiers, blijven in principe gesloten tot honderd jaar na het jongste stuk, of 120 jaar na de geboorte van de minderjarige. Van deze bepaling kan worden afgeweken voor vertegenwoordigers van administratieve en gerechtelijke overheden, voor personen op wie de stukken betrekking hebben, en in het kader van wetenschappelijk onderzoek. De onderzoeker verbindt zich er ook toe de bepalingen van de wetgeving van de bescherming der persoonlijke levenssfeer te respecteren. Op die manier zoekt het beleid een uitgebalanceerd evenwicht tussen de belangen van de betrokkenen, met name het recht op privacy, en het recht op informatie van de zijde van de onderzoeker.³⁴⁶

Toch zouden onderzoekers die gebruik maken van privacygevoelig archiefmateriaal er goed aan doen om enkele gevoeligheden van het werken met mondelinge respondenten over te nemen, stelt Laura Cameron, die zelf archiefonderzoek deed naar een uiterst delicaat moment in het leven van Sigmund Freud. Historici moeten hun verantwoordelijkheid tegenover de historische subjecten erkennen, met respect en vertrouwelijkheid omgaan met de bronnen, en ook de ‘machtsrelaties’ tussen de onderzoeker

³⁴² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111, Jeanne C.

³⁴³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67, Jeanne C.

³⁴⁴ M. BOSSIS ‘Une correspondance paysanne...’, p. 88.

³⁴⁵ R. AMOSSY, ‘La lettre d’amour du réel au fictionnel’ in: J. SIESS, ed., *La lettre entre réel et fiction*, Parijs, 1998, p. 75.

³⁴⁶ P. DROSSENS, *Archiefgids betreffende de rechtsvoorgangers van de Vlaamse gemeenschapsinstellingen voor bijzondere jeugdbijstand (1912-1965)*, Brussel, 2002, pp. 16-17.

en het subject in acht nemen, stelt ze.³⁴⁷ In veel disciplines kan deze kwestie worden opgelost met een ‘informed consent’, maar voor veel gevallen van historisch onderzoek is het onmogelijk om te achterhalen of de historische subjecten al dan niet zouden hebben ingestemd met een onderzoek waarin zij het centrale onderzoeksobject uitmaken. Deze praktische onmogelijkheid geeft een grote verantwoordelijkheid aan historici om zorgvuldig om te springen met de privacy van hun onderzoeksobjecten, stelt Francesa Moore.³⁴⁸ Moore deed onderzoek naar lokale abortuspraktijken in een Iers dorp en gebruikte naast krantenartikelen ook gerechtelijke dossiers en lokale mondelinge geschiedenis. Tijdens haar onderzoek merkte ze dat bepaalde archiefstukken –doelbewust?– waren gecatalogeerd onder extreem vage hoofdingen, zodat niemand ze ooit consulteerde. Ze vermoedt dat dit een bewuste beslissing was van de archivaris, in een poging de lokale controverses rond het onderwerp te omzeilen.³⁴⁹

Het archiefmateriaal dat ze wel kon raadplegen, deed uitschijnen dat de vrouwen die betrokken waren bij abortuspraktijken er alles aan deden om het geheim te bewaren, en zelfs zestig jaar later bleek het extreem moeilijk te zijn om interviews te regelen (de respondenten wilden bijvoorbeeld alleen bereikbaar zijn via een tussenpersoon). Dit toonde aan dat het voor de historische subjecten méér was dan alleen een gevoelig onderwerp: het was een geheim dat nooit aan de oppervlakte mocht komen. Hoewel veel zaken inmiddels publiek waren gemaakt door diverse krantenartikelen, besloot Moore toch om de namen van de subjecten te veranderen, om hun angstvallige houding van zoveel decennia terug niet te schenden en geen schade te berokkenen aan overlevende subjecten in de Ierse gemeenschap die ze onderzocht.³⁵⁰

In dit onderzoek werd besloten de namen van de gedetineerden niet te veranderen. Dit heeft te maken met het onderzoeksvoorwerp zelf, dat anders dan dat van Moore geen lokale geschiedenis is waarbij de kans groot is dat lezers de historische subjecten herkennen en het onderzoek daardoor mogelijk schade toebrengt aan de historische subjecten. De gedetineerden waren, zoals we zagen in hoofdstuk 1, afkomstig van verschillende geografische locaties.

Daarnaast meen ik ook dat het veranderen van eigennamen geen garantie biedt op het anonimiseren of onherkenbaar maken van historische subjecten. Het is twijfelachtig dat iemand die reeds weet had van een specifieke casus als de ‘chantagebrief’ van Marie zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, dit verhaal *niet* zou herkennen indien Marie’s naam veranderd zou zijn. Hierbij zou men ook met de nodige omzichtigheid kunnen verwijzen naar het boek *De vrouw die de honden eten gaf*, waarin Kristien Hemmerechts in het hoofd kruipt van een misdadigster in een poging haar haar menselijkheid terug te

³⁴⁷ L. CAMERON, ‘Oral History in the Freud Archives: Incidents, Ethics, and Relations’, in: *Historical Geography*, Volume 29 (2001), p. 38.

³⁴⁸ F.P.L. MOORE, ‘Tales from the archive: methodological and ethical issues in historical geography research’, in: *Area*, Vol. 42 No. 3, (2010), p. 267.

³⁴⁹ F.P.L. MOORE, ‘Tales from the archive...’, p. 265.

³⁵⁰ F.P.L. MOORE, ‘Tales from the archive...’, p. 267.

geven. Hemmerechts veranderde weliswaar de naam van het subject, maar ‘Odette’ en ‘M.’ werden door iedereen onmiddellijk geïdentificeerd als Michelle Martin en Marc Dutroux –al zou men kunnen opwerpen dat Hemmerechts nooit de bedoeling had om haar subjecten te anonimiseren.³⁵¹

Hoe dit ethische vraagstuk dus op te lossen? Eerst en vooral werd gedurende het hele onderzoeksproces voortdurend stilgestaan bij de privacygevoelige aard van de dossiers en brieven. Er werd geen delicate informatie achtergehouden.³⁵² Wel werd geprobeerd om alle bevindingen zo respectvol mogelijk weer te geven zonder (ver)oordelende termen, en er moet ook steeds bij worden onthouden dat mijn lezing en interpretatie slechts één mogelijke lezing is van de documenten. Het is goed mogelijk dat de subjecten zelf een heel andere interpretatie voor ogen hadden, en de ethisch correcte houding ligt hem er dan ook in om de potentiële andere lezingen ook te *erkennen*.

Ten tweede werden bij het archiefonderzoek grenzen gesteld aan de nieuwsgierigheid, zoals volgende anekdote kan illustreren. Zo werd in één dossier een dichtgeplakt notitieboekje in een enveloppe aangetroffen.³⁵³ Door wie het was dichtgeplakt, is onduidelijk, maar het is niet uit te sluiten dat dit gebeurde door de schrijfster –hoewel men zich dan wel kan afvragen met welk doel de autoriteiten het boekje dan hebben onderschept en bijgehouden. Het is onmogelijk om te beschrijven hoezeer mijn vingers jeukten om de kaft van het boekje van de enveloppe af te peuteren, en het boekje voorzichtig open te prutsen zodat het haar geheimen kon prijsgeven. Na een tiental minuten met de enveloppe in mijn handen te hebben gezeten, legde ik het terug in de dossier en sloot de map. Wie het boekje ook had toegekleefd, het is niet aan mij om haar geheimen te ontfutselen. En dit is wat Catherine Santschi “le gage de conservation” noemt: “(...) on peut prévoir à coup sûr que le secret, les documents vraiment importants et déterminants ironent se cacher ailleurs, sans qu’il soit humainement possible de l’empêcher.”³⁵⁴

³⁵¹ Men zou ook kunnen opwerpen dat *De vrouw die de honden eten gaf* behoort tot de (fictie)literatuur, en dus geen enkele relevantie draagt als vergelijkingspunt in deze kwestie. Toch moet worden opgemerkt dat Hemmerechts voor haar boek gebruik maakte van brieven, gerechtelijke documenten, en krantenartikelen – bronnen die niet zouden misstaan in een historisch onderzoek. Ze zoekt bewust de grenzen op tussen werkelijkheid en fictie. Een tweede noot bij de vergelijking is dat het wel in Hemmerechts’ intentie lag om het debat over de ‘menschelijkheid’ van Martin los te weken en in die zin had ze nooit de bedoeling om haar subject onherkenbaar te maken. K. HEMMERECHTS, *De vrouw die de honden eten gaf*, De Geus, 2014.

³⁵² Gilfoyle reflecteert over de verantwoordelijkheid van onderzoekers om informatie al dan niet achter te houden in ‘grijze zones’, waarbij de juridische bepalingen onduidelijk zijn inzake recht op reproductie. J. GILFOYLE, “Prostitutes in the Archives: Problems and Possibilities in Documenting the History of Sexuality”, in: *American Archivist*, Vol. 57 (1994), p. 526.

³⁵³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111, Jeane C.

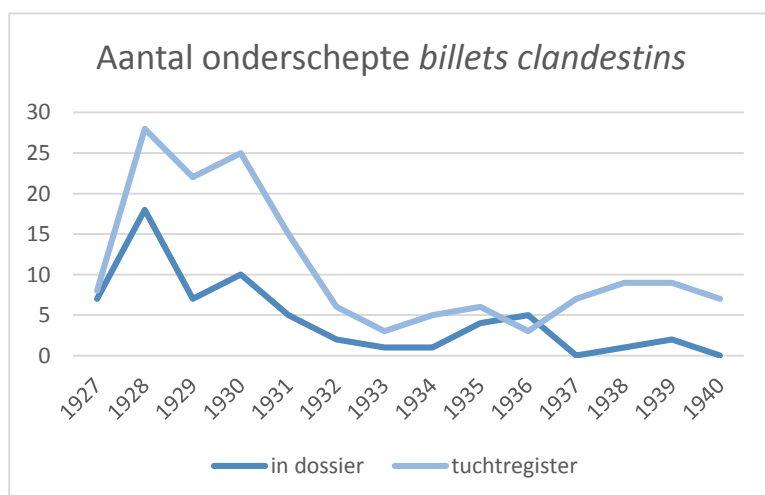
³⁵⁴ C. SANTSCHI, “Pour une histoire du secret”, in : *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte/ Revue suisse d'histoire/ Rivista storica svizzera*, 47 (1997), no. 3: *Archivistik in der Schweiz = L'archivistique en Suisse*, pp. 327-351, op : <<http://dx.doi.org/10.5169/seals-81191>>, laatst geraadpleegd op 11/07/2014, p. 351.

2. Aantal en aard van de *billets clandestins*

In dit onderdeel zal worden ingegaan op de sociale praktijk van de correspondentie. Vooral de sociale praktijk van de *billets clandestins* zal worden besproken, omdat de structuren hiervan de grootste impact hadden op de productie, consumptie, genre en tekst. Wat kenmerkte de sociale praktijk van het heimelijk uitwisselen van de brieven? Hoe probeerden meisjes uit het blikveld van de autoriteiten te blijven bij het schrijven, doorgeven, lezen en bewaren van de briefjes? Welke impact had deze machtsrelatie op de taalkundige productie van de briefjes?

Van de 186 bestudeerde dossiers, werden in 32 dossiers *billets clandestins* aangetroffen –zo'n 17% van de dossiers. Dit aantal ligt fors hoger dan wat Veerle Massin aantrof (7,5%).³⁵⁵ Massin geeft ook aan dat in de jaren twintig minder briefjes te vinden zijn. Mijn afbakening begint bij de opening van de tuchtsectie in 1927 en slaat deze periode dus over. Een mogelijke verklaring kan worden gezocht in het niveau van geletterdheid. Het is goed mogelijk dat de invoering van de leerplicht (1914) een impact heeft gehad: de meisjes die zich aan het einde van de jaren twintig in Brugge bevonden, waren geboren rond 1910 en hadden dus een schoolgaande leeftijd ná de invoer van leerplicht, in tegenstelling tot de meisjes die zich in een vroegere periode in Brugge bevonden. Daarbij zagen we ook dat de meisjes in de disciplinesectie vaak al verschillende instellingen hadden doorlopen, waardoor ze gedurende een langere periode onderricht hadden gekregen dan meisjes in de sectie voor venerisch zieken of zwangere meisjes. Aangezien hier alleen de meisjes uit de disciplinesectie worden onderzocht, kan dit leiden tot een hoger resultaat dan Veerle Massin waarnam, die alle vleugels van de Rijkskliniek en Rijksopvoedingsgesticht in haar analyse opnam.

Figuur 13 geeft de evolutie weer van het aantal onderschepte *billets clandestins* per jaar, op basis van



Figuur 13: Aantal onderschepte billets clandestins.

het tuchtregister en op basis van de aangetroffen briefjes in de persoonsdossiers. Als eerste valt op dat in het tuchtregister frequenter melding wordt gemaakt van de ‘minnebriefjes’, ‘briefjes’ of ‘boodschappen’ dan er werden aangetroffen in de dossiers –met uitzondering voor het jaar 1936. In het tuchtregister zijn de briefjes vaak onderdeel van andere overtredingen, zoals we zagen in het

vorige hoofdstuk, en ook boodschappers werden gestraft –wat ten dele een verklaring biedt voor het

³⁵⁵ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 304.

hogere aantal melding van briefjes in het tuchtregister dan er effectief bewaard zijn. Toch is bij beide bronnen een daling waarneembaar van de jacht op *billets clandestins*, met opnieuw een stijging (voor het tuchtregister althans) aan het einde van de jaren dertig. De meeste briefjes werden onderschept aan het einde van de jaren twintig –de beginjaren van de disciplinesectie. Het is ook in die beginjaren dat de briefjes in de persoonsdossiers netjes in een enveloppe in de persoonsdossiers werden gestoken, met melding van de datum van onderschepping en de betrokken correspondenten. In de latere persoonsdossiers was het gebruikelijker om de *billets clandestins* eenvoudigweg bij het dossier te steken, zonder begeleidende enveloppe met informatie.

Als we deze grafiek vergelijken met de grafiek die alle registraties in het tuchtregister weergeeft (zie figuur 8 van het vorige hoofdstuk), dan valt een gelijkaardige dalende trend waar te nemen, met een stijging aan het einde van de jaren dertig. De daling van het aantal aangetroffen *billets clandestins* is dus niet zozeer te wijten aan de activiteitsgraad van de gedetineerden zelf, maar aan de veranderende repressiegraad van de autoriteiten.

Het merendeel van de briefjes (128 van de 151 briefjes) was Franstalig, achttien waren Nederlandstalig. Dit is het gevolg van de herkomst van de meisjes, zoals besproken in het contextdeel. Bij vier briefjes werd een mengeling van Nederlands en Frans aangetroffen. Zo maakte Jeanne een hartvormig briefje waarbij op de ene zijde een Franse zin stond, en op de andere zijde een Nederlandse. Toen ze zich bij Fernande verontschuldigde voor haar fouten, wuifde die de excuses weg en zei dat

la plupart des flamandes et même il y a des Wallonnes qui ne pourrais pas en faire autant moi même je n'en suis pas exempte et puis ce n'est pas avec mes yeux que je lis et regarde ce qui me vient de toi c'est avec mon cœur.³⁵⁶

Dat het merendeel van de meisjes Franstalig was, zorgde soms voor eenzaamheid bij meisjes die het Frans niet machtig waren, zoals Nelly uitlegt aan de directeur: “si je suis avec cette fille ses parce que elle est flamande, qu'elle ne comprend pas le français. Elle ne doit pas toujours restez seul non plus.”³⁵⁷

Wat betreft niveau van geletterdheid waren er grote verschillen tussen de meisjes. Sommige meisjes hadden een heel uitgebreide woordenschat en schreven vlekkeloos Frans, anderen schreven bijna fonetisch. Jeanne C. was zich maar al te zeer bewust van de spellingsfouten in de brieven: “Et on s'amusera: chaque fois que tu trouveras une faute je te donne une grosse baise, mais je n'en ferais pas de trop sinon ma bouche sera usée avant d'arriver à la dernière faute.”³⁵⁸ Toch is het niet alleen het niveau van geletterdheid dat determinerend is voor de spelling in de *billets clandestins*. De brieven naar ouders en naar de directeur vertoonden bijvoorbeeld opvallend minder schrijffouten. Het is dus ook de informele aard van de *billets clandestins* die een invloed heeft op de aandacht voor spelling, waarbij de

³⁵⁶ RAB, RK/ROG Brugge, n° 834: Dossier 26 : Fernande L.

³⁵⁷ RAB, RK/ROG Brugge, n° 838: Dossier 80: Pétronille V.O.

³⁵⁸ RAB, RK/ROG Brugge, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

meisjes misschien eerder geen aandacht besteedden aan de correcte schrijfwijzen, dan dat ze er niet toe in staat waren. In die zin zijn de *billets clandestins*, met hun informele karakter, korte lengte en vele afkortingen, voorzichtig te vergelijken met hedendaagse sms-berichten of chatfuncties van sociale media. Bijna geen enkel van de *billets clandestins* bevat leestekens, behalve een uitroepteken om kracht te geven aan een zin, veelal na een tussenwerpsel als ‘oh’ (“les larmes me viennent aux yeux oh !”³⁵⁹, of “oh chérie je t’aime ! je t’aime je t’aime !”³⁶⁰) Deze tussenwerpsels verhogen de informele aard van de brief en geven het de allure van een conversatie (“ce papier ce n’est pas trop mal hein !”³⁶¹).

Een ander opvallend tekstueel kenmerk van de *billets clandestins* zijn de vele afkortingen of vervormde eigennamen: Fanfan, Monette, ma Noire, Mimi, Loulou, enz. Hoewel deze namen evengoed kunnen worden geïnterpreteerd als liefkozende bijnamen, mag ook niet worden vergeten dat de vervormde namen een zekere bescherming boden wanneer de brieven in verkeerde handen zouden vallen. Ook bij het onderzoek vereiste het veel briefjes, veel gepuzzel en enige tijd voor alle koosnaampjes aan de juiste personen konden worden gekoppeld. Vaak werden brieven ook niet met eigennamen ondertekend, maar met nummers. Vermoedelijk verwijzen die nummers naar de kamernummers –wat dan weer geen bescherming bood tegen ongewenste derde lezers. Het blijft gissen naar de reden voor het gebruik van de nummers. Bij veel brieven wordt bij de afsluiting ook zinnen als deze aangetroffen: “7+6 p l v A.F.”³⁶² De nummers zijn, zoals vermeld, vermoedelijk kamernummers, de ‘A.F.’ verwijst in dit geval naar Alice en Fernande. ‘plv’ is een veelgebruikte afkorting voor ‘pour la vie’, die ook in andere heropvoedingsinstellingen en gevangenissen werd aangetroffen.³⁶³ Op die manier oefende de sociale structuur van de praktijk van de briefwisseling een duidelijke invloed uit op de tekstuele kenmerken van de *billets clandestins*.

De sociale structuur van de praktijk had ook een impact op de *productie* van de brieven. De briefjes die in de dossiers werden aangetroffen waren op allerlei verschillende soorten papier geschreven, gaande van mooie vellen tot bruin-grijze snippers, uitgescheurde bladzijden of oude brieven die werden overschreven. Zo schreef Georgette een brief naar Jeanne tussen de regels van een brief van haar kinderrechter, haar niet in dank afgenomen door Jeanne:

Ma petite [G]ette bien aimée, il faut que pour commencer je te gronde. Pourquoi m’as-tu écrit sur la feuille de ton juge, et que dirais tu si on te la demandait voilà, certes, un imprudence bien grande, ah ! ... fait attention je t’en supplie. Et plus, tu gaspilles le papier. Il faut écrire plus petit³⁶⁴

³⁵⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26 : Fernande L.

³⁶⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S.

³⁶¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111 : Jeanne C.

³⁶² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 36 : Alice M.

³⁶³ Zie bv. J.C. VIMONT (J.-C.), “Les graffitis de la colonie pénitentiaire des Douaires...”, p. 150.

³⁶⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111 : Jeanne C.

Georgette schreef inderdaad met grote halen, maar Jeanne was dan weer zo zuinig met haar papier dat bij de transcriptie van haar brief een vergrootglas nodig was om de lettertjes te ontcijferen. Toch komen waarschuwingen om zuinig om te gaan met de materialen regelmatig terug, wat erop wijst dat het niet evident was om aan materiële behoeften te komen.

Dit gebrek aan materiaal kon soms een obstakel zijn om alles erin te verwerken wat men wilde zeggen, zoals Fernande schreef “je regrette beaucoup de n’avoir pas plus de papier car j’ai tant à te dire.”³⁶⁵ Gebrek aan papier kon ook een hindernis vormen om te antwoorden op briefjes. Het was niet ongebruikelijk om bij het versturen van een briefje ook meteen een stuk papier bij te voegen, of te vragen: “Je ne sais plus l’écrire je n’ai plus qu’une ¼ feuille..., alors toi tu me donnera du papier; je t’en ai assez donné sans reproche.”³⁶⁶

Soms was de papierschaarste zo nijpend dat briefjes ‘gewassen’ werden en overschreven. Het ‘wassen’ kon ook een manier zijn om te voorkomen dat briefjes gelezen werden door anderen.³⁶⁷ Bij het archiefonderzoek botste ik meermaals op briefjes waar alleen nog gekraste, onleesbare letters in te zien waren. Bij nader inzien is het niet uit te sluiten dat dit ‘gewassen’ briefjes waren die de meisjes bijhielden als reservepapier voor een volgend briefje –reeds vakkundig onleesbaar gemaakt voor een opdringerige derde lezer. Jeanne, die Georgette reeds op de vingers had getikt omdat ze niet zuinig genoeg omsprong met papier, gaf instructies hoe dit wassen moest gebeuren:

mouille le coin de ton mouchoir, prend le papier, tend-le sur ta chaire et frotte très très légèrement. Ensuite étend sur un linge et met sécher sur ton radiateur. Tu vois mon petit loup que je t’apprends déjà mes petits trucs.

Interessant is ook de identiteitsconstructie van Jeanne als een ervaren gedetineerde, die de kneepjes van het vak doorgaf aan een nieuwkomer. Het is immers onwaarschijnlijk dat een nieuwkomer haar vriendin zou ‘terechtwijzen’ of ‘petits trucs’ zou aanleren. Het dossier van Jeanne bevestigt de identiteit die ze zichzelf aanmeet: op het moment dat ze correspondeerde met Georgette was Jeanne al voor de tweede maal geïnterneerd in Brugge.³⁶⁸

Een ander van Jeanne’s ‘petit trucs’ was het produceren van inkt. Een potlood was een schaars goed en werd vaak in beslag genomen door het personeel. Het alternatief beschreven door Jeanne verklaart meteen het hoge aantal briefjes met een bruinrode inkt:

Voici comment il faut faire. Tu coupes tes o[n]gles. Par hasard tu vas un peu trop loin et tu saignes. Laisse couler ton sang dans ton dé [vingerhoed] (1/2 environ) prend ton aiguille a bas ecris avec le chat [oog van de naald]. Le commencement est toujours difficile mais on habitue vite.³⁶⁹

³⁶⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

³⁶⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67: Jeanne C.

³⁶⁷ “sois prudente avant de le jeter, lave le bien” RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 1: Clémentine A.

³⁶⁸ Op basis van het inschrijvingsregister: Jeanne C. was in Brugge van 5/03/1937 tot 10/12/1937, en dan opnieuw van 15/10/1939 tot 30/03/1940. Georgette P. van 17/04/1939 tot 16/08/1940.

³⁶⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 846: Dossier 185: Georgette V.

Naaigerief dat moest dienen voor de verplichte arbeid werd zo toegeëigend en omgetoverd tot een instrument voor eigen gebruik. Of werkelijk alle briefjes in bruinrode inkt, met bloed waren geschreven, is twijfelachtig. Jeanne spreekt immers ook over “la couleur pour faire de l’encre”³⁷⁰. Jean Van de Vliedt maakt echter meermaals gewag van briefjes geschreven met bloed in het tuchtregister en de halfjaarlijkse rapporten.

Niet alle meisjes apprecieerden een briefje geschreven met bloed :

Ma petite je t’en supplie ne m’écris plus avec ton sang je sais que tu te fait souffrir pour m’écrire et je ne veux pas que tu souffre pour moi ci tu m’avais demande le crayon a Madeleine il est a elle, mais je dois attendre jusqu’à la semaine prochaine elle me donneras alors le crayon pour toujours.³⁷¹

De bereidheid om eigen bloed te gebruiken bij gebrek aan schrijfmateriaal, zegt m.i. ook iets over de nood die de meisjes voelden om met elkaar te communiceren. Verder in dit hoofdstuk zal worden gespeculeerd over mogelijke redenen voor het bestaan van de briefjes.

De meisjes toonden zich overigens niet alleen creatief met het vinden van schrijfmateriaal, maar voegden bij hun briefjes ook allerlei artefacten toe, zoals haarlokken in een gehaakt medaillon, briefjes die in een bloemvorm waren uitgeknipt, een hartje waarop kraaltjes waren bevestigd en andere kunstige voorwerpen. Bij de geschreven briefjes werden ook vaak uitgescheurde citaten gestoken, meestal gerelateerd aan de liefde. Indien het om een heus fragment ging dat uit een boek werd gescheurd, knipte men soms eigennamen van personages weg. Naast de artefacten, waren uitgescheurde tekeningen een frequent geschenk. Zo stuurde Simone Fernande een prent van een meisje aan een rivier, waarop ze schreef “Pour ma Fanfan ma petite reine adorée, Monette.”³⁷²

Het doorgeven van de briefjes gebeurde op verschillende manieren. Soms schoof men het onder de deur, soms gebeurde het openlijk overdag:

met le [de brief] dans la boite avec le crayon et donne moi la boite franchement comme si c’était une boite vide, pas devant les sœurs mais a l’atelier quand Sœur Cirila est partie avec Emilia et Marie D.P. cela est facile car dans ton groupe personne ne sais que j’écris sauf M[arie] C. et elle ne dira jamais rien car elle m’a assez ecrit et le crayon vient d’elle.³⁷³

Fragmenten als deze, die inzicht geven in de onderlinge vertrouwensrelaties, zijn niet zeldzaam –al zijn er even veel meisjes die niemand in vertrouwen durven nemen, zoals Fernande aanraadt : “mon cher trésor, pour être sur [sûr] que nous ne serons pas trahis, il faut continuer de dire aux filles que nous n’écrivons plus, à toutes sans exeption car on est toujours trahi par [les] meilleurs amis”³⁷⁴ Ondanks haar

³⁷⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

³⁷¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 4: Jeanne D.C.

³⁷² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 39: Simone C.

³⁷³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67: Jeanne C.

³⁷⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

grote voorzichtigheid naar ander meisjes toe werd Fernande zeven maal gestraft wegens betrapping op het doorgeven van briefjes.

Sommige meisjes waren zo op hun hoede voor een mogelijke sanctie dat ze hun bestemmingen smeekten om de briefjes te verscheuren na lezing “Jeanne ik hoop dat u het seffens zult kapot scheuren anders krijg ik ransel.”³⁷⁵ Anderen bewaarden de briefjes liever. Jeanne had er een speciaal zakje voor gehaakt dat ze met een veiligheidsspeld aan de binnenkant van haar hemd bevestigde.³⁷⁶ Simone bewaarde ze om ze van tijd tot tijd te herlezen, maar werd hierbij betrapt door de directeur.³⁷⁷ Wat maakte het nu de moeite waard om deze brieven, ondanks de risico’s, te schrijven en te bewaren? Hiervoor wordt een verklaring gezocht in de inhoudelijke analyse van de *billets clandestins*.

3. Inhoudelijke analyse van de egodocumenten: ‘mon chou chérie, je vais te confier un secret...’³⁷⁸

In het hoofdstuk over alledaagse conflicten en verzet stond de visie van de autoriteiten centraal. Met de egodocumenten hebben we een troef in handen om de lagen één voor één af te pellen om door te dringen tot de beleving van de meisjes. Voor de inhoudelijke analyse werd ervoor gekozen de briefjes te lezen en in te delen op basis van topoi, geclusterd binnen drie grote groepen: de buitenwereld, het leven binnen het rijksopvoedingsgesticht en tot slot fragmenten die ons inzicht geven in de identiteitsconstructie van het Zelf, de Ander en hoe de meisjes hun relatie tot de Ander definieerden. Hierbij werden de verschillende soorten brieven tegenover elkaar geplaatst, om de discrepanties in grondtoon bloot te leggen tussen de visie die de meisjes construeerden doorheen de *billets clandestins* –dus als gedetineerden onder elkaar- of de beleving die ze uitten tegenover ouders als dochter, of tegen de directeur als plichtsbewuste leerlinge.

3.1. Buitenwereld

3.1.1. Tijdsdimensie: “encore 3 ans et je suis partie...”

Wat als eerste opvalt bij het lezen van de *billets clandestins*, is waarover de meisjes *niet* schrijven: hun verleden. Slechts sporadisch wordt melding gemaakt van hun leven vóór hun opname in het rijksopvoedingsgesticht. Wel is er Jeanne, die een miskraam leed, en in een brief aan Georgette mijmert hoe haar leven er zou hebben uitgezien moest haar kind nog leven.³⁷⁹

³⁷⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 27: Clara Madeleine D.

³⁷⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 846: Dossier 185: Georgette V. (“je les mets dans un petit sac que j’ai tricoter et j’attache cela a l’intérieur de ma chemise avec une épingle de sûreté”)

³⁷⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 39: Simone C.

³⁷⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111: Jeanne C.

³⁷⁹ “Moi j’ai vécu marié ... avec un Français lorsque j’étais a Paris. Je l’aimais beaucoup. Si j’avais eu mon bébé en vie il aurait déjà 11 mois. O si tu savais chérie comme je regrette mon enfant. J’y pense souvent dans mes rêves

In de brieven naar huis wordt het verleden af en toe opgerakeld als een periode waarin alles beter was en het terug bereiken van zo'n periode is dan ook een doel voor velen. Marie schrijft bijvoorbeeld in een brief aan haar ouders "il ne tient qu'à vous que je redeviens *comme avant*."³⁸⁰ Hiermee drukt ze een impliciete wens uit om weer te worden *zoals vroeger*, dit is, zoals vóór haar opname in het rijksopvoedingsgesticht. Opdat ze dit doel zou bereiken, vraagt ze wel van haar ouders dat die haar een brief sturen om haar aan te moedigen. Voor Marie was het onderhouden van de relatie met de thuiswereld dus van belang om moed te houden.

In brieven die de meisjes stuurden naar de directeur, wordt het verleden instrumenteel gehanteerd om een bepaald beeld te creëren en zodoende iets gedaan te krijgen. Madeleine schreef aan de directeur een lange verontschuldigungsbrief over een overtreding die ze had begaan, waarbij ze eerst uitgebreid uitweidde over haar jeugd. Haar ouders hadden haar bij verre familie laten opgroeien, maar "malheureusement, ces gens étaient de mœurs plus que douteuses et par-dessus le marché, le mari était franc maçon, et comme la maison était un lieu public, les réunions qui s'y faisaient, contribuaient beaucoup à ma perte."³⁸¹ Het verleden wordt dus een manier om een verklaring te geven aan fouten in het heden.

Het breukpunt in de tijd dat expliciet naar voren treedt, is het moment waarop de periode in het rijksopvoedingsgesticht met zekerheid zal eindigen: bij het bereiken van de meerderjarigheid. De meisjes telden het aantal dagen af, zoals Marie die naar haar ouders schreef: "encore 447 jours"³⁸², of Rosalie die aan Henriette op een papiersnipper schreef: "J'ai 18 ans. Encore 3 ans et je suis partie."³⁸³ Er waren echter ook manieren om de instelling te verlaten vóór de meerderjarigheid bereikt was, zoals het opnemen van een dienstbetrekking. Céline schreef opgewekt aan haar peter en meter

Met welke vreugde schrijf ik u dezen brief om u te laten weten dat ik binnen eenige dagen weggaan, ik ga als kindermiddele daar ik gaarne kinderen zie. Het is Mijnheer den Directeur die dat gedaan heeft en ook de zusters omdat al een heel tijd goed mijn best doen ik heb al vijftien biens.³⁸⁴

Voor Rosalie voelde het als een gulle beloning voor haar goed gedrag.

Madeleine was minder opgezet met het idee: "cela [een dienstbetrekking] me coutera beaucoup car je n'ai aucune aptitude pour servir « MADAME », "³⁸⁵ schreef ze aan haar ouders. Ook Marie gaf aanvankelijk aan dat ze zich vroeger niet altijd enthousiast uitliet over het idee om een betrekking te

je le vois si beau [j']ait failli mourir, j'ai bien souffert ... quand j'y pense je suis si triste."RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111 : Jeanne C.

³⁸⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 3: Marie C.

³⁸¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S.

³⁸² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 3: Marie C.

³⁸³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 21: Rosalie V.D.W.

³⁸⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 66 : Céline D.

³⁸⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S.

vragen, maar veranderde na twee en half jaar in Brugge toch van gedachten, zoals ze schreef aan de directeur:

je viens vous demander de bien vouloir me placer [dans] un service, n'importe lequel. Évidemment j'ai manifesté un certain dédain pour cet emploi, mais je sens que c'est là ... que je serais heureuse. La vie de servitude n'est pas tout de rose, mais qui n'a pas de lutte à soutenir.³⁸⁶

Ook Rosalie uit zich in een *billet clandestin* minder enthousiast over het idee dat haar minnares een betrekking zou aannemen.

Poesje u vrage mij wat u moet doen bij uw ouders gaan of wel in dienst gaan ewel ... po[e]poes luisterd ik wil niet hebben dat u in dienst gaat nee poes ge moet u niet gaan afwach[t]en om wat geld te verdienen ge moogt bij uwe ouders terug gaan ik wil hebben dat ge gerust moogt leven want u zijt nog zoo jong en u heb al zoo veel moeten lijden nietwaar liefste poes doe ... goed uw best nu, en zoo gauw mag [z]ijn bij uwe ouders terug te keeren poeske.³⁸⁷

Madeleine vindt het beter dat Rosalie naar haar familie terugkeert dan zich “bij vreemden te gaan kapot werken”. Opvallend is ook de rol die Madeleine opneemt als kostwinner: “Zoodus liefste poes u gaat u best doen om uwe ouders een weinig troost aan te bieden en ik poes ga mijn best ook doen om in dienst te gaan als ik 21 jaar zal hebben, dat ik wat gelt gespaart heb om u te kleede”³⁸⁸. Op die manier geeft ze zichzelf de rol van de kostwinner –de man– en stuurt haar minnares naar huis om onderhouden te worden.

Het gros van de briefjes die een tijdsdimensie bevatten, behandelt de toekomst. Een eerste manifestatie hiervan is het veelvuldig uitwisselen van adressen, wat erop wijst dat bij de meesten wel de intentie bestond om contact te blijven houden.³⁸⁹ Hierbij werd ook al geanticipeerd op mogelijke tegenstand van ouders, waarbij Madeleine aan Marie-Thérèse voorstelde om onder een schuilnaam te schrijven:

Je t'ai promis d'écrire a ton père a Anvers et à ta mere à Bruxelles je te jure que je le ferai. Quand je l'aurai fait à Anvers je l'enverrai une carte avec une belle jeune fille. Aussitôt que j'aurai écrit à Bruxelles je t'enverrai une carte avec des fleurs. Sur la carte avec une jeune fille je signerai Joanne Sanciers (...) autre Gisèle, alors [si] la sœur te demande si tu as une tante qui s'appelle Gisèle ou Joanna tu diras oui, si elle demande ou Gisèle habite, tu diras a Bruxelles et l'autre à Anvers.³⁹⁰

Ook uit andere brieven bleek dat Madeleine dol was het op verzinnen van ingenieuze plannen als deze. Het ontsnapingsplan vermeld in het vorige hoofdstuk bijvoorbeeld was eveneens van haar hand, en in

³⁸⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 3: Marie C.

³⁸⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 27: Clara Madeleine D.

³⁸⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 27: Clara Madeleine D.

³⁸⁹ In welke mate dit ook effectief gebeurde blijft de vraag. In sommige brieven die de meisjes schreven naar de directeur na hun vrijlating, maken ze wel melding van hun vroegere medegedetineerden, waarmee ze bleven corresponderen of elkaar opzochten.

³⁹⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S.

diezelfde brief aan Marie-Thérèse verkondigde ze eveneens te gaan studeren aan de universiteit in Brussel voor ‘ingénieur technique’. In haar notitieboekje krabbelde ze politieke symbolen van de Vlaamse Beweging (AVV/VVK), de hamer en sikkel van de communistische beweging en een hakenkruis, waarmee ze blijk geeft van een hoog bewustzijn van de buitenwereld.³⁹¹ Haar brieven naar haar familie bevatten een ruime woordenschat, maar werden haast altijd weerhouden door de directeur. Vastberaden haar familie toch een brief te sturen, verzoon Madeleine een plan waarbij ze een brief meegaf aan een medegegetineerde die binnen enkele dagen zou vrijkomen, die de brief dan voor haar zou posten. In de brief schrijft ze over de omstandigheden in het rijksopvoedingsgesticht, op veel openlijkere wijze dan in haar brieven die ze via de directeur probeerde te versturen, wat erop wijst dat ze zich zeer goed bewust was van de censuurmechanismes. In de brief instrueert ze haar moeder zeer gedetailleerd welke stappen deze moeten ondernemen om Madeleine vervroegd vrij te krijgen.³⁹² Uit alles blijkt dat Madeleine vastberaden was om haar leven in te richten zoals zij dat zelf wilde, en dit zo snel mogelijk.

Niet alle meisjes waren zo zelfzeker als Madeleine. Berthe mocht zich over haar moeder dan zelfverzekerd uitlaten (“elle peut me retenir jusque 21 ans mais après je ferait a ma façon et plus personne ne me retiendra”), tegenover Jeanne toonde ze een vlaag van onzekerheid: “Jeanne si par hasard tu ne me voudrais pas dehors -on n’en sais jamais que tu changerais d’idée-, tu m’écrit du moin de temp en temp pour me donner un peut de tes nouvelles.” Er staat nog net geen vraagteken bij de laatste zin, maar het zou er m.i. perfect in kunnen passen. Berthe herpakt zich erna en uit een verholen bedreiging: “si tu ne me voulait pas, alors je me méconduirai seul et je me rendrais mal exprès.”³⁹³

In die brief aan Jeanne, doet Berthe ook een uitspraak over inkomensverwerving: “Quand a aller avec les hommes, j’irais si tu le veux puisque c’est pour gagner de l’argent et cet argent je le renverrais a ma mère comme cela elle ne se doutera de rien.”³⁹⁴ Voor een periode van intensieve strijd tegen zedeloosheid en prostitutie, is dit een opmerkelijke uitspraak. Deze strijd tegen zedeloosheid richtte zich vooral op de onderste laag van ongeschoolde arbeiders, waarbij de vrouwelijke seksualiteit systematisch in verband werd gebracht met normenvervaging en zedenverwildering. Het medisch discours wees daarnaast ook op de risico’s van prostitutie en droeg bij tot een grote angst voor geslachtsziekten,

³⁹¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S.

³⁹² Zo schrijft ze dat ze een certificaat moet bekomen van de dokter waarmee ze kan bewijzen aan de directeur en aan de kinderrechtter dat ze te ziek is om haar huishouden te onderhouden, en dat ze haar dochter absoluut nodig heeft ter ondersteuning. Uit de literatuur blijkt dat dit effectief een gebruikte tactiek was door de gezinnen. Verder bezweert ze haar moeder volgende : “sois très polie surtout. Quand tu auras reçu ce billet [het certificaat van de dokter] tu vas écrire a Mr le Directeur, pas un méchante lettre, car au lieu de me faire partir il me garderai jusque ma 21 ans. Fais lui comprendre que tu es au desespoir. Parle lui de ses enfants du bon Dieu c’est le seul moyen de le fléchir pour avoir quelque chose de lui. Il faut le flatter. De toi depends ma vie.” RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S.

³⁹³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

³⁹⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

geestesziekte, degeneratie en criminaliteit.³⁹⁵ De manier waarop Berthe het onderwerp aansnijdt, zonder inleidende woorden, klaarblijkelijk zonder schaamte ook, doet vermoeden dat ze niet veel boodschap had aan het verhevigde moreel offensief en de verstrengde seksuele normen vanuit de burgerlijke klasse. Deze bevinding werd ook uitvoerig gedocumenteerd door Julie Carlier, die onderzoek deed naar seksualiteitsbeleving van de arbeidersklasse aan de hand van gerechtelijke dossiers. Uit haar onderzoek bleek een duidelijk verschil tussen het burgerlijk discours en dat van de arbeidersklasse.³⁹⁶ Berthe ziet ‘aller avec les homme’ echter ook niet volledig zonder problemen: “Dit ma petit Jeanne, si j’ai un peut de succais, tu ne serais pas jalouse hein Jeanette”³⁹⁷. Niet zozeer de morele bezwaren tegen occasionele prostitutie duiken op in haar discours, maar wel de impact die dit zou kunnen hebben op haar relatie met Jeanne.

Een moment van dichtere toekomst, zoals het moment van het verlaten van de instelling, was een ander voorkomend element. Sommigen jubelden dit moment toe en keken er reikhalzend naar uit, zoals de eerder vermelde inscriptie van Rosalie doet uitschijnen: “J’ai 18 ans, encore 3 ans et je suis partie”³⁹⁸. Voor de achterblijvers was het echter een moeilijk afscheidsmoment.

Hier soir je pensais justement que tu allais partir et j’ai pleurer, mais sa n’a pas durer longtemp. Une fois que tu sera partie au moi de fevrier moi je ferai mon devoir sans tromper les sœur et je le ferai comme il faut, alors je par au moi de juin. M le Directeur l’a promis à ma mère.³⁹⁹

Een afscheidsmoment dat weliswaar moeilijke momenten opleverde, maar waaraan Berthe zich ook probeerde op te trekken om zo snel mogelijk vrij te komen met een heilig geloof in de belofte van de directeur, en een geloof dat beter gedrag leidde tot vroegere vrijlating. Ook Alice probeerde zichzelf te troosten met denken aan de toekomst: “...si mauvais jours passerons, pensans a l’avenir, et redit avec moi qu’il est doux de souffrir pour cela...”⁴⁰⁰ Ondanks de onderlinge verschillen, domineerde wel één grondidee in de *billets clandestins*: de toekomst zou beter zijn. Het veelvuldige praten over toekomstdromen en de periode na de opsluiting, doet sterk vermoeden dat dit een van de redenen kon zijn voor het schrijven van de *billets clandestins*. De toekomstplannen waren immers rooskleurige beelden die de meisjes voor elkaar opriepen om iets positiefs in gedachten te houden.

³⁹⁵ M. DE KOSTER, ‘Los van God, gezin en natie. Problematisering en criminalisering van ongeoorloofde seks van jonge vrouwen in de vroege twintigste eeuw.’ In: J. KOK en J. VAN BAVEL, eds., *De levenskracht der bevolking. Sociale en demografische kwesties in de lage landen tijdens het interbellum.*, Leuven, 2010, p. 379.

³⁹⁶ J. CARLIER, *Discoursanalytische en mentaliteitshistorische benadering van seksualiteitsbeleving in het interbellum : fragmentarische geschiedenissen op basis van strafdossiers van zedenzaken in het archief van de correctionele rechtbank van Antwerpen (1920-1940)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2003.

³⁹⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

³⁹⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 21: Rosalie V.D.W.

³⁹⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

⁴⁰⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 1: Clémentine A.

Toch is dit grondidee volledig andersom in de brieven die de meisjes naar huis schrijven. “Je ne crois plus à rien, car mon avenir est gâché”, schrijft Marie aan haar ouders. Ook Juliette en Madeleine geven blijk van een somber toekomstbeeld.⁴⁰¹ Maar dit zwartgallige grondidee kent ook uitzonderingen, die dichters aanleunen bij het utopische toekomstbeeld dat naar voren treedt in de *billets clandestins*: “Maman dans 6 mois j’aurais 19 ans. Je compte les jours. J’ai encore 930 jours à souffrir et puis je serai libre. Vois-tu, le présent est affreux. Mais l’avenir est si beau.”⁴⁰²

3.1.2. *Familie: “moi, je n’aime pas mes parents”*

Zoals gezegd lieten de meisjes in de *billets clandestins* weinig los over het verleden. De reden hiervoor kan enerzijds worden gezocht in de oppeppende functie van sommige briefjes zoals net vermeld, maar een andere reden voor de afwezigheid van het verleden kan worden gevonden in wat Berthe schreef aan Jeanne:

si je ne te raconte pas ma vie c’est n’est pas que je n’ais pas confiance en toit, mais ...
tu laisse sortir des choses sans le vouloir, alors tu comprans que je ne tint pas à ce que
tout le monde sache ce qui cest passer dans ma famille.⁴⁰³

Berthe was erop beducht dat Jeanne per ongeluk dingen zou loslaten die haar in vertrouwen was gezegd, wat kan wijzen op een soort trots van de meisjes om de ‘vuile was’ niet buiten te hangen over wat er zich had afgespeeld binnen de familie.

De momenten waarop familie wel ter sprake komt, duiden de fragmenten vaak op een conflictueuze relatie, zoals Marie die Clarisse vraagt of ze niet bij haar familie mag komen wonen “car moi je n’aime pas mes parens.”⁴⁰⁴ In veel gevallen stellen de meisjes zich voor dat ze een keuze zullen moeten maken tussen hun familie of hun minnares.

Oh poesje maar indien mijne ouders moeten zeggen kiest haar of ons denkt u dat ik u zou laten oh! Neen schatje ik heb u mijn hartje gegeven en ik zal het u niet ontnemen mijn leven hoort u toe doe er mede wat ge wil oh! (...) poes ik kies U boven mijne ouders. Ik heb al te veel geleden ik gaan niet meer naar huis, ik zal u wel vinden,⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Juliette schrijft ‘Oh mère je suis si seule mon cœur est si gonflé d’amertume l’avenir est si noir” RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 844: Juliette M. en Madeleine legt de schuld bij haar ouders : “Ah ! je vous l’ai dit et et ne cesserai de le redire vous m’avez tout brisée mon avenir mon bonheur vous m’avez tout pris tout tout” RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S.

⁴⁰² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 35: Andrée M.

⁴⁰³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

⁴⁰⁴ In haar persoonsdossier werd echter ook een brief gevonden van Marie’s moeder, die bedankt voor een vorige brief en zich er blij over uitlaat, en stelt dat ze al uitkijkt naar het moment waarop Marie zal terugkeren –wat op z’n minst duidt op het bestaan van correspondentie, en afgaande op het discours van de moeder ook niet meteen een conflictueuze relatie, al mag dit niet worden geconcludeerd op basis van één brief. RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 2: Marie C.

⁴⁰⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 21: Rosalie V.D.W.

wat tot tegenstand leidt bij Madeleine, die plichtsbewust antwoordt “Het is uwe plicht uw ouders te beminnen”⁴⁰⁶.

Het bestaan van de conflictueuze relaties met de familie kan enerzijds worden verklaard door het grote aandeel van meisjes dat was veroordeeld op basis van een ouderlijke klacht over wangedrag. Het nadrukkelijke ‘kiezen’ komt m.i. echter ook grotendeels voort uit eigenbelang. Binnen de instelling waren de meisjes immers uitsluitend aangewezen op elkaar voor onderlinge ondersteuning, en waren hun ouders ver weg, alleen af en toe bereikbaar via een brief –als ze toestemming kregen om te schrijven, en als de brief door de ‘censuur’ geraakte. De meisjes hadden er dus alle belang bij om elkaar te overtuigen van hun toewijding.

Deze stelling wordt bevestigd door de grondtoon in de brieven na te gaan die naar huis werden geschreven –die in veel mindere mate blijkt geeft van conflictueuze relaties. Zo schrijft Nelly aan haar moeder: “zou ik u niet meer hebben wat zou ik worden dan zou ik gansch verlaten zijn. Gij zijt de eenigste die zoo goed voor mij zorgt.”⁴⁰⁷ Aan Madeleine schrijft ze dat ze van haar houdt alsof er niemand anders meer in de wereld is.⁴⁰⁸

3.1.3. Gender: “pourquoi ne peut-on pas aimer une femme ou bien un homme...”

Hoe dachten de meisjes over genderverhoudingen en genderrollen? Emilienne windt er geen doekjes om. Nadat ze Berthe heeft uitgelegd wat een ‘capotte anglaise’ is (“c’est une certaine peau que l’homme met et avec ça on a pas d’enfant et tu jouis aussi bien qu’autrement”) verklaart ze : “et moi je ne veux pas avoir d’enfant. Vive les étudiants ils ont des femmes et pas d’enfant c’est chique.”⁴⁰⁹ Emilienne getuigt van een aansluiting bij maatschappelijke veranderingen in het interbellum waarbij jonge meisjes zich, zonder zich te profileren als een prostituee, loswekten van de morele en sociale gendernormen. Het interbellum tekende zich als een periode waarin meisjes zich konden emanciperen op vlak van werk, vrije tijd en ook het affectieve leven, wat niet altijd strookte met de burgerlijke idealen.⁴¹⁰

Berthe legt aan Jeanne uit dat haar moeder van plan was een huwelijk te arrangeren zodat Berthe kon vrijkomen uit het rijksopvoedingsgesticht⁴¹¹, maar Berthe weigerde:

avant, elle veut me marier pour que je ne soit plus enfermer, mais moi je ne veut pas des hommes car il sont tous les même. Quand il sont fous de nous il nous [j]ure fideliter, et une foit qu’on à le dot tourner il se moque de nous. Et ma mère disais : il ne sont pas

⁴⁰⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 27: Clara Madeleine D

⁴⁰⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 838: Dossier 80: Pétronille V.O.

⁴⁰⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 838: Dossier 80: Pétronille V.O.

⁴⁰⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 51: Emilienne S.

⁴¹⁰ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 16.

⁴¹¹ Een tactiek die overigens zelden slaagde. zie V. MASSIN, *Protéger ou exclure?...*, p. 456.

tous comme cela; regarde ta sœur qui est ci bien. Moi j'ai répondu: ma sœur [f]ait ce qu'elle veut et moi aussi. Alors ma mère n'a plus rien dit.⁴¹²

Berthe wil zich duidelijk profileren als iemand die haar eigen zin doordrijft en daardoor zelfs wil ingaan tegen de wensen van haar ouders –en uiteindelijk ook haar zin krijgt. Daarnaast spreekt ze ook in de hoedanigheid van vrouw met levenswijsheid, door een tegenstelling te creëren tussen de mannen ('il') en Berthe en Jeanne als vrouwen ('nous') (quand il sont fous de nous, il nous jure fideliter).

Het negatieve beeld over mannen duikt ook op bij Jeanne, die Georgette raad geeft over haar vriend Julien: "Si ton cher Julien t'a trompée, [ne t]'en fais pas, il y en a d'autres, car tu sais cher amour les hommes sont encore plus f[ous] que les femmes et les exeptions son rare. Mais je souhaite que Julien te soit resté fidèle."⁴¹³

Een opvallend punt zijn de lesbische relaties, waarover de meningen tussen de meisjes uiteenlopen. Georgette bijvoorbeeld, zei, na een lange uitweiding over de perfecte man waarmee ze een namiddag had doorgebracht:

Jany, mon coeur e[st] encore tous brulant d'amour, mon coeur s'enivre, ..., je ferais de même avec toi si j'en avais d'occasion"⁴¹⁴. Een liefdesrelatie opbouwen met een man dan wel een vrouw, was voor velen geen taboe. Zo ook voor Berthe V., die aan Mireille haar liefde verklaart: "J'ai été avec plusieurs hommes et femmes et c'est la seconde fois seulement que cela [echte liefde] m'arrive."⁴¹⁵

In een brief aan Jeanne, schreef Berthe R. een wel bijzonder interessante passage. Na een dromerige "je crois que je devient patissier" vervolgt ze in één trek:

Un jour tu me disais pourquoi ne peut ont pas aimer une femme ou bien un homme, mais si sa se peut très bien car moi j'aime une jeune fille au lieu de un jeune homme et c'est le même amour que si j'aimais un homme. Voila ce que j'avais envie de te dire depuis longtemps donc tu vois bien que ce n'est pas pour m'amuser. Et je comprend surement ce que c'est, aimer; j'ai presque 20 ans, encore 3 mois. Je ne suis plus une gamine.⁴¹⁶

Ten eerste moet worden opgemerkt dat liefde voelen voor een vrouw niet voor iedereen evident is, zoals blijkt uit de verwijzing die Berthe maakt naar een (niet teruggevonden uitspraak) van Jeanne. Daarin vroeg ze (afgaande op de brief van Berthe), waarom het *niet* mogelijk was om van een vrouw te houden ("pourquoi *ne* peut on *pas* aimer une femme ou bien un homme"). Deze negatieve vraagstelling geeft blijk van een wel degelijk bewustzijn van de normen aangaande heteroseksualiteit. Berthe haalt deze normatieve logica trefzeker onderuit door zichzelf als voorbeeld te nemen: zij houdt van een meisje, het is dezelfde liefde die ze voelt als die ze voor een man zou voelen, en bovendien spreekt ze met autoriteit: ze weet zeer zeker wat liefde betekent (want ze is bijna twintig jaar).

⁴¹² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

⁴¹³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111 : Jeanne C.

⁴¹⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 843: Dossier 139: Georgette P.

⁴¹⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 836: Dossier 56: Bertha W.

⁴¹⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

In de relaties is soms wel sprake van verschillende genderrollen. Er werd al verwezen naar Rosalie, die zichzelf de rol van de mannelijke kostwinner aanmat. Ook in briefwisseling tussen Jeanne en Berthe komt het element genderrol ter sprake, al is het terwijl ze een ander meisje analyseren: “Julienne me disait un jour : ‘je ne comprends pas que l’on puisse commencer s’attacher à une fille’, mais elle aussi elle enrage après les hommes ... tu ne doit pas te facher mais tu es un vrais gamin, mais et c’est pour cela qu’elle t’aime tant”⁴¹⁷. De voorzichtige waarschuwing dat Berthe het niet slecht moet opvatten dat ze als jongensachtig wordt gezien, duidt op de algemeen beledigende aard van zo’n uitspraak. Ook andersom werd het niet geapprecieerd als een man meisjesachtig werd genoemd.⁴¹⁸

Niet iedereen deelde Jeanne’s tolerante ideeën over *same-sex* relaties. Madeleine D. schreef: “Jeanne, doet gelijk ik, ziet ne man gaarne maar geen meisjes; ik of gij zullen toch nooit met meisjes trouwen.”⁴¹⁹ Ze getuigt hiermee van een zekere nuchterheid naar haar toekomstbeeld toe. Hoewel Madeleine in brieven evenzeer haar liefde verklaart, toont ze in deze brief aan dat ze wel degelijk beseft dat het tegen de maatschappelijke normen ingaat en een onmogelijk toekomstbeeld is. In een andere brief haalt ze nog andere argumenten aan:

(...) degene die hier elkander gaarne zien, dat is geen liefde maar liefde schijn. O kan ik dat maar begrijpen maar nooit gaan ik nog in vriendschap met de meisjes; dat men in de wereld moest weten; geloof wel dat de menschen zouden denken dat wij zot worden. Jeanne het is best dat u nu begint uwen devoir te doen voor drie maanden dat u hier nog zijt want weet u meisjes, als u nog voort doet met vriendschap dat den Directeur u zou kunnen op St Andries zetten, dat zou grooter verschil zijn a[l]s in de plaats van bij uwe moeder te laten gaan, (...) geloof mij Jeanne dat wij toch nooit van ons leven gij met Germaine of ik met Rosalie zullen trouwen dat kan niet meisje lief en dat ze buiten bij ons moesten komen dan werden wij allen op [S]t Andries gezet, ... ge moet geen vriendschap meer doen.⁴²⁰

Naast het argument van de onmogelijke toekomst, haalt Madeleine nu ook een ander element aan: de directeur zou Jeanne mogelijk naar de vrouwengevangenis kunnen sturen wegens verboden liefdesbetrekkingen. Ook blijkt een zekere bezorgdheid om de reputatie (“de menschen zouden denken dat wij zot worden”). Dit is een groot contrast met Rosalie, die minder lijkt te geven om de maatschappelijke normen maar zich maar al te zeer bewust is van de sancties binnen de instelling. Ze spoort haar minnares aan om zich braaf te gedragen om snel te worden vrijgelaten, “want zoolang we hier zijn kunnen we [aan] malkaars niet, maar eenmaal buiten zijn we vrij en doen we wat we willen.”⁴²¹

⁴¹⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111: Jeanne C.

⁴¹⁸ P. STEARNS, ‘Girls, Boys, and Emotions: Redefinitions and Historical Change’, in: *The Journal of American History*, Vol. 80, No. 1 (1993), p. 48.

⁴¹⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 27: Clara Madeleine D.

⁴²⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 27: Clara Madeleine D.

⁴²¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 27: Clara Madeleine D.

3.2. Binnen de muren van het rijksopvoedingsgesticht

Voorgaande ging in op het beeld dat de meisjes in hun brieven construeerden van de buitenwereld. Maar hoe zat het met hun beleving van de interne wereld van het rijksopvoedingsgesticht? Hiervoor werden drie topoi onderscheiden: de medegedetineerden, de beleving van de straffen en strategieën om hun tijd door te brengen.

3.2.1. Medegedetineerden

Zoals eerder vermeld treden er soms problemen op omdat veel context ontbreekt in de *billets clandestins*. Dit obstakel is des te groter bij het analyseren van de denkbeelden over de medegedetineerden, daar er vaak verwijzingen voorkomen naar een gesprek of gebeurtenis die niet in het persoonsdossier wordt vermeld. Toch blijven er nog genoeg brieven over die ons iets zeggen over hoe de meisjes keken naar hun medegedetineerden, hoe ze een bepaald beeld van een medegedetineerde naar voren probeerden te schuiven en de onderlinge sociale relaties trachtten te reguleren.

Bij het topos ‘familie’ werd de hypothese uitgesproken dat de meisjes elkaar verkozen boven hun familie omdat ze de onderlinge steun nodig hadden. Uit briefwisseling tussen Berthe en –vermoedelijk- Jeanne komt een manier naar voren waarop de meisjes in de instelling elkaar steun boden.

Elle [Elisabeth C.] pleure et elle me disais qu’il n’y avai personne qui l’aimais ... moi j’ai eu pitié[é] d’elle et le soir je lui ait écrit un billet que je l’aime ... elle m’a écrit aussi et elle m’a dit qu’elle ne croyait pas ça⁴²²

Men zou dit kunnen beschouwen als een lieve (maar tevergeefse) poging van Jeanne om Elisabeth te troosten door Elisabeth ook een briefje te schrijven dat Jeanne van haar houdt. Toch gaan er meerdere lagen schuil in dit fragment. Jeanne’s brief is immers een antwoord op Berthe die een verklaring eiste voor de communicatie tussen Jeanne en Elisabeth C. –de jaloezie was nooit ver weg. Het is ook een aanwijzing van de geringe mate van privacy die heerste tussen de meisjes onderling, waardoor elk briefje onmiddellijk geweten was door de ander. Er moet echter ook worden opgemerkt dat het briefje van Elisabeth C., waarin ze aangeeft geen geloof te hechten aan Jeanne’s woorden, niet is teruggevonden. Het is niet onmogelijk dat Jeanne die laatste zin er nadrukkelijk heeft bijgezet om Berthe gerust te stellen en om Elisabeth C. voor te stellen als een nietsbeduidend meisje.

Andere vormen van sociale regulering behandelen het ‘waarschuwen’ voor een persoon. Georgette verwittigde Jeanne voor Elisabeth D.P., die over Jeanne geroddeld zou hebben. Jeanne antwoordde: “je suis contente de savoir que cette salle bête de [Elisabeth] D.P. est aussi fausse. Sois sans craindre. Je saurai me ven[g]er d’une façon bien jolie sans faire semblant de rien, salle vache elle ne sait pas me

⁴²² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 93: Bertha R.

sentir mais [moi] non plus.”⁴²³ Niet alle verhoudingen tussen de meisjes duiden dus op vriendschap, zoals dit briefje duidelijk maakt.

Diezelfde Jeanne was dan weer op de hoogte van de praktijken van Nelly V.O., waarvoor ze Elisabeth C. had gewaarschuwd, zo schreef ze in een brief aan Berthe:

Pourtant j’avais [dit] [Elisabeth] C. comment Nelly etait: elle aime que le directeur s’occupe d’elle, je la connait d’avant. Elle faisai des amitiés aussi et quand elle avait bien lu, elle le passait au directeur. Je ne t’avais pas dit cela a toi car tu aura pensé que je te disai cela pour que tu n’aïllez pas avec elle. Ecoute, avant ce n’était pas des filles comme maintenant, et on n’aimai pas Nelly.⁴²⁴

Er zijn verschillende interessante elementen in dit brieffragment. Ten eerste is er Nelly, die volgens Jeanne briefjes schreef, en nadien de antwoorden op eigen initiatief ging aangeven aan de directeur.⁴²⁵ Ten tweede is er ook de relatie tussen Jeanne en Berthe, waarbij Jeanne aangeeft dat ze het niet durfde zeggen aan Berthe omdat ze ervanuit ging dat deze haar toch niet zou geloven; Berthe zou de waarschuwing eerder opvatten als een verzonnen reden van Jeanne om haar uit de buurt van Nelly te houden. Er moet iets gebeurd zijn waardoor die relatie is veranderd –wat er exact gebeurd is kon niet achterhaald worden via de briefjes. Tot slot geeft Jeanne ook een verandering doorheen de tijd weer: ‘je la connait d’avant’. Nelly bevond zich volgens het inschrijvingsregister een eerste maal in Brugge van februari 1934 tot juni 1935 –periode waarin Jeanne wel in Brugge was, maar Bertha zou pas in september 1935 komen -wanneer Nelly al weg was. Toen Nelly dus voor de tweede maal werd ingeschreven, had Jeanne al wel met haar kennisgemaakt, maar Berthe nog niet, wat Jeanne autoriteit verleent om te claimen dat ze Nelly echt kent.⁴²⁶ Een tweede element dat wijst op verandering in de tijd is de laatste zin: “avant ce n’était pas des filles comme maintenant, et on n’aimai pas Nelly”. Voor Jeanne is de sfeer op enkele jaren tijd erg veranderd, wat haar opnieuw legitimiteit verschaft om zich tegenover Berthe te verhouden als een ‘ancien’.

De briefjes waarin melding werd gemaakt van medegedetineerden, getuigden zeker niet allemaal van onderlinge conflicten. Vaak werden aanwijzingen gegeven over wie te vertrouwen viel: “Une chose mimi si tu veux savoir quelque chose tu peu le demande à fanfan car il n’a quel [qu’elle] qui sais tout mes affaire, alors pas besoin de questionne[r] les autre”⁴²⁷. Maar als het een aanduiding is dat Marie

⁴²³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111: Jeanne C.

⁴²⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111: Jeanne C.

⁴²⁵ Dit kon niet worden bevestigd aan de hand van de persoonsdossiers, daar de briefjes in die periode steeds minder aanwijzingen van de autoriteiten bevatten.

⁴²⁶ Het inschrijvingsregister is echter onnauwkeurig aangevuld, en vermeldt een eerste periode van 09/02/1934 tot 27/06/1935, vervolgens een tweede uitschrijving op 13/03/1938 –zonder te melden wanneer de tweede inschrijving plaatsvond. Vervolgens is er nog een derde inschrijving op 21/10/1938 en een vierde inschrijving op 31/08/1939 (zonder evenwel te weten wanneer de uitschrijving had plaatsgevonden). Het inschrijvingsregister toont zich voor Nelly dus een onvolledige bron om haar aanwezigheid in Brugge te traceren. In het tuchtregister staat Nelly opnieuw vermeld in oktober 1936, wat doet vermoeden dat haar eerste periode in vrijheid niet zo lang duurde.

⁴²⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 1: Clémentine A. Vermoedelijk een brief van Marie C. aan Alice V.T.

vertrouwen stelde in Fanfan (Fernande), dan is het evenzeer een aanwijzing over wie Marie *niet* durfde te vertrouwen: ‘les autres’. Het beeld van de overige medegegetineerden die bovenal te wantrouwen zijn, is nooit ver weg.

3.2.2. Straffen: “*ficelé comme un saucisson*”

In het vorige hoofdstuk zagen we hoe de meisjes geregeld werden bestraft met isolatie. De beschrijving werd er echter beperkt tot wat in het tuchtregister werd vermeld. Via de egodocumenten verkrijgen we ook inzicht in de beleving, uitwerking en mogelijke impact van de straffen op de meisjes.

Bij Jeanne D.C. noteerde Jean Van de Vliedt bijvoorbeeld in het tuchtregister: “Ik zie mij verplicht om alle ergelijke daden te vermijden, na hunnen straf beide meisjes tot u/o beurtelings een dag in hun kamertje te laten. Ze mogen elkander niet zien, zonder openbaar schandaal te verwekken.”⁴²⁸ Hoe dit voor Jeanne aanvoelde, schreef ze in een briefje

Ma petite chérie, je suis bien triste que je ne sort pas tout les jours. Avant ça ne me faisait rien, et maintenant j’ai peur quand je voi que le jour est passée et que je doit rester en cellule. Mais je pense quand même à vous quand je suis en cellulen, je repete mille fois par minute ton nom j’envois des baisers apres ta cellule.⁴²⁹

De straf leidde tot triestheid, maar ontnam Jeanne klaarblijkelijk toch niet alle mogelijkheden tot communicatie.

Uit een brief van Madeleine aan Rosalie blijkt dat de directeur de meisjes na een poos in de cel te hebben vertoefd, beloftes vroeg om geen fouten meer te begaan.

poesje ge moet niet denken dat ik nog iets van u zal gaan zeggen, neen nooit van mijn leven meer want *ik mogt van donderdag avond uit kamizol komen als ik u wilde laten*, maar neen poes ik heb er vier dagen in gezeten zonder een woordt te willen spreken tegen den Directeur of de Zuster. Maar zondag avond kon ik het niet meer uitstaan. Ik heb het moeten doen, maar ik heb het maar met de lippen gezegd maar niet met het hart.⁴³⁰

Door een onderscheid te maken tussen iets zeggen met de ‘lippen’ of met het ‘hart’, probeert Madeleine te legitimeren waarom ze Rosalie had verloochend tegenover de directeur.

De meeste informatie over de beleving van de sancties, vinden we echter niet terug in de *billets clandestins*, maar in brieven gericht aan ouders en familie. Over de beleving van de opsluiting zelf, lezen we bijvoorbeeld iets bij Elza, die aan haar grootouders schrijft over het conflict met haar moeder:

Ha moest ze het weten wat een leven ik hier heb ik zou meschien een ander gezicht trekken, nu daar aan denk ze niet. ’t Is toch sei niet die heele dagen moet opgesloten zitten, en alledagen 6 uren moedermensch alleen, gedenk toch wel dat het moet triestig zijn voor mij. Lieve grootouders ge zout meschien zeggen dat het is omdat ik niet braaf ben, neen want het is alle dagen, en selfs de zondag is het nog langer. Ik mag het niet

⁴²⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 11/04/1928

⁴²⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 4: Jeanne D.C.

⁴³⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 27: Clara Madeleine D.

overdenken wat een hondeleven ik hier heb, 't is niet te verwonder dat ik soms stout ben, want moest ik er altijd aan denken 'k zou niet kunnen braaf zijn.⁴³¹

Ze geeft niet alleen uiting aan de sterke verveling die ze dag in dag uit voelt, maar op deze manier draagt ze ook bij aan het *normaliseren* van slecht gedrag, door de logica om te draaien: het zou *niet* normaal zijn als ze elke dag braaf zou zijn.

Na enkele achtereenvolgende keren haar ramen te hebben stukgeslagen, worden er in het kamertje van Fernande L. ijzeren tralies aangebracht ter bescherming van de ruiten. Volgens de directeur reageert Fernande “woedend omdat een ijzeren beschutting in haar kamertje werd aangebracht”, wat haar wegens aanhoudende rustverstoringen nog een sanctie oplevert.⁴³² In een brief aan haar ouders schrijft Fernande cynisch dat de autoriteiten heel ‘vrijgevig’ zijn geweest en haar een nieuw ‘meubelstuk’ hebben gegeven: “Je dis ‘généreusement’, car le meuble en question est assez volumineux pour mériter un tel éloge. (...) on peut maintenant admirer dans ma chambrette un merveilleux *paravitre*, car j’ai omis de vous dire que j’ai ainsi baptisé mon nouveau meuble.” En als haar ouders werkelijk zouden denken dat haar ‘nieuwe meubelstuk’ Fernande gelukkig zou maken, dan hebben ze het mis, schrijft ze, “car, entre nous, cette cage de fer serait beaucoup mieux à sa place dans une ménagerie de bêtes féroces que dans la chambrette d’une chrétienne.”⁴³³ Fernande profileert zich zo expliciet als een christelijk meisje, en associeert de ijzeren baren met wilde dieren –niet meteen een beeld dat men in gedachte heeft over een rijksopvoedingsgesticht dat zich als doel heeft de meisjes keurig op te voeden. Op de brief was door de directeur geschreven: “a conserver au dossier”. Haar brief zou nooit verstuurd worden.

Een andere brief die werd tegengehouden, was een brief die Thérèse naar haar zus stuurde. Daarin beschreef ze hoe ze hoe ze gestraft werd wegens aanhoudend praten met meisjes, en in haar cel luidop zong.

Je reçu une douche sur la tête. Cela casse un peu les nerfs, mais comme je recommandais [met zingen] on m’en donna une de cette façon on m’avait emmailloté les bras, le corp et les jambes jusqu’au genou, et ficelé comme un saucisson. Après l’on me mis la figure en dessous de la pompe. En ayant soin de me tenir, je remplacais alors une cuvelle [een kom] et l’on se mit a pompé mais la cuvelle fut vite pleine j’avais de l’eau plein la bouche (ma bouche que j’étais obligée d’ouvrir pour respiré), le nez, les yeux.⁴³⁴

De brief is gedateerd op eind mei 1927. In het tuchtregister valt inderdaad te lezen hoe Thérèse half mei werd vrijgelaten uit de strafcel. Bij de strafomschrijving staat eveneens ‘douche’. Het is verleidelijk om zich bij de eerste lezing de scène levendig voor te stellen: een meisje dat wegens aanhoudend praten wordt overmeesterd, vastgebonden en een draconische behandeling ondergaat die bijna doet denken aan hedendaagse mediaberichten over ‘waterboarden’. Toch mag men niet vergeten dat het gaat om een

⁴³¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 836: Dossier 55: Elza D.

⁴³² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 20/12/1930

⁴³³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

⁴³⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 833: Dossier 16: Thérèse W.

egodocument, waarbij het gaat om de beleving van één persoon, die door een ander overdreven zou kunnen worden genoemd. In de brief omschrijft Thérèse zich ook als “une prisonnière, bien que je n’ait n’y volé n’y tué.”, waaruit een zeker gevoel van onrechtvaardigheid spreekt. Met haar lange beschrijving van de straf wilde ze haar narratief van onrecht wellicht sterker doen overkomen ten opzichte van haar zus. Hoe het ook zij, de mogelijke overdrijving neemt niet weg dat Thérèse blijkbaar wel de nood voelde om haar beleving van de douche op deze wijze weer te geven. Een beleving die bij blijft, zeker als men weet dat ‘douche’ 126 maal voorkomt in het tuchtregister.

3.2.3. *‘faire son devoir’*

In het vorige hoofdstuk werd ingegaan op de niet-conformerende houdingen van gedetineerden, vooral weergegeven door de ogen van de autoriteiten. Uit de onderschepte briefjes blijkt echter dat de gedetineerden verschillende strategieën ontwikkelden om hun tijd uit te zitten. In het algemeen worden twee grote strategieën onderscheiden. Een eerste is de klassieke tactiek, ook beschreven door James Scott, die erin bestaat in het openbaar de regels na te leven en zich te uiten als een goede gedetineerde, en het *hidden transcript* als uitlaatklep te gebruiken. Simones frustraties vonden bijvoorbeeld een weg in de *billets clandestins*: “Comme il le fait ah ! Si on pourrait lui appliquer la peine du talion [wet van vergelding], je suis sure qu’il ne recommencerait plus a nous torturer comme ca... .”⁴³⁵

Zo waren Madeleine en Rosalie beiden opgesloten, waarna Madeleine voorstelde

Liefste schat het is best dat wij ons wat stil houden tot dat den Directeur er ons terug [uit] laat want ik zou u gaarne terug alle dage willen aanschouwen. Poepoes en het geen dat onze liefde aangaat dat zullen wij achter den rug verstoppen (...) Poepoes luisterd nu ook eens naar mijnen raad weet u wel lieveling, als wij het achter den rug niet doen dat den Directeur ons zal scheiden, dat wij elkander niet meer zouden kunnen [zien] en dit zou mij hart pijn doen.⁴³⁶

Het zich stil houden in de cel heeft tot doel om er zo snel mogelijk weer uit te kunnen en hun liefde moet noodgedwongen in het verborgene plaatsvinden om geen sanctie van de directeur uit te lokken, maar blijft niettemin bestaan -ver van de ogen van de autoriteiten als het afhangt van Madeleine.

De term die de meisjes gebruikten voor het zo onopgemerkt mogelijk hun tijd doorbengen was ‘faire son devoir’. Zo schreef Jeanne wat ze zou doen nadat haar minnares zou zijn vrijgelaten: “*je ferais mon devoir sans tromper les sœur et je le ferais comme il faut alors je par au moi de juin M le Directeur l’a promis à ma mère.*”⁴³⁷ Dit gedrag werd een soort eigenschap die vaak werd aangenomen als een van de hartsvriendinnen vertrok, om zo snel mogelijk weg te geraken uit de instelling. Dit gedrag veranderde ook hoe de meisjes met elkaar omgingen. Zo zegt Jeanne C. bij het vertrek van haar vriendin: “à part

⁴³⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 39 : Simone C.

⁴³⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 27: Clara Madeleine D.

⁴³⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

[de] toi plus personne ne me plais. Peut-être Anna *mais* elle fait son devoir pour partir.”⁴³⁸ Let op de ‘maar’, die impliceert dat Jeanne niets zal hebben aan de enige persoon die ze nog weet te appreciëren, *omdat* die ‘haar devoir’ doet en dus niet zal meestappen in verborgen communicatie en ander tegendraads gedrag. De zin van Jeanne houdt niet meteen een waardeoordeel in, maar dat er soms laatdunkend werd gereageerd op meisjes die zich keurig gedroegen, blijkt uit de brief die Marie C. naar huis stuurde: “Mais à peine ai-je quelques biens que certaine de mes compagnes m’insultent par ce que je fait mon devoir. Alors pour ne pas vivre entournée de dispute et d’injure je me laisse tomber...”⁴³⁹ Als de meisjes zich te goed gedroegen, had dit dus repercussies voor hun plaats in de interne hiërarchie. ‘Faire son devoir’ kon een ruime betekenis aannemen en een hele stap verder gaan dan zich zonder meer conform de regels gedragen. Zo schreef Jeanne C. aan Céline dat ze had horen zeggen dat “Romanie va dire aux Sœurs que Anna lui a dit et donna, parce que cet fille veut refaire son devoir”⁴⁴⁰. Wat Anna aan Romanie heeft gezegd en gegeven is niet geweten, maar er kan wel worden afgeleid dat het moet gaan om iets tegen de regels, dat door Romanie verklikt zal worden aan de zusters om blijk te geven van haar goede wil.

Uit de verdere brief van Jeanne aan Céline blijkt ook dat vooraf tussen bepaalde kliekjes werd afgesproken wat wel en wat niet gezegd mocht worden. Zo vertelde Jeanne aan Céline dat Anna naar zusters zou stappen om te melden “qu’il se passe quelque chose dans l’autre groupe”. Léa noch Céline zouden vervolgens mogen zeggen dat dit gegeven van Jeanne akomstig was. Céline moest zich vervolgens steeds akkoord verklaren met wat Léa zou zeggen, en bevestigen dat Jeanne zich nooit schuldig had gemaakt aan het schrijven van briefjes. Ze zou verder ook moeten zeggen dat Jeanne ‘MV’ (vermoedelijk Maria V.) heeft gewaarschuwd “qu’elle devait finir de faire des songeries avec amitié puisque [je] lui ai demander qu’elle ne me parle plus cela (...) vu que les sœurs l’on défendu, car si je n’ai pas cela pour me defendre je serai dedans”⁴⁴¹. Het komt er dus op aan om zelf voldoende dekking te hebben vooraleer beschuldigingen te uiten jegens medegedetineerden aan de zusters, anders bestaat het risico om zelf gestraft te worden. Zo werd er ook geanticipeerd op een mogelijke tegenbeschuldiging van de andere meisjes, die mogelijks zouden kunnen zeggen dat Jeanne en Céline een relatie hebben:

dit que tu es une fille juste. Si tu re[viens] pour moi c’est parce que je fais bien mon devoir, Pour cela il faut faire aussi ton devoir devant tout le monde sauf pour moi.

⁴³⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67: Jeanne C.

⁴³⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 2: Marie C.

⁴⁴⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67: Jeanne C.

⁴⁴¹ Volledig fragment: "elle m’a dit (...) qu’elle va parler a la Sœur qu’il se passe quelque chose dans l’autre groupe. Céline, ne dit jamais que c’est moi qui ouvre le tombeau, c’est secret. J’ai dit a Léa que je le dirai bien, mais qu’elles ont dit qu’elles me casseraient la gueule puisque les sœurs pourrait croire que je suis jal[ouse]. Chérie, d[è]s que elle sort, met toi avec Léa, dis que c’est vrai MV est avec JV, que tu ... sais depuis longtemps, (...) Dis toujours comme Léa que je n’ai jamais ecri. C’est jalouserie parce que je fais mon devoir, et puis tout sera clair. Surtout dit avant tout que j’ai dit a MV qu’elle devait finir de faire des songeries avec amitié puisque lui ai demander qu’elle ne me parle plus cela (...) vu que les sœurs l’on défendu, car si je n’ai pas cela pour me defendre je serai dedans RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67 : Jeanne C.

Quand nous [verrons] une chose ou l'autre, ... le dire a la sœur mais cela pour toute tu sais, parce que on dira que c'est faux.⁴⁴²

Céline zou zich dus een verdedigende houding moeten aanmeten door te beweren dat ze graag bij Jeanne vertoefde omdat zij zich goed gedroeg. De idee dat de zusters eerst zullen denken dat hun beweringen onwaar zijn (on dira que c'est faux), kan worden opgevat als een voorzichtigheid die hen ertoe noopte meteen een weerwoord klaar te hebben, maar zou m.i. evengoed een soort legitimering kunnen zijn voor het verklikken van hun medegedetineerden: wat ze ook zeiden, de zusters zouden het toch niet geloven.⁴⁴³

Dat de meisjes zich zeer bewust waren van de 'spionage' van hun medegedetineerden en het risico dat hun gesprekken zouden worden verklikt bij het bestuur, blijkt uit een lange brief die Léa naar de directeur stuurde. In haar brief brengt ze de directeur op de hoogte van een lang gesprek dat Berthe en haar vriendinnen hebben gehad over prostitutie. Ze meldt ook het volgende:

(...) elle parlait en flamand afin que Jeanne C. et moi qui étions tout près nous ne comprenions rien. (...) C'est ici alors que la dispute commença parce que Céline disait toujours a Berthe « parle en flamand » alors je lui dis « oui vous parlez esprès en flamand pour que nous ne comprenions pas⁴⁴⁴

De taal werd dus een middel om ongewenste luistervinken af te schepen.

Uit de brief van Léa kunnen we ook afleiden dat de meisjes bewust vervalste *billets clandestins* verspreidden opdat hun medegedetineerden gestraft zouden worden. "Ce n'est pas la première fois qu'elle [Berthe] fait cela, elle se vante elle-même d'avoir fait punir, une fille du nom de Jeanne en première section, pour 15 jours de cellule en faisant un billet en imitant l'écriture pour se venger."⁴⁴⁵

Hoewel de directeur zich bewust was van deze praktijk, was het niettemin moeilijk om de juiste aan te duiden en te straffen, wat vaak resulteerde in ongerechtvaardigde sancties.

Het vertonen van goed gedrag kwam heel sterk naar voren in de brieven die de meisjes naar ouders en familie schreven. Zo schreef Alice aan haar ouders:

vous voyez que je fait toujours mon possible puisque je peut vous écrire, et surtout je vous promet de bien continuer car je veux persévérer, afin que quand je serais partie d'ici que je laisse de moi un bon souvenir, car c'est bien à cause de Monsieur le Directeur, et des bonnes Sœurs que je suis sur un bon chemin car on ne cesse de me donner de bons conseils.⁴⁴⁶

⁴⁴² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67: Jeanne C.

⁴⁴³ Ook zei ze: "Chérie je voudrai si tu m'aime de me faire un plaisir quand tu es en cellule l'écouter si YV ne va pas parler à MV quand elle passe puis le dire à la sœur car elle ma fait enrager elle doit a son tour rager puis tu gagnera." RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67: Jeanne C.

⁴⁴⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 836: Dossier 56: Bertha W., brief van Léa D. aan de directeur

⁴⁴⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 836: Dossier 56: Bertha W., brief van Léa D. aan de directeur

⁴⁴⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 36: Alice M.

Toch blijkt ook meermaals een pessimistische blik uit de brieven, zoals bij Fernande. Was ze in een eerste brief aan haar ouders nog heel optimistisch (“Cette semaine j’ai eu ma mention honorable, et Monsieur le Directeur m’a dit que si je continuais ainsi qu’au nouvel an je serai auprès de vous”⁴⁴⁷), dan blijkt een heel andere houding in een brief die ze schreef toen ze net een sanctie in de strafcel had uitgezeten:

Maintenant tout est passé et je sors aujourd’hui avec de bonnes dispositions mais sans courage et sans espoir de bonne continuation parce que quand je suis quelques temps tranquille il surgit toujours un obstacle qui me fait tout prendre de fait je n’ai donc plus l’espoir d’être libérée avant ma majorité. Il ne me reste qu’à prendre mon mal en patience et c’est ce que je fais.⁴⁴⁸

Zelfs als ze zich een hele tijd goed gedraagt, komt er altijd wel een obstakel waardoor ze gestraft wordt, wat haar weinig hoop geeft op een vervroegde vrijlating.

Het is deze machteloosheid die de tweede manier onderscheidt van de eerste in het omgaan met de tijd die hen restte in het rijksopvoedingsgesticht. Deze was het tegenovergestelde van ‘faire son devoir’: het zich totaal *niets* aantrekken van de regels. Hoezeer men ook z’n best deed, er was altijd wel een reden waarom de meisjes gestraft werden. Dit gevoel, dat goed gedrag niets oplevert, en dat men dus evengoed zijn zin kan doen, komt overigens ook voor in hedendaagse gevangenissen, schrijft Ben Crewe. Indien het beleid te hard gericht is op repressie en geen privileges toekent bij goed gedrag, ontstaat een gevoel van onverschilligheid bij de gedetineerden.⁴⁴⁹

In latere brieven is dit precies hoe Fernande zich voelt, zoals ze aan de directeur schrijft:

j’ai fait converger trop longtemps tous mes efforts vers ce but [een snelle vrijlating], et comme malgré tout, je n’y suis pas arrivée, j’ai orienté le cours de mes idées vers un but beaucoup plus accessible. (...) Je suis très difficile, la grande lacune pour moi c’est que je ne sais pas obéir et puisqu’à cause de cela je ne suis pas à même d’obtenir ma libération, je suis bien décidée à ne plus me faire du mauvais sang pour quoi que ce soit, et à prendre mon plaisir où je le trouve.⁴⁵⁰

Van een meisje dat naar haar ouders wilde schrijven dat ze een eervolle melding had gekregen, transformeerde ze in een meisje met een laag zelfbeeld (“il n’y a pas lieu d’espérer grand-chose de moi”), die de identiteit die haar wordt toegemeten accepteert (“je suis très difficile”, “je ne sais pas obéir”), en er voor kiest om haar pogingen zich te gedragen te laten varen en in plaats daarvan te handelen zoals het haar uitkomt –in haar beleving is het resultaat hetzelfde.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

⁴⁴⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

⁴⁴⁹ B. CREWE, *The prisoner society. Power, adaptation and social life in an English prison*, Oxford, 2009, p. 82.

⁴⁵⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

⁴⁵¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

Uit de brieven van Fernande blijkt dat ze zich ook veel vragen stelt over de gevolgen van de opsluiting, en de doelen die het zou dienen. “(...) concevez-vous qu’une jeune fille de vingt ans puisse sans révolte ni murmure accepter d’être en cellule les trois-quarts du temps ?” werpt ze op aan haar ouders.

(...) je ne crois pas qu’aucune se soumette de gaieté de cœur à cette chienne de vie. Je déplore mon impuissance à me libérer de cette maudite domination, je crois bien que je serai obligée de la subir jusqu’à ma majorité car je sais bien que je ne pourrai me contreindire pendant cinq mois. On feind de nous accorder protection, mais au fond toutes ces gens n’ont pour nous qu’un peu de pitié et beaucoup de mépris, et ils se croient d’une supériorité infinie parce qu’il tiennent en main notre libération, ils le font assez comprendre. De leur pitié je m’en passe bien, de leur mépris je m’en moque, et s’il faut tant d’embarras pour me faire libérer, qu’il aillent tous au diable. Pour ma part je ne leur demanderai plus rien.⁴⁵²

Zoals ze aangeeft in haar brief, betwist ze de ‘beschermende’ aard van de structuren. Daarnaast geeft ze ook blijk van inzicht in hoe de autoriteiten over de gedetineerden denken, met “un peu de pitié et beaucoup de mépris”, waarmee ze er niet veel naast zit, zoals we al meermaals lazen in de halfjaarlijkse rapporten van het rijksopvoedingsgesticht.

De directeur schat de intelligentie van Fernande vrij hoog in. Dit is echter niet zozeer een voordeel, want net omdat ze intelligent is en ook voldoende blijk geeft van ethische vermogens, zou ze moeten weten hoe ze zich behoort te gedragen, stelt Van Der Vliedt.⁴⁵³ Volgens Abigail Wills gebruikten de meisjes censuurmechanismes om een boodschap over te brengen aan de directeur, indien ze niet in de mogelijkheid waren dit rechtstreeks te zeggen.⁴⁵⁴ Als er één meisje is waarvan zou kunnen worden vermoed dat ze deze tactiek toepast, dan is het Fernande. In haar brieven naar haar ouders schrijft ze duidelijk hoe ze zich voelt, wat daar volgens haar de oorzaak van is, en probeert ze ook de lezer een inzicht te bieden in het gedrag dat ze vertoonde. Ze was echter ook niet te beschroomd om dit te uiten in een brief die ze rechtstreeks aan de directeur richtte, zoals we bij het volgende topos zullen zien.

3.3. Het Zelf, de Ander en hun relatie tot elkaar

Doorheen voorgaande topoi werden af en toe aanwijzingen geweven over de identiteitsconstructie van de meisjes doorheen hun discours. Dit zal hier dieper uitgewerkt worden. Hoe construeerden de meisjes doorheen hun discours een beeld van zichzelf, van hun medegedetineerden, de directeur en de zusters (hier gegroepeerd als ‘de Ander’), en hoe preciseerden ze hun relatie tot die Ander?

⁴⁵² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

⁴⁵³ "L'inconduite de Fernande n'a pas d'excuse car elle est intelligente ... et possède des notions éthiques suffisantes" RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26 : Fernande L. Halfjaarlijks rapport, 01/07/1928.

⁴⁵⁴ A. WILLS, ‘Resistance, identity, and historical change ...’, p. 222.

3.3.1. *Het Zelf*

In de brieven aan de directeur gaven veel meisjes blijk van een laag zelfbeeld. Toch duikt er ook een zekere trots door in de brief van Marie L. die ze aan de directeur schreef na een strenge berisping, en een weigering van haar kant om zich te excuseren voor haar gedrag. “Cette affaire me cause de la peine, pas parce que je suis punie, non car la punition me fait plus rien, mais bien parce que vous me croyez une trompeuse dans mon serment que je vous ai donné.”⁴⁵⁵ Marie doet de moeite om de brief te schrijven om de hele affaire uit te leggen. In de brief vermeldt ze nergens dat ze vindt dat ze onterecht gestraft is (zoals in andere brieven soms wel het geval is), maar ze wil duidelijk maken dat ze weigert te worden beschouwd als een ‘trompeuse’. Merk ook op dat ze zegt dat de straf haar niet *langer* iets doet –een verandering die ze bij zichzelf ziet. Haar brief sluit ze af met ‘votre prisonnière’, waarbij ze heel expliciet uitdrukking geeft aan haar machteloze gevoel, en het feit dat zij volledig in handen is van de directeur (‘votre prisonnière’).

In tegenstelling tot de brief van Marie L., schrijft Marie C. net een brief omdat ze meent dat haar onrecht is aangedaan.

(...) la haine que je [sens] vis-à-vis de vous date du jour où vous avez été injuste envers moi. Mr le directeur, (...) j’ai toujours eu une absolue confiance en vous. Mais aujourd’hui je vois bien que je n’aurais pas dû le faire. Ce n’est pas parce que je suis une paria de la vie que l’on doit me tromper.⁴⁵⁶

Ook uit deze brief blijkt een zekere trots: het is niet omdat ze verworpen wordt door de maatschappij, dat men haar moet bedriegen, stelt Marie C. Deze onrechtvaardigheid doet haar bitter besluiten dat het haar niets oplevert om vertrouwen te hebben in de directeur. In die brief geeft ze ook blijk van besef over de maatschappelijke ideeën die circuleren over meisjes zoals zij: “des filles comme moi, cela ne mérite pas d’être dans la société, se dit-on. Alors l’on va chercher un prétexte pour me faire aller autre part.”⁴⁵⁷ Marie C. was eerder vanuit Saint-Servais getransfereerd naar Brugge na een ontsnappingspoging, werd na een rustige periode in Brugge opnieuw naar Saint-Servais gestuurd, om uiteindelijk opnieuw in Brugge te belanden. Uiteindelijk zou ze naar een private instelling in Luik worden gestuurd. Het is in die context van de verschillende transfers van de ene naar de andere instelling, dat we haar uitspraak moeten plaatsen die uiting geeft aan de idee dat de samenleving tevergeefs een plek voor haar zoekt –zolang het maar niet *in* de maatschappij is.

De meeste meisjes doen er veel aan om zich te presenteren als een goede dochter in de brieven naar huis, en weigeren om hun reputatie te laten bedoezelen door wat hun ouders over hen zouden kunnen weten via de instelling. “J’ai du m’entendre dire que j’avais un mauvais [caract]ère. Si quelque fois cela venait à tes oreilles, ne le crois pas”, schrijft Léa aan haar broer. “car si je suis ainsi, c’est parce que je souffre,

⁴⁵⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 832: Dossier 9: Marie L.

⁴⁵⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 3: Marie C.

⁴⁵⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 3: Marie C.

et que les épreuves que j'ai déjà eu on fait de moi une aigüe."⁴⁵⁸ Léa wil vermijden dat haar broer van haar denkt dat ze zich zo slecht gedraagt als de directeur zegt, maar impliciet erkent ze wel dat ze zich niet altijd naar behoren gedraagt. Dit is echter geen slechte wil, maar het gevolg van lijden en van de vele pogingen die ze tevergeefs heeft ondernomen om zich te schikken naar de normen van de instelling. Ook Augusta schrijft aan haar broer "je fais mon possible pour que les sœurs n'ai rien à me reprocher quand je sortirai de Bruges."⁴⁵⁹ En indien de meisjes beseffen dat ze slechte berichten over zichzelf aan hun familie niet kunnen vermijden, geven ze er meteen een legitimatie bij: "Ge moet er geen verdriet in maken dat ik zoo stout geweest ben, want ik had er wel reden voor," schrijft Elza.

Als ge dan komt zal ik het u zeggen. Ik heb het ook meest gedaan om dat mama dat gesegd heeft. Maar nu sal ik al doen wat ik kan om goed mijn best te doen dat ik hier niet lang meer moet blijven. Zout u dat willen aan papa zeggen dat hij het niet kwalijk moet ons opnemen, als hij komt zal ik alles vertellen, waarom ik zoo stout geweest ben.⁴⁶⁰

Elza geeft geen duidelijke reden voor haar gedrag, en evenmin vermeldt ze welk gedrag ze bedoelt. Ze belooft echter nadrukkelijk dat ze alles zal verklaren als haar ouders haar komen opzoeken.

In sommige brieven duiden bepaalde zinnen erop dat de meisjes bij zichzelf een evolutie waarnemen die ze hebben doorgemaakt tijdens hun periode in Brugge. Fernande schrijft bijvoorbeeld aan de directeur:

Je vous prie de ne pas vous formaliser de mon air moqueur, j'ai tellement pris l'habitude de me moquer de tout, qu'à *présent* je ne sais plus faire autrement. J'avoue qu'il est bien regrettable que j'en sois arrivée à de tels raisonnements, mais le fait de passer toute ma jeunesse entre quatre murs m'a tellement aigrie, qu'il m'est impossible à présent de penser autrement.⁴⁶¹

Impliciet geeft Fernande aan dat ze niet altijd zo sarcastisch is geweest, maar *op dit moment* is het zodanig tot een gewoonte verworden dat ze niet anders kan. Daarnaast geeft ze aan dat haar pessimistische toekomstbeelden die ze in de brief vermeldt, het gevolg zijn van een verbittering na haar hele jeugd opgesloten te hebben doorgebracht –opnieuw een aanwijzing dat ze zichzelf niet beschouwt als iemand die altijd zwartgallig in het leven heeft gestaan.

In een klein zinnetje in een *billet clandestin* geeft Georgette een gelijkaardige conclusie weer: "cherie il y a sœur andréa qui di que j'atrape un mavai caractère, mai *c'est bien ici qu'on devient comme ca.*"⁴⁶² Georgette vindt duidelijk niet dat ze altijd een slecht karakter heeft gehad, maar dat men net slecht *wordt* binnen het rijksopvoedingsgesticht.

Marie merkt bij zichzelf verschillende transformaties op in een brief aan haar kinderrechter:

⁴⁵⁸ RAB, RK/ROG Brugge, n° 839: Dossier 86: Léa G.

⁴⁵⁹ RAB, RK/ROG Brugge, n° 835: Dossier 54: Augusta L.

⁴⁶⁰ RAB, RK/ROG Brugge, n° 836: Dossier 55: Elza D.

⁴⁶¹ RAB, RK/ROG Brugge, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

⁴⁶² RAB, RK/ROG Brugge, n° 846: Dossier 185: Georgette V.

J'ai le caractère vif et toujours emporté, alors quand la moindre observation m'a été faite ou que quelques jours de cellule m'ont été imposées, j'ai récriminé, j'ai menacé de casser mes carreaux et enfin j'ai fait toute une série de méchancetés avant de l'avoir l'accepter. Je suis une fille très difficile momentanément mais maintenant que je suis un peu expérimentée au sujet de la mauvaise éducation, je me suis corrigée afin de redevenir une jeune fille honnête.⁴⁶³

Eenzijds neemt ze haar opvliegend karakter als oorzaak voor haar snelle protest na een sanctie. Ze erkent dat ze op dit moment een 'fille très difficile' is, maar nu ze enigszins vertrouwd is met de slechte opvoeding, heeft ze het potentieel om zich te corrigeren en om een eerlijk meisje te worden. Let ook op het woord 'redevénir'; ze zal *opnieuw* een eerlijk meisje worden. Haar eigen visie is één laag in haar brief. In een tweede laag kunnen we als externe lezer ook waarnemen hoe Marie het discours van de instelling heeft geïnternaliseerd ('je suis une fille très difficile momenténament').

3.3.2. *Het Zelf en de Ander*

Hoe presenterden de meisjes zich nu tegenover de directeur en de zusters?

Ik zal alles doen wat ik kan om een goed gedrag te hebben, niet voor weg te gaan maar omdat ik gezien heb dat u toch nog goed zijt voor mij; al heb ik al zoo stout geweest. Mijnheer den Directeur ik bedank u voor de goedheid die u mij bewezen hebt, met geen droog brood en geen veertien dagen gegeven te hebben al had ik deze het goed verdient. Het is daarom dat ik deze keer zal woord houden.⁴⁶⁴

In dit fragment, waarin Céline de directeur toestemming vraagt om de dag in haar kamer door te brengen, creëert ze van de directeur een vergevingsgezinde vaderlijke figuur die alleen het beste voorheeft met zijn 'beschermelingen' (zoals Céline zichzelf noemt bij de afsluiting van de brief). Van zichzelf maakt ze een slechte leerlinge, die de goedheid van de directeur nauwelijks verdient. Maar net door mee te stappen in het polariserende discours van het bestuur, geeft Céline aan dat ze op dezelfde golflengte zit als de directeur, waarmee ze erkent dat leerlingen in de meeste gevallen geassocieerd worden met slechte gedragingen, en het personeel er in het belang van de leerlinge alles aan doet om dit te verhelpen.

Deze associatie met het vaderlijke, komt ook voor in een brief van Nelly aan Jean Van der Vliet, waarin ze zijn eigen woorden herhaalt: "Monsieur le Directeur puis que vous avez dit que vous étiez *le père de ceux qui [n'en ont] pas*, je viens chez vous, esperants que vous me donneriez un peut de courage pour que je puisse continuer a faire mon devoir."⁴⁶⁵

Ook Jeanne richt zich met een vraag tot de directeur, en stelt zich daarbij heel nederig op:

En m'excusant beaucoup, et sans manquer de politesse, je voudrais vous rappelez mon arrivée ici à Bruges, (...). Vous avez, lu mes papiers sans me félicité (...), si je ne me trompe et si j'ai bonne souvenance, vos paroles ont été celles-ci vous avez cependant de

⁴⁶³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 832: Dossier 11: Marie M.

⁴⁶⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 66: Céline D.

⁴⁶⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 838: Dossier 80: Pétronille V.O.

belles qualités, vous êtes très propre, très soigneuse, et beaucoup d'ordre, ce qui relève la femme etc...⁴⁶⁶

Tussen al de verontschuldigende en nederige woorden, schuilt ook een zekere fierheid in de herinnering dat Jeanne gecompimenteerd werd door de directeur. Toen haar medegedetineerden, volgens Jeanne, het tegengestelde beweerden, schreef Jeanne deze brief opdat men niet zou denken dat ze werkelijk een vuil meisje was.

Waarom de moeite doen om een brief te schrijven over iets dat een akkefietje lijkt? M.i. is het een poging van Jeanne om haar waardigheid te behouden: haar netheid is een kenmerk dat háár toebehoort, het is door de directeur ook als dusdanig erkend, en ze is niet van plan om zich dit element te laten ontnemen. Doorheen de hele brief klinkt echter ook een andere toon: een zekere verhevenheid waarmee Jeanne zich boven de andere meisjes plaatst. In haar brief creëert ze doelbewust een afstand tussen zichzelf en 'hen' –de overige meisjes'– enerzijds, en anderzijds tussen zichzelf en 'la sale fille', het imago dat ze koste wat het koste niet wil worden.

Heel anders is de manier waarop Anna over haar medegedetineerde praat in een brief aan Zuster Andréa: "Je me confie à vous, ma Sœur, parce que c'est vous qui avez guider Julia, et que c'est vos conseils qui l'on fait devenir si bonne et bien. Je veux aussi devenir meilleure."⁴⁶⁷ Anna spiegelt zich aan Julia en wil ook zo 'bonne et bien' worden, met hulp van Zuster Andrea. Haar relatie met zuster Andrea maakt overigens ook een evolutie door. Nadat Anna een zelfdodingspoging had ondernomen stuurde ze een brief naar Zuster Andrea, waarin ze haar bedankte voor de toewijding, en eraan toevoegde: "je n'aurais pas penser sa"⁴⁶⁸ –implicerende dat ze geen hulp van de Zuster had verwacht. Het feit dat Anna nadien op eigen initiatief raad vroeg om net zo goed als Julia te worden, duidt erop dat de relaties tussen de gedetineerden en het personeel voortdurend in beweging konden zijn.

Net als bij de vorige topos, vinden we zeer sterke uitspraken in de brieven van Fernande. Afgaande op briefwisseling van de inspecteur-generaal en Van de Vliedt, had Fernande een 'chantagebrief' gestuurd naar haar kinderrechter waarin ze het personeel van het rijksopvoedingsgesticht bedreigde. Volgens Fernande vroeg ze slechts om haar vrijlating, en reageert de directeur alleen maar gepikeerd omdat ze hem niet vooraf had geraadpleegd. "Si j'avais pu prévoir que ma lettre vous eût déplu," schrijft Fernande nadien aan Van de Vliedt, "je l'avait fermée, puisque j'en ai le droit."⁴⁶⁹ Ze is een van de enigen die zo expliciet verwijst naar haar *rechten* als gedetineerde, wat niet geapprecieerd werd door Van de Vliedt: in de kopie die hij maakte van haar brief zijn deze woorden in rood onderlijnd. En, gaat Fernande verder, waarom zou ze niet naar haar rechter schrijven als ze niet alles zou mogen zeggen? "Je suis une révoltée

⁴⁶⁶ RAB, RK/ROG Brugge, n° 837: Dossier 67: Jeanne C.

⁴⁶⁷ RAB, RK/ROG Brugge, n° 837: Dossier 73: Anna G.

⁴⁶⁸ RAB, RK/ROG Brugge, n° 837: Dossier 73: Anna G

⁴⁶⁹ RAB, RK/ROG Brugge, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

à votre avis,” stelt ze vast. Opmerkelijk is hoe ze er expliciet aan toevoegt dat ze een rebel is *naar zijn mening*, wat doet uitschijnen dat het niet meteen is hoe ze zichzelf ziet. Ze vroeg een vrijlating

car moi, je trouve que j’ai attendu assez longtemps, et je ne prétend plus le faire. Je me moque de ce que vous avez pu écrire à mon Juge sur mon compte, (...), je reste ci jusqu’à mon dernier jour. Je saurai bien me venger, car malgré votre influence et vos hautes relations, vous n’êtes pas sans avoir des ennemis, vous verrez alors ce qu’une bête peut faire.⁴⁷⁰

Dit keer laat ze niet na haar directeur te bedreigen. Een bedreiging die des te sterker overkomt omdat Fernande eerst erkent dan Van de Vliedt veel invloed heeft en zich kan beroepen op een netwerk, om hem er dan op te wijzen dat hij niet zonder vijanden is. Ze eigent zich ook toe wat Van De Vliedt haar blijkbaar naar het hoofd had geslingerd, en vanuit die identiteit waarschuwt ze hem dat ze nog een hele stap verder kan gaan. Met deze woorden profileert Fernande zich als een jonge vrouw met een uitermate sterk karakter, die zich niet gemakkelijk laat intimideren door de autoriteiten, en die ook niet terugdeinst voor een intelligente woordenwissel.

A présent, vous pouvez dire que je suis une révoltée, une audacieuse, une bête, si vous voulez. Cela ne me fera plus rien maintenant, vous pouvez m’enfermer, me camisoler, je me fiche de tout, et même en faisant cela, vous montrerez encore que j’ai raison.⁴⁷¹

In het *hidden transcript* van de *billets clandestins* duikt een heel ander beeld op: "Mais le Directeur *mon bourrau* ne veut pas. Il ne voit pas que je suis a bout, que je n’en peux plus que je souffre atrocement."⁴⁷² ‘Beul’ is een sterke uitdrukking die in contrast staat met de neutralere termen waarmee de zusters meestal worden benoemd; ‘les Soeurs’ of ‘les beguines’. Hoewel naar de Directeur evenveel wordt verwezen als ‘Mr le directeur’ in de *billets clandestins* valt op dat de haatdragende uitingen die er wél zijn naar het personeel toe in de geheime brieven, zich uitsluitend op de directeur richten, en niet op de zusters. Van de zusters wordt weliswaar gezegd dat ze niet te vertrouwen zijn, maar woorden als ‘beul’ en dromen als het toepassen van de wet van vergelding zoals eerder vermeld, worden nooit geassocieerd met de zusters. Dit is precies het tegengestelde van wat we zagen bij het hoofdstuk over de openlijke ongehoorzaamheid, waar de zusters minder angst aanjoegen dan de directeur. Dit gegeven illustreert hoe het *hidden transcript* in de *billets clandestins* als uitlaatklep kon dienen voor wat niet openlijk geuit kon worden.

3.4. Emotie

Tot nog toe werd in de voorgaande topoi emotie-uitingen vooral behandeld als ‘communicatieve’ praktijken. Doorheen het merendeel van de *billets clandestins* is emotie zo prominent aanwezig, dat het

⁴⁷⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

⁴⁷¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

⁴⁷² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111: Jeanne C.

hier als apart topos zal worden behandeld zodat de verschillende betekenislagen kunnen worden blootgelegd.

3.4.1. *Lijden*

Wat als eerste opvalt tijdens het lezen van de *billets clandestins* is dat lijden voor de meisjes niet noodzakelijk een negatieve emotie is. “Combien je suis heureuse de souffrir pour vous”, schrijft Marie aan Alice. Ze sluit haar brief af met de belofte dat ze haar vinger zal doen bloeden “pour souffrir comme toi”.⁴⁷³ In die zin vat ze haar lijden op als een poging om solidair te zijn met Alice en kracht te putten uit het gezamenlijk lijden. Maar het kon ook verder gaan: “Petite chérie, je me suis faite mise au cachot pour pouvoir souffrir pour toi, tu vois comme ta Loulou t’aime,”⁴⁷⁴ schrijft Marie aan Alice. Ze voegt eraan toe dat ze hoopt dat Alice nooit meer aan haar liefde zal twijfelen. Lijden is voor Marie dus een bewijs van liefde. Maar lijden kan liefde ook versterken. Als de directeur denkt dat hij hun relatie kan verbreken door hen uit elkaar te halen, dan vergist hij zich, schrijft Marie, “car plus nous souffrons plus nous nous aimons.”⁴⁷⁵ Ook Jeanne D.C. schrijft dat lijden de liefde versterkt, maar voegt er ook een reden aan toe “je vous me attache a vous, et [j’] aime plus fort, puisque j’ai déjà souffert et pleur[é] pour vous avant que je pouvait montrer mon amour.”⁴⁷⁶ Met andere woorden, de liefde wordt sterker naarmate ze gepaard gaat met lijden voor de geliefde, maar dit effect is groter als dit lijden gebeurt vóór de liefde is verklaard –in Jeannes logica. Het is moeilijk te geloven dat dit dezelfde Jeanne is die eerder werd geciteerd met haar smeekbede aan Fernande om niet met haar bloed te schrijven want “je sais que tu te fait souffrir pour m’écrire et je ne veux pas que tu souffre pour moi.”⁴⁷⁷ Een verklaring vinden voor deze contradictie in Jeannes discours is moeilijk, zeker als men weet dat deze twee zinnen uit één en dezelfde brief afkomstig zijn.

Opmerkelijk is wel de betekenisverschuiving die het lijden lijkt te ondergaan. De vroege brieven zoals die van Jeanne, Marie en Alice, waarin lijden wordt opgevat als een offer dat kracht geeft aan de liefde, komen steeds minder voor in de latere periodes. Rond 1939 schrijft Jeanne zelfs aan Georgette “J’ai bien d’autres peines encore mais ... t’ennuyer en me plaignant.”⁴⁷⁸ Hoewel een stukje van de zin onleesbaar is, lijkt het er sterk op dat Jeanne schrik heeft Georgette te gaan vervelen met haar brieven vol verdriet over haar doodgeboren baby –een opmerkelijk verschil met de voorgaande brieven, die soms als enige onderwerp gevoelensexpressie hebben. Er moet worden vermeld dat de algemene toon in deze latere briefjes in mindere mate getuigt van de intense emoties die zo opvallend zijn in de andere brieven. Of dit verschil te wijten is aan de verschuiving doorheen de tijd, dan wel een individueel

⁴⁷³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 3: Marie C.

⁴⁷⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 1: Clémentine A.

⁴⁷⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 1: Clémentine A. De idee dat het lijden de liefde verstrekt vinden we bijvoorbeeld ook terug bij Jeanne D.C.: “plus que je souffre pour vous plus que je t’aime” RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 4: Jeanne D.C.

⁴⁷⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 4: Jeanne D.C.

⁴⁷⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 4: Jeanne D.C.

⁴⁷⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111: Jeanne C.

verschil waarmee Jeanne zich onderscheidt van de meisjes in een vroegere periode kan niet met zekerheid beslecht worden omwille van het lagere aantal onderschepte briefjes in de latere periodes.

De redenen voor het lijden lopen uiteen. Elisabeth schrijft bijvoorbeeld aan Nelly: “oh ! si tu savait comme je souffre parce tu m’aime pas.”⁴⁷⁹ Verschillende meisjes geven aan te lijden omdat haar geliefde haar had bedrogen, en Fernande schrijft dat ze heel goed beseft dat ze Simone heeft doen lijden in haar onverschilligheid. We zagen ook al hoe het lijden een bewijs van liefde kan zijn, of een versterkend effect kan hebben. Bij het beschouwen van deze redenen van lijden, lijkt het alsof er twee soorten lijden kunnen worden onderscheiden die te wijten zijn aan interne dynamieken. De ene bestaat erin te lijden als offer voor het versterken van de liefde en is positief, en de andere is een negatief lijden als gevolg van onbeantwoorde liefde of onverschilligheid.

Deze genoemde oorzaken van lijden zijn vooral te wijten aan interne dynamieken tussen de meisjes, maar het lijden kan ook een externe oorzaak krijgen, bijvoorbeeld voor Fernande en Simone, die van elkaar gescheiden werden door de Directeur. “Oh ! c’est affreux petite Monette aimée de vivre loin de toi, je souffre de ne plus te voir et d’être privée de tes caresses et de tes baisers.”⁴⁸⁰ Lijden als gevolg van een externe oorzaak kan zowel negatief zijn, zoals bij Fernande en Simone, maar kan ook positief zijn, zoals voor Marie en Alice die hun liefde voelden groeien, ondanks het lijden.

Hoewel geen van de meisjes een expliciete verwijzing maakte naar religie, kunnen deze diverse vormen van lijden in verband worden gebracht met de christelijke traditie, die zeker aanwezig was binnen het rijksopvoedingsgesticht (onder het personeel bevonden zich immers veel zusters en de meisjes woonden wekelijks een misviering bij). Binnen de katholieke traditie bekleedt lijden een grote rol: fysiek lijden kan, in navolging van Christus, bijdragen aan de redding van anderen of boetedoening wegens zonden en is in dit opzicht, net als sommige vormen van lijden bij de meisjes, niet noodzakelijk negatief. Daarnaast zochten vrouwen binnen het katholicisme doorheen het lijden bewust een actieve slachtofferrol op, waarbij lijden en zelfloochening pasten binnen een sociaal geconstrueerd ideaal van extreem lijden als de ware uiting van het vrouwelijke.⁴⁸¹

3.4.2. *Liefde*

Zoals te merken in het analyseren van de constructie van ‘lijden’ doorheen de *billets clandestins*, was dit lijden zeer nauw gerelateerd aan de liefde. Doorheen de liefdesbrieven construeerden de meisjes een onderscheid tussen verschillende vormen van liefde (de ‘echte’ liefde stond voor sommigen bijvoorbeeld haaks op de kortstondige passionele liefde). Eerst is een woord over het verloop van zo’n

⁴⁷⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 840: Dossier 106: Elisabeth C.

⁴⁸⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

⁴⁸¹ P. M. KANE, ““She Offered Herself up”: The Victim Soul and Victim Spirituality in Catholicism”, in: *Church History*, vol. 71, no. 1 (2002), pp. 117-118 Voor de relatie tussen gender, katholicisme en emoties, zie bv. ook T. VAN OSSELAER, “Sensitive but sane. Male visionaries and their emotional display in interwar Belgium”, in: *Low countries historical review*, vol. 127-1 (2012), pp. 127-149.

amoureuze relatie echter op zijn plaats; de relaties waren immers geen a priori gegeven. “Ma belle reine voici le premier fois que je t’éciera” lezen we bij Jeanne D.C. “c’est pour te dire ... que je suis contente et heureux te vous montrer combien je t’aime, je t’ai aimez depuis les premieres jours que tu est ici mais j’ai été obliges de cacher mon amour, vous savez pourquoi et mon cœur a tant souffert.”⁴⁸²

De vage verwijzing naar de reden waarom ze haar liefde moest verstoppen, is ook iets dat wordt aangetroffen in de eerder vermelde Nepalese liefdesbrieven, die in gelijkaardige precaire omstandigheden zijn geschreven.⁴⁸³

J’ai toujours dé[s]jurer de vous aimer librement mais j’été pas fort assez (...), mais le jour que tu est aller avec elle c’est alors que j’ai tant souffert car je croiais que tu était perdue pour moi, et c’est alors que je me suis jurer de vous montrer combien je t’aimais.⁴⁸⁴

Jeanne durfde haar liefde dus pas uit te spreken na haar geliefde –vermoedelijk Fernande– met een ander meisje samen te hebben gezien.

Er zijn geen briefjes teruggevonden waarin een geliefde de relatie expliciet verbrak, maar wel aanwijzingen over een breuk, vaak in brieven tussen nieuwe geliefden die over hun vorige relaties praatten. Oorzaken voor een breuk konden liggen in het wisselen van partner, of een vertrek van een van de partners uit de instelling. Jeanne C. schreef aan haar vriendin vlak voor die Brugge verliet: “je ne souhaite qu’une seul chose: que tu ne m’oublie pas trop vite,”⁴⁸⁵ hierbij impliciet menend dat ze sowieso vergeten zal worden, en dit ook lijkt te aanvaarden, “car je sais qu’une foit dehors tu t’amusera et tu ne pensera peut-être plus à moi.”

Verder onderscheidden de meisjes verschillende soorten liefde, die niet allemaal evenwaardig waren. “Lorsqu’on aime par passions sa ne dure pas longtemps,”⁴⁸⁶ schreef Jeanne bijvoorbeeld. In haar ogen had ‘passie’ dus een negatieve connotatie aangezien het ging om een intens maar kortstondig gevoel. Ze schrijft verder wat ze wel verstaat onder ‘liefde’: “Ecoute, la passion un jour se laissera, mais un amour sincère et une pure tendresse durera toujours et voila comment moi je t’aime.”⁴⁸⁷ Een oprechte en tedere liefde is voor haar het ideaal. Dit staat in contrast met wat Emilienne schrijft in wat vermoedelijk haar eerste brief is aan ‘Bebette’:

Ma chère petite Bebette, tu sais que mon amour est un feu et que ma passion est très forte. Je voudrais te presser sur mon cœur et te faire l’amour, et j’attends un de tes baisers ardents avec impatience. Je voudrais te demander une chose, si tu [t]e laisserais faire l’amour ah que je voudrais te le faire. (...) depuis que je t’ai vu si belle et si passionnée j’ai ressenti quelque chose pour toi et si tu veux, nous serons une pour toujours.⁴⁸⁸

⁴⁸² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 4: Jeanne D.C.

⁴⁸³ L.M. AHEARN, ‘Writing desire in Nepali love letters....’, p. 264.

⁴⁸⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 4: Jeanne D.C.

⁴⁸⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

⁴⁸⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

⁴⁸⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

⁴⁸⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 51: Emilienne S.

Voor haar sluit haar brandende passie de notie van eeuwige liefde (“nous serons une pour toujours”) niet uit. In de brieven werd overigens slechts één voorbeeld gevonden van een meisje dat van zichzelf openlijk aangeeft een wispelturige liefde te beleven.⁴⁸⁹ De overige liefdesbrieven geven allemaal blijk van een ‘eeuwige’ liefde voor ogen te hebben.

Voor Georgette staan vertrouwen en een “amitié profonde et sincère”⁴⁹⁰ centraal. “Je veux un amour continuelle qui devient toujours de plus en plus chau et tendre, généreux et fidèle jusqu’à la souffrance.”⁴⁹¹ Een steeds groeiende liefde, warm, teder en een liefde die bovendien trouw blijft in geval van lijden. Eens te meer blijkt de verwevenheid van de noties liefde en lijden.

Een vereiste voor de oprechtheid van de liefde die in veel brieven terugkomt, is de eis dat men zich steeds beperkt tot één partner: “Aimer deux à la fois sa ne se peut. Les cœurs sont diviser”⁴⁹² Indien een meisje voordien al een partner had gehad, was het niet ongebruikelijk dat haar een bewijs van haar liefde werd gevraagd door de nieuwe partner. Zo vroeg Jeanne aan haar nieuwe geliefde

Ma chère Noire vous me dite que tu m’aime aussi, veut tu me le prouver la preuve n’est pas dur. Voici la preuve ma belle vous avez encore la medaille de l’autre. Donner la à Julia car chaque fois que je la vois sur vous, je pense que tu aime encore l’autre et soit certain que [je] souffre beaucoup si c’était vrai.⁴⁹³

Uit het citaat kunnen we meerdere zaken afleiden. Ten eerste wordt verwezen naar de haarlokken en artefacten die als blijk van affectie samen met de briefjes werden doorgegeven (cfr. supra) en dus ook een sterke betekenis hadden. Klaarblijkelijk werden ze gedragen als een blijk van trouw aan hun geliefde, wat wrevel opwekte bij nieuwe geliefden. Toch luidt de eis van Jeanne niet om het medaillon zonder meer weg te gooien, maar het aan iemand anders te *geven*. De reden daarvoor kan mogelijk liggen in het eeuwige gebrek aan materiaal en de daaruit voortvloeiende gewoonte om niets weg te gooien, maar waarom het precies aan Julia moest worden gegeven blijft onduidelijk.⁴⁹⁴

Uit de liefdesbrieven bleek dat liefde werd beschouwd als een krachtig fenomeen dat iemand in zijn greep kon houden, maar tegelijk ook kracht bood –of bescherming, in het geval van Jeanne C.: “quand

⁴⁸⁹ "Tu veux a tout prix savoir si je t’aime bien sincèrement, eh bien je vais te repondre très franchement. Oui je t’aime mais ici je m’arrête un instant... Tu dois savoir que je suis une femme très capricieuse. Un jour je suis affolée d’amour et un autre jour je suis froide, je deviens indifférente à tout RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 836: Dossier 56: Bertha W.

⁴⁹⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 843: Dossier 139: Georgette P.

⁴⁹¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 843: Dossier 139: Georgette P.

⁴⁹² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 843: Dossier 139: Georgette P.

⁴⁹³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 4: Jeanne D.C.

⁴⁹⁴ De context van dit briefje ontbreekt helaas te zeer om te achterhalen welke voorgeschiedenis Jeanne of haar nieuwe geliefde met Julia had, en wie haar nieuwe partners zijn. Van Jeanne zijn brieven teruggevonden aan Germaine en Fernande, maar de chronologische volgorde is onduidelijk. Op basis van het inschrijvingsregister kan voorzichtig geopperd worden dat Germaine de partner van Jeanne was tot ze Brugge verliet in 1928, waarna Jeanne een relatie begon met Fernande, die in Brugge verbleef tot 1929. Dit vermoeden wordt ook bevestigd door de beschrijving van Fernande, waarop staat dat ze donkerbruin haar had (wat correspondeert met de aanspreking “ma chère noire”), Germaine had blond haar. De connectie met Julia kon niet worden achterhaald.

on se sens aimée on [s]e sens protégée, s'est très vrai"⁴⁹⁵ Een vaak terugkerend element was de verzekering dat de meisjes zich geheel overgaven aan hun liefde, of omgekeerd, dat de liefde hen compleet beheerste. "cherie pardonne moi que je t'ecrive tous ca mais je t'aime ci follement que je me laisse embrasser par l'amour, même dans mon écriture,"⁴⁹⁶ schreef Jeanne D.C.. Deze overgave aan de liefde werden veelal uitgedrukt in lichaamsgerelateerde termen. "Je veux te donner mon cœur tous entier à toi seul" schreef Georgette aan Jeanne.⁴⁹⁷ Andere gebruikte bewoordingen waren zinnen als "l'ivresse de mon cœur", "aimer jusqu'aux fond de [m]es entrailles" en "te parler avec les yeux dans les yeux, cœur à cœur, t'embrasser".

Een andere manier waarop het lichaam werd geconstrueerd doorheen de brieven, was het beschrijven van lichamelijke affectie. Soms uitte dit zich op een dromerige toon, zoals in een brief van Marie aan Alice: "Ma petite reine ad[o]ree, que ne puige [puis-je] en ce moment tenlassé de mes bras et passé sur tes levres doux baisers oui mon ange, que je voudrais t'aime comme tu le mérite."⁴⁹⁸ De wens dat Marie Alice wil beminnen 'zoals ze het verdient' laat ook iets los over de ideeën over liefde: bij liefde horen lichamelijke liefkozingsen. In plaats daarvan zal ze haar liefde bewijzen door te lijden, schrijft ze verder. Dit geeft ons nog een nieuwe betekenis van lijden: lijden als substituut voor het lichamelijke aspect van beminnen.

Maar verwijzingen naar de lichamelijke beleving kwam ook voor in de vorm van een herinnering, wat aangeeft dat de lichamelijke verlangens misschien niet alleen fantasieën waren maar zich ook konden realiseren op onbewaakte momenten. "te rappelle tu quand tu ma [m'as] présentez ta joie, quand je suis entrée dans ta chambrette, Jany j'ai encore la joue brulante du premier baiser que tu ma donnée."⁴⁹⁹ De eerste kus werd gekoesterd als een warme herinnering.

Tot slot nog een laatste eigenschap van de liefde zoals geconstrueerd doorheen de brieven: de woorden waarmee de meisjes uiting proberen te geven aan hun emotie getuigen van een krachtige intensiteit van de gevoelens. "Te dire que je t'aime, chérie, c'est trop peu car c'est une véritable adoration que j'ai pour toi oh oui je t'adore,"⁵⁰⁰ schrijft Fernande, hierbij 'adorer' nog een trap hoger plaatsend dan 'aimer'. "Tus savais Celine comme je deviens passionnée maintenant c'est a ne pas croire. Je ne sais vivre sans amour."⁵⁰¹ Met woorden als passie, tussenwerpsels als 'oh !' of herhalingen ("oh chérie je t'aime ! je t'aime ! je t'aime !"⁵⁰²) probeerden de meisjes hun liefde onder woorden te brengen.

Tot slot rest nog de prangende 'waarom'-vraag van het bestaan van de emoties in de *billets clandestins*. Deze kwestie staat centraal in het volgende hoofdstuk.

⁴⁹⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111: Jeanne C.

⁴⁹⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 4: Jeanne D.C.

⁴⁹⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 843: Dossier 139: Georgette P.

⁴⁹⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 1: Clémentine A.

⁴⁹⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 843: Dossier 139: Georgette P.

⁵⁰⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L.

⁵⁰¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67: Jeanne C.

⁵⁰² RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S.

Conclusie

Egodocumenten waren tot de negentiende eeuw gegeerde bronnen voor historici wegens hun vermeende hoog waarheidsgehalte aangezien de auteur dicht bij de feiten stond. Binnen de positivistische geschiedschrijving werden egodocumenten minder gewaardeerd omdat ze ‘een’ waarheid boden, en niet ‘de’ waarheid. In de tweede helft van de twintigste eeuw raakten egodocumenten terug in trek, onder andere binnen de nieuwe sociale geschiedenis die de invulling verbreedde door ook egodocumenten uit bredere lagen van de bevolking in aanmerking te nemen, zoals familiale correspondenties uit de arbeidersklasse.

In de persoonsdossiers van de gedetineerden werden verschillende genres brieven aangetroffen: brieven aan de directeur, aan familieleden en *billets clandestins*. Er werd gekozen om deze brieven te benaderen vanuit de kritische discoursanalyse van Fairclough ten einde de wisselwerking tussen de verschillende dimensies (sociale praktijk, discursieve praktijk en tekstueel niveau) afdoende te kunnen analyseren. Onder invloed van de discursieve psychologie werd ook aandacht besteed aan de constructie van de identiteit en leefwereld doorheen de discursieve praktijk.

De omstandigheden waarin de *billets clandestins* werden geproduceerd hadden een grote impact op de teksten, zowel in materieel als tekstueel opzicht. Zo waren veel *billets* geschreven op oud en klein papier wegens een gebrek aan materiaal, en de grote omzichtigheid waarmee de briefjes moesten worden doorgegeven noopte de meisjes er eveneens toe oudere brieven te ‘wassen’. Bovendien werd in de teksten veelvuldig gebruik gemaakt van afkortingen, bijnamen of vage omschrijvingen om het risico op betrapting te verminderen.

Wat betreft de inhoudelijke analyse, werden vier clusters onderscheiden die elk verschillende topoi groepeerden. Een eerste topos binnen de cluster over de buitenwereld was de omgang met de tijd. Hier viel op dat de meisjes zich in hun onderlinge *billets* zeer positief uitlieten over de toekomst. Ze telden de dagen, smeedden plannen voor na hun vrijlating en wisselden adressen uit. Over hun verleden lieten ze echter weinig los. In de brieven die ze naar familieleden schreven, was het net omgekeerd: het verleden werd aangehaald als een ideaal dat terug bereikt moest worden, maar de toekomst werd niet altijd rooskleurig voorgesteld. Sommige meisjes beschouwden hun toekomst als vergruizeld door hun periode in Brugge of conflicten die zich hadden voorgedaan binnen hun familie.

Uit de *billets* bleek ook dat de meisjes nadrukkelijk schreven dat ze elkaar boven hun familie verkozen, en dat de relaties met de familie niet zelden verzuurd waren –niet verwonderlijk gezien het hoge aantal meisjes veroordeeld op basis van een ouderlijke klacht. Toch moet ook genuanceerd worden dat er wel degelijk liefdevolle correspondentie bestond tussen de meisjes en hun ouders, maar er werd gesuggereerd dat de meisjes er alle belang bij hadden om elkaar te verzekeren van hun toewijding omdat ze binnen de muren van de instelling meer voor elkaar konden betekenen dan hun ouders, die onbereikbaar waren.

De ideeën over genderverhoudingen die naar voren kwamen in de *billets clandestins* getuigden van verschillende opvattingen onder de meisjes. Sommige meisjes lieten zich niet bijster enthousiast uit over jongens, en voor velen was een *same sex*-relatie met een medegegetineerde geen probleem, al varieerden de opvattingen over of en hoe de relatie in vrijheid kon worden verdergezet.

De beleving van het leven binnen het rijksopvoedingsgesticht werd onderzocht aan de hand van de opvattingen over de bestraffingen, de strategieën om de tijd door te brengen en de medegegetineerden. De meisjes lieten zich in de *billets clandestins* zelden uit over de bestraffingen, tenzij om elkaar ervan te verzekeren dat ze elkaar niet zouden verraden. De beschrijvingen die we hebben, zijn afkomstig uit de brieven gericht aan hun ouders waarin de meisjes hun beleving van de isolatie, de douches en andere sancties neerschreven. Onder de meisjes tekenden zich duidelijke klikjes af waarbij slechts een beperkt aantal medegegetineerden het vertrouwen genoot. De geringe privacy en het voortdurende samenleven gaf snel aanleiding tot jaloezie of andere conflicten.

Er kunnen twee manieren worden onderscheiden waarop de gedetineerden hun tijd inrichtten. De eerste benoemden ze zelf als ‘faire son devoir’ en bestond erin zich *en public* conform de regels te gedragen met als doel zo snel mogelijk in vrijheid te worden gesteld. Dit kon zich manifesteren in het zich zo onopvallend mogelijk te gedragen, maar kon ook verregaandere handelingen omvatten zoals het melden van slecht gedrag van medegegetineerden bij het bestuur. Soms echter werden meisjes na herhaaldelijke vergeefse pogingen zo pessimistisch dat ze de moed verloren. Aangezien hun verwoede pogingen om zich goed te gedragen niets opleverde, redeneerden ze, konden ze zich evengoed gedragen zoals ze zelf wilden en zich niets aantrekken van de regels. Het resultaat was in hun ogen hetzelfde.

Uit de identiteitsconstructies bleek dat veel meisjes grote waarde hechtten aan hun eigenwaarde en ook een zekere trots lieten doorklinken. Aan de directeur maakten ze bijvoorbeeld duidelijk dat ze zich bewust waren over de maatschappelijke opvattingen over ‘meisjes zoals zij’, maar weigerden ze zichzelf te zien als bedriegsters. In de brieven die de meisjes aan hun ouders schreven, hechtten ze veel belang aan het zich profileren als brave meisjes, wat hun ouders ook van de instelling mochten horen. Tevens gaven velen aan een evolutie bij zichzelf waar te nemen sinds hun komst in Brugge, en dit was niet altijd een positieve evolutie.

De *billets clandestins* werden veelal beheerst door intense emoties. Liefde en lijden liepen als rode draden doorheen hun *billets*. Het lijden kon verschillende oorzaken hebben, en afhankelijk van wat aanleiding had gegeven tot het lijden kon dit een ‘goed’ of ‘slecht’ lijden zijn. Lijden als gevolg van liefdesverdriet, jaloezie of onverschilligheid van andere meisjes werd bijvoorbeeld gezien als te vermijden, maar het lijden kon als offer aan de liefde kon de onderlinge band versterken en was in die zin positief. Hetzelfde gold voor lijden als gevolg van een sanctie, dat zowel positief als negatief werd onthaald.

Net als het lijden, kende ook de liefde verschillende vormen en circuleerden verschillende opvattingen. Sommige meisjes verkozen een langdurige, gelijkmatige liefde boven een kortstondige, passionele liefde maar voor anderen waren de twee niet noodzakelijk onverzoenbaar. Het lichaam fungeerde als

belangrijk topos in het uiten van liefde, zowel in taalkundige uitdrukkingen als in de wens tot lichamelijke liefkozingen. In het volgende hoofdstuk worden deze intense emotie-expressies tegenover de rigide emotienormen geplaatst die van toepassing waren binnen het rijksopvoedingsgesticht.

Hoofdstuk 4: Emotionele (tegen)praktijken

In de twee voorgaande hoofdstukken werd besproken welke gedragingen de meisjes stelden, hoe hierop werd gereageerd door het bestuur van het rijksopvoedingsgesticht en hoe bepaalde gedragingen kunnen worden geïnterpreteerd als een vorm van verzet. Tevens werd aan de hand van egodocumenten verschillende topoi geanalyseerd, waarbij bleek dat emoties een belangrijke rol speelden in de *billets clandestins*. Deze worden in dit hoofdstuk nader uitgewerkt.

Eerst wordt een kort overzicht gegeven van de heersende emotienormen in het interbellum. Hierbij worden zowel de Victoriaanse normen van de laat negentiende eeuw besproken, als de transities die zich voordeden in de eerste helft van de twintigste eeuw. Nadien worden deze algemene maatschappelijke normen afgetoetst aan de emotionele regulerende praktijk binnen het rijksopvoedingsgesticht. De gedragingen en discursieve praktijken van de gedetineerden worden geïnterpreteerd als een emotionele tegenpraktijk. Tot slot wordt de correspondentiegemeenschap onderzocht als een *emotional refuge* en wordt tevens teruggekoppeld naar Scotts *hidden transcript*.

1. Emotienormen

1.1. Victoriaanse emotienormen: gelijkmoedige vrouwen en passionele mannen

Doorheen de Westerse geschiedenis is emotie belangrijk geweest in het construeren en behouden van niet alleen raciale of sociale verschillen, maar ook genderverschillen. In het theoretische kader werd uiteengezet hoe emotie door historici wordt opgevat als sociaal geconstrueerd. Ook gender is de afgelopen decennia voorwerp geweest van dit sociaal-constructivistisch gedachtegoed, dat een onderscheid maakt tussen het biologisch bepaalde *seks* en het cultureel bepaalde *gender*.

In zijn baanbrekend werk *Making sex* beargumenteerde Thomas Laqueur dat vrouwelijke en mannelijke lichamen tot de 18^e eeuw als één lichaam werden beschouwd, waarbij vrouwen hun geslachtsorganen intern droegen en mannen extern (het zogeheten ‘één-sekse-model’). Pas in de 18^e eeuw ontstond de idee van mannen en vrouwen als absoluut tegengestelde seksen, waarbij wetenschappers de anatomisch essentiële verschillen benoemden en aldus tot het ‘twee-sekse-model’ kwamen.⁵⁰³

Deze wijziging in opvattingen over de anatomie, manifesteerde zich ook in het denken over karaktereigenschappen, stelt psychologe Elizabeth Shields. In de negentiende eeuw werd de opvatting

⁵⁰³ Dit leidde overigens tot twijfels bij het onderscheid tussen ‘seks’ en ‘gender’, aangezien Laqueurs onderzoek uitwees dat het wetenschappelijk denken over seks evenzeer cultureel bepaald was. S.O. ROSE, *What is gender history?*, Cambridge, 2010, pp. 20-21.

dat vrouwen algemeen gezien inferieur waren, vervangen door de idee van complementariteit: de idee dat sterke eigenschappen bij de ene sekse werden gecompenseerd bij de andere sekse en vice versa.⁵⁰⁴ Het biologisch herdefiniëren van de seksen zorgde ervoor dat de man zich kon profileren als de rechtmatige autoriteit in het publieke domein omdat hij genoot van ‘natuurlijke’ kwaliteiten die hem onderscheidden van de andere sekse. Op basis hiervan werden mentale en fysieke kenmerken toebedeeld, waaronder ook de beleving en expressie van emoties. Als gevolg van haar beperkte redeneringsvermogens, die intuïtief, praktisch en gericht waren op het specifieke, was de vrouw uitermate geschikt om de huishoudelijke rol op te nemen, te meer omdat ze een aangeboren liefhebbende en zorgende aard had. Mannen daarentegen hadden een grotere capaciteit voor objectiviteit en abstractie en waren in staat om onpartijdig te oordelen – kwaliteiten die in de publieke sfeer onontbeerlijk waren.⁵⁰⁵ De Nederlandse historica Willemijn Ruberg plaatst deze verandering reeds in de zeventiende eeuw. Met betrekking tot emotie stelt ze dat doorheen de Klassieke Oudheid en de Middeleeuwen de opvatting circuleerde dat lichamen afhankelijk waren van de ‘humeuren’. Vrouwen, die als kouder en vochtiger werden gezien dan mannen, waren dan ook emotioneel labiel. Vanaf de zeventiende eeuw ontstond het Cartesiaanse geest/lichaam model met een uitgesproken voorkeur voor de geestelijke rationaliteit. De waardeoordelen waren gendergerelateerd, daar de man geassocieerd werd met de geest en de rationaliteit, en de vrouw met het lichaam en emoties. Deze dichotomie belichaamde tevens de algemenere polaire tegenstelling tussen de ratio en emoties; een tegenstelling die pas in de laat twintigste eeuw in twijfel zou worden getrokken door onder andere filosofe Martha Nussbaum en neuroloog Antonio Damasio.⁵⁰⁶

Echter, deze dichotomie rede/emotie, man/vrouw, publiek/privaat die overheerst in de conventionele historiografie moet volgens psychologe Elizabeth Shields genuanceerd worden. De mannelijke emotie stond weliswaar in contrast met de vrouwelijke emotionaliteit, maar dit betekende niet dat de man geen emoties vertoonde. Integendeel, de mannelijke emotie werd gezien als een krachtige *passie*, die erop gestoeld was om een doel te bereiken, te creëren en om te domineren. Maar in tegenstelling tot de vrouw met haar zwakke rede, beschikte de man over een uitermate sterke ratio waardoor hij deze passie kon controleren -wat van de goed gecontroleerde mannelijke passie een hoog gewaardeerde kwaliteit maakte

⁵⁰⁴ Volgens Shields is deze ideologie de manier bij uitstek om ongelijkheden tussen groepen te legitimeren en te behouden, want het impliceert dat elke perceptie van ongelijkheid een illusie is, en dat de distributie van macht en middelen tenslotte gebaseerd is op de sterktes en zwaktes van elke groep. S.A. SHIELDS, ‘Passionate men, emotional women: Psychology Constructs Gender Difference in the Late 19th Century’, in: *History of psychology*, 2007, Vol. 10, No. 2, p. 93.

⁵⁰⁵ S.A. SHIELDS, ‘Passionate men, emotional women, ...’, p. 97.

⁵⁰⁶ Damasio stelde dat emoties vitaal zijn in het maken van rationele, intelligente beslissingen en dus getuigen van een connectie tussen geest en lichaam. Martha Nussbaum benadrukte dat emoties waardeoordelen bevatten en belangrijk zijn in het nemen van morele beslissingen. Deze ideeën duiden dus ook op de veranderingen die het concept emotie heeft ondergaan: ooit werd emotie gecontrasteerd met rationaliteit, nu wordt door sommige academici gesteld dat emoties wel degelijk een rationele component hebben. W. RUBERG, ‘Introduction’ in: W. RUBERG en K. STEENBERGH, eds., *Sexed Sentiments: Interdisciplinary Perspectives on Gender and Emotion*, Rodopi, 2011, p. 2.

die in dienst stond van de rede en zijn creatieve denken, sociale actie en fysieke dapperheid sterkte.⁵⁰⁷ De vrouwelijke emotionaliteit kenmerkte zich door een ietwat onstabiele sensitiviteit, die de kracht en energie miste die de mannelijke passie wel bezat. De emotionaliteit van de vrouw werd gezien als zwakker, niet altijd te reguleren en inferieur. Shields these wordt bevestigd door historica Ute Frevert, die de idee over emotie leert aan de zogenaamde passiviteit van vrouwen, waardoor vrouwen eerder kortstondige, oppervlakkige en wispelturige emoties vertoonden in vergelijking met de diepgaande mannelijke passies.⁵⁰⁸

Door de ideeën over de biologisch verklaarbare emotieverschillen tussen man en vrouw, konden de traditionele genderrollen worden gelegitimeerd.⁵⁰⁹ Vrouwen waren door hun ‘aangeboren’ emotionele kenmerken immers zeer geschikt voor het opvoeden van kinderen en voor filantropisch werk.⁵¹⁰ Mannen daarentegen, met hun energieke passies, waren bekwaam voor de taken in de publieke sfeer. Agressie en woede die gekanaliseerd werden in de vorm van competitie in de zakenwereld, werd voor mannen getolereerd omdat het hielp de taak als kostwinner te vervullen. Meisjes daarentegen leerden hun emotie te beheersen in functie van het bijhouden van het gezin, waar woede alleen maar een bedreiging kon zijn voor de harmonie. Voor mannen kwam er echter nog een dimensie bij: woede mocht dan wel getolereerd worden binnen de werksfeer, maar het tonen van woede in de *private* sfeer werd eveneens als bedreigend gezien voor de familie.⁵¹¹

In tegenstelling tot de man, moest de vrouw haar emoties leren inzetten in functie van het huishouden en het gezin: emotionele gematigdheid, gelijkmoedigheid, een tedere moederliefde en kalmte vormden het ideaal. De ‘ideale’ vrouwelijke emotie groeide steeds meer toe naar de identificatie van de vrouwen met het huishoudelijk werk. Waar aan het begin van de negentiende eeuw in adviesboeken stond dat moeders én vaders hun ouderlijke taak moesten opnemen, kwam de nadruk in de loop van de negentiende eeuw steeds meer op de passieve, zorgende moeder te liggen.⁵¹²

Anderzijds –en lichtjes contradictorisch- circuleerde ook de idee dat net door hun zwakke aard, vrouwen makkelijker konden worden blootgesteld aan een *ongeremde* passie en begeerte. De vrouwelijke emotionaliteit was gevaarlijk, want ongeregeerd. Het probleem bij vrouwen was dus hun

⁵⁰⁷ S.A. SHIELDS, ‘Passionate men, emotional women, ...’, p. 97-98 en S.A. SHIELDS, ‘The Politics of emotion in everyday life: “Appropriate” emotion and claims on identity’” in: *Review of General Psychology* 2005, Vol. 9, No. 1, p. 5.

⁵⁰⁸ U. FREVERT. ‘Chapter 2. Gendering emotions’ In: *Emotions in History. Lost and Found*, Budapest, 2011, op: <<http://books.openedition.org/ceup/1505>>, laatst geraadpleegd op 12/07/2014, s.p.

⁵⁰⁹ Deze ideeën vonden ook hun weerslag in de evolutieleer van Herbert Spencer, die stelde dat de vrouw door een gebrek aan fysieke kracht een overlevingsstrategie had ontplooid. Hierdoor had ze haar ‘lagere gevoelens’ meer ontwikkeld, d.w.z. ze kon meteen een emotie in een persoon *herkennen*, om te detecteren of er gevaar of agressie aankwam. Deze vaardigheid was echter niet gestoeld op aanwijsbare, rationele oorzaken, maar slechts het gevolg van intuïtie S.A. SHIELDS, ‘Passionate men, emotional women, ...’, p. 101.

⁵¹⁰ U. FREVERT. ‘Chapter 2. Gendering emotions...’ s.p., en S. .A. SHIELDS, ‘Passionate men, emotional women, ...’, p. 98.

⁵¹¹ P. STEARNS, ‘Girls, Boys, and Emotion...’, p. 37 en 42-43.

⁵¹² P. STEARNS, ‘Girls, Boys, and Emotion...’, p. 41.

emotionaliteit an sich. Bij mannen daarentegen werd ongecontroleerde emotie gezien als een falen van de wel bestaande capaciteiten, en verraadden ze hiermee eerder hun sociale status (klasse) dan hun genderrol. Alleen de lagere klassen gaven immers uiting aan rauwe, ongedieerde, instinctieve emoties.⁵¹³ In een ander artikel vat Shields het bondig samen met de slagzin “he *has* emotions, but she *is* emotional.”⁵¹⁴

De genoemde kenmerken werden genaturaliseerd door de opkomende psychologie aan het einde van de negentiende eeuw. Deze vroege psychologie baseerde zich niet zozeer op empirische, wetenschappelijk onderbouwde observaties, maar putte eerder kennis uit populaire ideeën. In die zin zorgde de vroege psychologie voor een wetenschappelijke legitimatie voor de bestaande politieke en sociale hiërarchieën; de sociale orde was immers niets méér dan de natuurlijke reflecties van de menselijke kenmerken en relaties.⁵¹⁵

1.2. Verandering en continuïteit rond de eeuwwisseling

Hoewel er uitgebreide literatuur bestaat over de Victoriaanse periode, is dit in mindere mate zo voor het interbellum. Daarbij komt nog dat het merendeel van de emotieliteratuur de Amerikaanse context behandelt (met uitzondering van de Nederlandse cultuurhistoricus Cas Wouters die focust op West-Europa⁵¹⁶). Hierdoor is het moeilijk te achterhalen of emotienormen die bijvoorbeeld van toepassing waren in het Amerika van de jaren twintig evenzeer golden voor de Belgische context. Evenmin kan met zekerheid geweten worden hoe groot de (dis)continuïteit was met de negentiende eeuw, wanneer, hoe en vooral op welke niveaus de nieuwe normen binnensijpelden.

Om anachronistische uitspraken te vermijden, worden in dit onderdeel slechts de algemene krachtlijnen geschetst. Voor deze algemene trends worden de oorzaken immers gelokaliseerd in de veranderde de socio-economische omstandigheden. De meer specifieke normen, hetzij over een bepaalde emotie of gendergerelateerd verklaringmodel, zullen doorheen de tekst worden geweven om aansluiting bij de opvattingen van het rijksopvoedingsgesticht te verzekeren.

De meeste onderzoekers zijn het erover eens dat er zich tussen 1920 en 1950 een verandering voltrok in deze emotienormen onder invloed van de veranderende sociale omstandigheden. Vrouwen kregen meer gelegenheid voor sociale interactie buiten de strikt familiale gelegenheden, genoten meer

⁵¹³ U. FREVERT. ‘Chapter 2. Gendering emotions...’ s.p.

⁵¹⁴ S.A. SHIELDS, ‘The Politics of emotion in everyday life...’, p. 10.

⁵¹⁵ S.A. SHIELDS, ‘Passionate men, emotional women, ...’, p. 99 In de Amerikaanse context werden deze ideeën fel gecontesteerd door vroege vrouwelijke psychologen rond de eeuwwisseling, en het complementariteitsmodel vervaagde in de loop van de 20^{ste} eeuw. Hoewel er binnen de Europese context geen sterke aanwezigheid was van vrouwelijke psychologes die deze ideeën contesteerden, noteert ook Stearns in de eerste helft van de 20^{ste} eeuw een neutralisering van de gender-emotionele normen.

⁵¹⁶ Zijn focus is echter meer op omgangsvormen dan emoties an sich, waardoor niet al zijn werk even relevant was voor deze studie.

onafhankelijkheid en ook de vrijetijdsbesteding buitenshuis nam toe. De Victoriaanse normen kenden op bepaalde vlakken een intensificatie, en op andere vlakken daalde hun belang. Zo werden hygiëne en interpersoonlijk of seksueel geweld strenger beoordeeld in de twintigste eeuw, maar de seksuele normen versoepelden.⁵¹⁷

Binnen het interbellum wordt meestal nog een opdeling gemaakt tussen de jaren twintig en de jaren dertig. Waar de ‘roaring twenties’ zich onderscheidde door het optimisme na de oorlog en getuigen van levensplezier, sloeg in de ‘hungry thirties’ de massale werkloosheid toe. De jaren twintig kenmerkten zich ook door een toegenomen informalisering in omgangsstandaarden, stelt Cas Wouters. In de jaren dertig vond er dan weer een ‘reformalisering na de informalisering’ plaats in een Victoriaanse reveil: “Wat in de jaren twintig nog ‘achtelooze nonchalance’ heette werd in de jaren dertig getemperd en voor het overige in de heersende codes geïntegreerd.”⁵¹⁸

Deze trend tot informalisering wordt ook door Stearns erkend, maar hij voegt er eveneens aan toe dat deze trend tot informalisering ook een impact heeft op de notie zelfcontrole. Waar in de Victoriaanse tijd de ‘verleiding’ werd tegengegaan door structurele barrières in de vorm van formele regels, waren mensen in de twintigste eeuw meer aangewezen op hun individuele karakter om directer om te gaan met contradicties en excessieve gevoelens, wat leidde tot nieuwe categorieën van deugd waar een geslaagde zelfbeheersing centraal stond. Een ander verschil met betrekking tot zelfcontrole, was dat de vrijetijdsbestedingen in de Victoriaanse tijd werden geacht conform de emotienormen te zijn zodat ze een complement konden vormen op de normen en deze ook konden ondersteunen. In de twintigste eeuw echter kwamen andere vormen van recreatieve bezigheden op die ingingen tegen de emotienormen: sporters werden agressief op het veld, naaktexposities werden sociaal acceptabeler (bv. de ‘burlesque shows’), en kinderliteratuur bevatte beschrijvingen van het lossere gedrag van de arbeidersklasse.⁵¹⁹

Ook Margo De Koster stelt dat zelfbeheersing een van de centrale noties was van de burgerlijke idealen,⁵²⁰ waarmee we met een Belgische en een Nederlandse bron wellicht veilig mogen stellen dat de informalisering en reformalisering ook van toepassing was voor de Belgische context.

Een andere trend die Stearns waarneemt is dat de voorschriften genderneutraler werden. Waar woede in de negentiende eeuw nog als productief kon worden gezien voor mannen (mits juist gekanaliseerd), werd woedebeheersing –ook binnen de werksfeer– steeds meer de norm, op dezelfde manier als het voordien reeds gewent was voor vrouwen. Jaloezie anderzijds, een emotie die in de negentiende eeuw

⁵¹⁷ P. STEARNS, *Battleground of Desire: The Struggle for Self-Control in Modern America*, New York, 2007, p. 20. En P. STEARNS, ‘Girls, Boys, and Emotion...’, p. 65.

⁵¹⁸ C. WOUTERS, *Informalising. Manieren en emoties sinds 1890*, Amsterdam, 2008, p. 256 en p. 260.

⁵¹⁹ P. STEARNS, *Battleground of Desire: The Struggle for Self-Control in Modern America*, New York, 2007, p. 22 en p. 26.

⁵²⁰ M. DE KOSTER, ‘Los van God, gezin en natie. Problematisering en criminalisering van ongeoorloofde seks van jonge vrouwen in de vroege twintigste eeuw.’ In: J. KOK en J. VAN BAVEL, eds., *De levenskracht der bevolking. Sociale en demografische kwesties in de lage landen tijdens het interbellum.*, Leuven, 2010, p. 359.

steeds meer gelinkt werd aan de vrouw en ook meer werd getolereerd dan bij mannen (een kleine hoeveelheid gecontroleerde jaloezie werd gezien als positief voor het bijeenhouden van de familie), werd minder getolereerd in de twintigste eeuw –al bleef de associatie met vrouwen wel bestaan.⁵²¹

Toch mag m.i. niet worden gezegd dat de gendergerelateerde invulling van emotionele standaarden geheel verdween. Veel stereotypingen aangaande gender en emotie staan ook vandaag de dag nog overeind. Heersende stereotypen overlappen bovendien vaak met emotienormen in een gegeven samenleving, stelt Leslie Brody, en zodus kunnen ze een belangrijke impact hebben op de realiteitsvorming. In elke gegeven interactie creëren heersende stereotypen immers bepaalde verwachtingen, die ook de gedragingen beïnvloeden en in dit opzicht verworpen tot *self-fulfilling prophecies*. Ten tweede hebben stereotypes een impliciete doch sterke prescriptieve impact, omdat ze vaak de vorm aannemen van ‘display-rules’. Deze culturele normen reguleren het hoe, waar en wanneer van emotie. Het schenden van deze stereotype gedragsregels kan leiden tot negatieve sociale gevolgen.⁵²²

Het is overigens verleidelijk om deze extreme karakterisering van biologische verschillen in man en vrouw af te doen als iets van het verleden, stelt filosofe Megan Boler. Ook vandaag de dag wordt doorheen dagdagelijkse taal, populaire cultuur, massamedia en ook wetenschappelijke studies vaak gerefereerd naar gendergerelateerde verschillen in emotiebeleving, en wordt daaraan een biologisch origine gegeven. Gendersverschillen inzake jaloezie worden bijvoorbeeld nog steeds verklaard door genetische verschillen, en de narratieven die emoties plaatsen in het veld ‘natuurlijk’ ‘onveranderlijk’ en ‘universeel’ verspreiden zich snel.⁵²³

Ook Frevert geeft aan dat de polariteit tussen emotionele werelden enigszins werd doorbroken door de socio-economische veranderingen, maar stelt dat de rolmodellen die naar voren werden geschoven in adviesliteratuur een continuïteit vertoonde met de negentiende eeuw. Zo bleef de ideale vrouw een goedgeleimde, positief geëngageerde en beheerste vrouw. Emotieonderwijs was explicieter aanwezig voor meisjes dan voor jongens, die impliciet emotienormen meekregen op basis van avonturenboeken die verwondering, nieuwsgierigheid en wilskracht moesten oproepen.⁵²⁴ In dit opzicht moet de these van Stearns die spreekt over ‘the new relatively genderless emotional standards’ enigszins genuanceerd worden.⁵²⁵

⁵²¹ P. STEARNS, ‘Girls, Boys, and Emotion...’, p. 65.

⁵²² L. R. BRODY en J.A. HALL, ‘Gender and emotion in context’, in: M. LEWIS, J.M. HAVILAND-JONES, L. FELDMAN BARRETT, eds., *Handbook of emotions*, New York, 2008, p. 396.

⁵²³ Zo zouden mannen meer geraakt worden door de seksualiteit van vrouwen dan door haar emotionele ontrouw, omdat mannen meer belang hebben bij een controle over de reproductieve organen van de vrouw, aangezien dit de enige manier is om zich te verzekeren van nageslacht. Vrouwen anderzijds worden minder aangedaan door een seksuele ontrouw van mannen omdat zij net emotionele banden nodig hebben om haar familie bijeen te houden. M. BOLER, *Feeling power. Emotions and education*, New York, 1999, pp. 8-9.

⁵²⁴ U. FREVERT. ‘Chapter 2. Gendering emotions...’ s.p.

⁵²⁵ P. STEARNS, ‘Girls, Boys, and Emotion...’, p. 72.

Bovendien wordt in de Belgische context ook gesproken over een polarisering tussen de seksen. De oorlog had de traditionele rolpatronen van het kostwinnersmodel versterkt, en Kathlijn Pittomvils spreekt over het interbellum als “een context van economische crisis, moreel offensief en verstrenging van seksuele normen”⁵²⁶, een groot verschil met Stearns’ waarnemingen voor de Verenigde Staten. De seksualiteit werd in het interbellum ook verklaard aan de hand van biologisch-psychologische aspecten die in de Verenigde Staten al vanaf de eeuwwisseling werden gehanteerd, en soms in onbruik waren geraakt.⁵²⁷

Er moet m.i. ook in acht worden genomen dat Margo De Koster voorzichtig opperde dat ondanks de verwetenschappelijking van theorieën over (jeugd)delinquentie, men toch terugviel op de oudere ideeën gelieerd aan moraliteit.⁵²⁸ Dit wordt bevestigd door David Niget, die stelt dat het medische discours van het interbellum een link poneerde tussen vrouwelijkheid en gedragsproblemen, in die zin dat seksuele organen een grote invloed zouden uitoefenen op het gedrag. Ook hysterie werd nog geïdentificeerd als een factor van vrouwelijke gevaarlijkheid, hoewel de hysterie als ‘typische vrouwenziekte’ al sinds de eeuwwisseling minder en minder voorkwam.⁵²⁹ Eerder dan een radicale breuk, lijkt er dus meer continuïteit te bestaan wat betreft de emotionologie in België.

Maar bovenal moet de kritische noot van Rosenwein ten aanzien van de emotionologie steeds in acht worden genomen: het mag niet voor vanzelfsprekend worden aangenomen dat de heersende ideeën over emotie zoals blijkt uit adviesliteratuur en wetenschappelijke studies in het interbellum, evenzeer golden binnen de rijksopvoedingsgestichten. Binnen één samenleving kunnen immers meerdere emotionele standaarden van kracht zijn.

2. Emotie, macht en verzet

Uit de werken van Stearns en Wouters bleek een zeer sterke focus op de notie zelfbeheersing tijdens het interbellum. M.i. was deze eis tot zelfcontrole nog veel sterker aanwezig binnen het rijksopvoedingsgesticht. In dit deel wordt ingegaan op de emotionele normen die van toepassing waren binnen het rijksopvoedingsgesticht, afgeleid uit de halfjaarlijkse rapporten en het tuchtregister. Deze worden geplaatst tegenover de tegenpraktijken van de gedetineerden, waarvan de vraag wordt gesteld of en in welke zin deze als ‘verzet’ mogen worden beschouwd. Nadien wordt geanalyseerd hoe het

⁵²⁶ K. PITTOVILS, ‘Tussen repressie en permissiviteit. Socialisme, socialisten, prostitutie en geslachtsziekten (Einde 19^e eeuw -1977)’, in: D. DE WEERDT, ed., *Begeerte heeft ons aangeraakt*, Gent, 1999, p. 219.

⁵²⁷ Pittomvils citeert met betrekking tot prostitutie de socialistische Estelle Goldstein: «l’existence de la surexcitation nerveuse de la génération actuelle (...) Il est psychologiquement prouvé que la force physique et même intellectuelle de la femme est inférieure à celle de l’homme. » K. PITTOVILS, ‘Tussen repressie en permissiviteit...’, p. 219.

⁵²⁸ M. DE KOSTER, ‘Tot maat van het recht. De vroege ontwikkeling van de wetenschap van het ontspoorde en criminele kind in het Centrale Observatiegesticht in Mol (1913-1941)’ in: N. BAKKER, S. BRASTER, M. RIETVELD-VAN WINGERDEN, A. VAN GORP, eds., *Kinderen in gevaar. De geschiedenis van pedagogische zorg voor risicojeugd*, 2007, p. 112.

⁵²⁹ D. NIGET, ‘De l’hystérie à la révolte...’, s.p.

bestuur een antwoord formuleerde op deze tegenpraktijken en wordt ingegaan op een specifieke gedraging, het zogeheten ‘faire son train’.

2.1. Emotienormen in het rijksopvoedingsgesticht

In haar uitgebreide analyse van de halfjaarlijkse rapporten stelde Veerle Massin een lijst op met kwaliteiten die door het rijksopvoedingsgesticht werden geprezen of afgekeurd. Binnen die eerste soort hoorde onder andere onderdanigheid, inzet, sensibiliteit, sympathie en de pogingen van de meisjes om te strijden tegen hun immoreel gedrag. De vier eerste kenmerken passen mooi binnen het lijstje waaraan de ‘perfecte’ Victoriaanse huisvrouw moest voldoen (cfr. supra). Negatieve opmerkingen besloegen een hele waaier aan kenmerken: ongedisciplineerdheid, stoutheid, opvliegendheid, achteloosheid, ijdelheid, trots, jaloezie, leugenachtig, gebrek aan wilskracht, apathie, onverschilligheid, gebrek aan sociabiliteit en de afwezigheid van verbetering.⁵³⁰ Ook hier zien we een opvallende gelijkenis met de vereiste van de gelijkmoedig gestemde, liefhebbende moederfiguur die werd voorop gesteld in de Victoriaanse tijd. Uit deze evaluaties blijkt dat van de meisjes werd verwacht dat ze een uitermate fijne balans aanhielden inzake het tonen van de gepaste emotie en de intensiteit van deze emotie. Verlies van zelfbeheersing werd bestraft, maar in het tuchtregister vinden we evengoed de sanctionering van bijvoorbeeld Justine, die werd gestraft wegens haar ‘onverschilligheid’ toen ze hoorde dat ze geen ‘bien’ kreeg op haar evaluatie.⁵³¹ De grens tussen de sociaal gepaste en sociaal ongepaste emotie inzake onverschilligheid was flinterdun.

Evaluaties van gemoedstoestanden zijn niet alleen terug te vinden in de halfjaarlijkse rapporten, maar ook in het tuchtregister. In het hoofdstuk ‘alledaagse spanningen’ werd ervoor gekozen om de verschillende vormen van ongehoorzaamheid zoals vermeld in het tuchtregister op te delen volgens de inhoud van de gedraging. Vanuit het perspectief van de emotionele praktijken zou men echter ook een andere indeling kunnen opstellen, gebaseerd op de emotie die werd opgeroepen of die aan de basis lag voor de gedraging. Het is moeilijk een waterdichte opdeling te maken, maar er werd gekozen om twee grote categorieën te onderscheiden: gedragingen die geassocieerd worden met wat ik hier ‘negatieve’ emoties wil noemen (bv. kwaadheid), en met emoties die een cohesieversterkend effect konden bekomen voor de gedetineerden (vb. solidariteit) anderzijds.⁵³² Binnen die eerste groep vallen dan agressieve handelingen jegens personen, eigendommen, conflicten met medegedetineerden en verbale agressie. In die tweede groep horen de verboden communicatie, de ‘amitiés particulières’ en de solidariteitsmechanismen die soms konden leiden tot collectieve ongehoorzaamheid. Deze groepen kunnen ook gelieerd worden aan lichamelijke en discursieve praktijken, waarbij de lichamelijke

⁵³⁰ V. MASSIN, *Protéger ou exclure? ...*, p. 237.

⁵³¹ “3 zondagen niet afgeroepen en standvastige onverschilligheid” RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 20/09/1931.

⁵³² Deze emoties mogen echter niet als elkaars tegengestelde worden opgevat. Het is niet zo dat de agressie of ordeverstoring, hier gecategoriseerd als ‘negatief’, steevast een negatieve impact zou hebben op de onderlinge relaties van de gedetineerden.

praktijken het meest overeenkomen met agressie en ‘negatieve’ emoties, en de discursieve emotionele praktijk vooral liefde toont –toch zeker onder elkaar. Toch is die grens vaag, zoals zal blijken bij de bespreking van de praktijk ‘faire son train’.

2.2. Emotionele tegenpraktijken

Waar in het hoofdstuk ‘alledaagse spanningen’ de ordeverstoring werd opgevat als een algemene categorie om allerlei kleine uitingen van ongehoorzaamheid onder te groeperen die ingingen tegen de stilteregel, kunnen deze overtredingen een nieuwe betekenis krijgen wanneer ze worden geïnterpreteerd tegen het licht van de emotienormen. De ordeverstoring in de vorm van luid roepen hing m.i. samen met sommige vormen van verbale agressie. Niet zozeer wát gezegd of geroepen werd, was belangrijk, maar wel het feit dat de meisjes hiermee een manier in handen hadden waarmee ze openlijk konden tonen dat ze de autoriteiten met de voeten traden. Door te roepen en te tieren gingen de meisjes lijnrecht in tegen de emoties die sociaal gepast zouden zijn –gelijkmoedigheid en een hoge mate van eerbied die grensde aan angst. Deze opeising van de zelfcontrole over hun emoties gaf hen opnieuw eigenwaarde in de ‘totale instelling’ waarin ook hun emoties aan een strikte regulering waren onderworpen.

Het luid roepend doorbreken van de zachtaardige gelijkmoedigheid die werd verwacht van meisjes was al een breuk met hun genderrol, maar het vertonen van agressief gedrag was dat helemaal. Agressie werd geassocieerd met de viriele mannelijkheid, maar bij meisjes was het ondenkbaar.⁵³³ Zoals vermeld kon de agressie van de meisjes zich richten op materiaal of op een persoon.⁵³⁴ Agressie kan gezien worden als een gedraging die een sterker *signaal* geeft enerzijds, maar ook een sterkere *gevoelsbeleving* teweegbrengen bij de meisjes anderzijds. De emotionele praktijk bestaat er immers uit het gevoel te beleven *doorheen de handeling*.

In dit opzicht kan men stellen dat het luid roepen en/of agressiviteit een ‘mobilizing emotional practice’ kan worden genoemd; een emotionele praktijk die erop gericht is een gevoel op te wekken, te veranderen of weg te nemen. Men zou kunnen stellen dat de meisjes doorheen de agressie of het tieren de hun opgelegde ijzeren zelfbeheersing wilden doorbreken en hun energie wilden kanaliseren. De praktijk fungeert in die zin als een soort uitlaatklep. In dit geval gaat het erom de emotie *bij zichzelf* te transformeren doorheen de handeling. Zoals Léa in een brief aan haar broer schrijft: “toute mon amertume sort avec des méchantes paroles.”⁵³⁵ De bitterheid die ze voelt, kan ze transformeren en doen afnemen door het uiten van ‘méchantes paroles’. In dit opzicht verkrijgt het luid roepen en doelbewust verstoren van de orde niet slechts de status van een ongehoorzaamheid, maar een praktijk die diep verweven is met het beleven en uiten van emoties die volgens de normen onderdrukt hoorden te worden.

⁵³³ D. NIGET, ‘De l’hystérie à la révolte...’, s.p.

⁵³⁴ Zoals besproken in ‘alledaagse spanningen’ was de agressie tegen personen vaak een reactie op een sanctie, eerder dan ontstaan op eigen initiatief. We moeten dus een nuance aanbrengen in het ontleiden van de emotie in een agressieve handeling zoals stribbeling om niet naar isoleercel te worden gedragen, of het –schijnbaar- vanuit het niets een kroes naar het hoofd van een zuster werpen.

⁵³⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 86: Léa G.

Een ‘mobilizing emotional practice’ kan echter ook gericht zijn op het opwekken van een emotie bij *externe* personen. In een brief aan haar ouders beschreef Marie haar frustraties: "lorsque je demande quelque chose où bien que je me plains d'une autre à l'autorité, on me renvoie avant que j'aie achevé ce que je voulais dire avec deux paroles et demi. On n'en ferait pas moins pour une gamine de six ans et moi j'en ai seize."⁵³⁶ Door de orde doelbewust te verstoren, kon Marie tenminste de aandacht op zich vestigen en een reactie losweken bij het bestuur, al was dit een negatieve reactie in de vorm van een sanctie.

2.3. ‘Faire son train’

Op 29 oktober 1933 werd bij Justine in het tuchtregister genoteerd: “dreigt haar "trein" te zullen doen, moedwillig en luidruchtig”⁵³⁷. Deze notatie komt zestien keer voor, steeds met de associatie ‘dreiging’. Wat ‘faire son train’ precies inhoudt, lezen we bij een opmerking van de Zuster Overste: “Lucienne, moest om hare groote onbeleefdheid wegens Mijnheer Algemeene Bestuurder Wauters in hare cel blijven, *binst den middag begon ze haren trein zooals ze dat noemen; zingen en lawijt maken*, we hebben genoodzaakt geweest haar een douche te geven.”⁵³⁸ Uit het tuchtregister kunnen we ook afleiden dat het roepen en tieren vaak werd geuit vanuit de kamer of strafcel, als dreiging, als solidariteitsbetuiging aan medege-detineerden, en dat het vaak gezamenlijk werd uitgeoefend.

De praktijk wordt ook vermeld in de *billets clandestins*, waar ook andere redenen worden aangehaald: Thérèse schrijft dat ze begint te zingen omdat ze overliep van woede, en in een andere brief schrijft ze ‘pour passé mon temps’, Jeanne zag het als een bewijs van haar liefde.⁵³⁹ Wie niet meedeed, werd verwacht een goed excuus te hebben, zoals Jeanne schreef: “la 1re fois j’ai demandé pardon. Je dis franchement j’avais peur. J’étais indisposée –un rhum- et pas assez excité...”⁵⁴⁰ waarna de belofte volgt dat ze de volgende keer zal volhouden, zelfs al betekent het twee weken strafcel. Interessant is dat ze ook aanhaalt dat ze *niet opgewonden genoeg* was (j’étais... pas assez excité). Het is een woord dat veelvuldig werd vermeld door de directeur om de meisjes mee te bestempelen die luid riepen of zich misdroegen. Voor Jeanne is de opwinding een voorwaarde voor het kunnen vervullen van haar belofte, en dus niet zozeer iets slechts.

In diezelfde brief bleek ook dat op voorhand werd afgesproken wanneer de meisjes zouden beginnen, hoe lang ze het zouden volhouden, en er werden zelfs lange lijsten met liedjes uitgewisseld om inspiratie te geven wat ze konden zingen, bijvoorbeeld tussen Céline en Jeanne: “Céline ne tarde pas de me copier les tiens [jouw liedjes] car tu sais qu’une minute suffit pour me mettre dedant [in de strafcel] et pendant 2 heures je commence mon train, tu verras. Voici les chants que je vais chanter quand je ferai mon

⁵³⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 2: Marie C.

⁵³⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 29/10/1933.

⁵³⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 15/12/1931.

⁵³⁹ "et je ferai mon train toujours et je [crie]rai a tout le monde que c'est toi que j'aime. Tout ce que je souffrirai ca sera pour toi [Gette] ! RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111: Jeanne C.

⁵⁴⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67: Jeanne C.

train...”⁵⁴¹ Er volgde een lijst van bijna twintig liedjes met af en toe commentaar van Jeanne (“6. Moulin Rouge - très joli tu sais”). Het geeft een verklaring aan de vele *billets clandestins* waar strofen en refreinen waren opgeschreven. De liedjes speelden zich vaak af in een café en had mooie vrouwen en jaloezse geliefden als protagonisten. Één liedje kwam echter op verschillende briefjes terug en leek zelf geschreven te zijn:

I. Depuis de longues années je suis enfermée dans ces couvents
Que la vie est amère dans ces galères pour nous enfants
On a tort de s'en faire car on est trop sévère
On ferait bien mieux de ne pas se faire du chagrin
Et prendre toujours le temps comme il vient
Les sœurs sont énervantes plutôt que bienfaitantes
Jamais moyen de s'entendre avec elles
Toujours punie pour une bagatelle

II. Mais à la discipline on se fait pas de bile car on s'aime bien
Beaucoup de jeunes filles pour leurs amies se moquent des biens
On est à tour de rôle mais quand même on rigole
Si on nous énerve eh bien on fait son train
On fait valser ses vitres sans souci des épîtres
Qu'on ne va pas manquer de récolter
Ils n'ont pas besoin de nous faire enrager

Het lied bevat verschillende lagen. Enerzijds is het een individueel verhaal, waarin veel meisjes zich konden herkennen: de lange periode van opsluiting, het strenge leven binnen het rijksopvoedingsgesticht, de straffen, ... Daarnaast schijnt het lied een raad mee te geven: men kan zich beter niet verzetten en ‘prendre le temps comme il vient’, want ‘on est trop sévère’. In de tweede strofe echter klinkt een geheel tegenstrijdige toon waarin de saamhorigheid van de meisjes werd benadrukt en opstandigheid werd geprezen. Het opruiende lied werd getiteld ‘depuis des longues années’ en prijkte helemaal bovenaan op de lijst die Jeanne met Céline uitwisselde. Het lied komt voor onder de vorm van een *bilet clandestin*, maar bevindt zich ook in uitgetypte versie in het dossier van Fernande. Eronder staat de doorstreepte naam ‘Juliette’. De autoriteiten hadden blijkbaar grote moeite hadden om de originele schrijfster te lokaliseren. Interessant is ook dat Veerle Massin een gelijkaardig fenomeen waarnam na de Tweede Wereldoorlog, dat niet ‘faire son train’ heette, maar ‘faire chambre’.⁵⁴² De praktijk bleef dus bestaan, al onderging ze een naamwisseling. ‘Faire chambre’ zou vooral plaatsvinden nadat de meisjes onder een berisping naar hun kamer werden gestuurd, wat ook de naam verklaart. Waar de term ‘faire son train’ vandaan komt is niet geweten.

‘Faire son train’ is intrigerend omdat ze de twee voordien vermelde groepen van emoties onder zich verenigt: enerzijds bevat de praktijk de lichamelijke, ordeversturende emoties die ook op individuele basis werden beleefd en eerder geassocieerd worden met kwaadheid en frustraties, maar anderzijds

⁵⁴¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67: Jeanne C.

⁵⁴² V. MASSIN, *Protéger ou exclure? ...*, p. 310.

getuigt de praktijk ook van een cohesie van de gemeenschap van gedetineerden die vooral tot uiting kwam in de discursieve praktijken (cfr. infra). De praktijk gaf de meisjes een zekere macht in handen. Afgaande op het tuchtreger werd vaak *gedreigd* om de praktijk te beginnen, en wanneer eenmaal werd begonnen, werden de meisjes in veel gevallen door elkaar bijgestaan. De ‘macht’ blijft natuurlijk beperkt, want de oproerkraaiers werden eenvoudigweg gesanctioneerd. Toch zou het aanhoudende geroep, zingen en lawaai maken vanuit de cellen een gevolg hebben voor de infrastructuur. In 1936 diende Jean Van de Vliedt een aanvraag in om twee nieuwe cellen in te richten die beantwoordden aan de nieuwe hygiënische normen, en, belangrijker, die voorzien waren van een dubbele wand en een speciale bekleding die het minste geluid dempt zodat de cellen volledig geluidsicht werden. Uit de andere verouderde straffcellen waren immers vaak kreten te horen van de gestrafte meisjes, die onrust stookten in de rest van het gebouw.⁵⁴³ Het gezamenlijk roepen en zingen fungeerde dus als uitlaatklep voor de onderdrukte emoties, droeg verschillende betekenissen voor de meisjes zelf, versterkte de onderlinge cohesie en dwong het bestuur tot een aanpassing in de infrastructuur, ook al werd de praktijk het liefst de kiem in gesmoord door het af te schilderen als een symptoom van de hysterische, door haar seksueel instinct bepaalde vrouw (cfr. infra). Mogen de genoemde tegenpraktijken echter worden gezien als een bewuste vorm van verzet?

2.4. Verzet of tegenreactie?

“Tempérament de fille hystero-érotique”⁵⁴⁴, valt te lezen in verschillende halfjaarlijkse rapporten. Hysterie, door Lisa Appignanesi “de meest modieuze diagnose” van de laat negentiende eeuw genoemd,⁵⁴⁵ was “een geseksualiseerde krankzinnigheid vol tegenstrijdigheden, die zich in alle vrouwelijke lichaamsdelen kon manifesteren en een duizelingwekkende hoeveelheid symptomen kon aannemen, hoewel er niet één was die een werkelijke, aanwijsbare oorzaak had.”⁵⁴⁶ Het was een typische vrouwenziekte, gelieerd aan de labiliteit en grilligheid waarmee vrouwen werden geassocieerd.⁵⁴⁷ De symptomen (plotselinge uitbarstingen, flauwvallen, snikken, lachen, verlamming) werden geassocieerd met een extreme uitdrukking van emotionaliteit, en ook een te grote seksuele drift werd opgevat als een symptoom van hysterie.⁵⁴⁸ Interessant is niet alleen de sterk gendergerelateerde dimensie, maar ook klasse: was hysterie doorheen de negentiende eeuw vooral een diagnose voor de burgerlijke vrouwen, dan werd het aan het einde van de negentiende eeuw steeds meer opgevat als een

⁵⁴³ V. MASSIN, *Protéger ou exclure? ...*, p. 77.

⁵⁴⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 2: Marie C., halfjaarlijks rapport van 01/06/1931.

⁵⁴⁵ L. APPIGNANESI, *Gek, slecht en droevig. Een geschiedenis van vrouwen en psychiatrie van 1800 tot heden*, Amsterdam, 2009, p. 152.

⁵⁴⁶ L. APPIGNANESI, *Gek, slecht en droevig*, p. 152.

⁵⁴⁷ Sommige artsen meenden zelfs dat hysterie voor het zich als ziekte uit, een temperament is dat elke vrouw bezat en kan worden omschreven als ‘rudimentaire hysterie’. E. SHOWALTER, ‘Hysteria, Feminism, and Gender’, in: S.L. GILMAN, H. KING, R. PORTER, G. S. ROUSSEAU, E. SHOWALTER, eds., *Hysteria Beyond Freud*. Berkeley, p. 286.

⁵⁴⁸ K. JOHANNISSON, *Het duistere continent, dokters en vrouwen in het fin-de-siècle*, Amsterdam, 1996, p. 145.

degeneratieverschijnsel, geassocieerd met erfelijke belasting, primitieve impulsdoorbraken en seksuele driften.⁵⁴⁹

Hysterie is door sommige feministische historici geïnterpreteerd als een vorm van proto-feministisch verzet, waarbij vrouwen hun lichaam gebruikten om zich tegen de onderdrukkende sociale genderpatronen te uiten.⁵⁵⁰ Juliet Mitchell bijvoorbeeld omschreef hysterie als “a pre-political manifestation of feminism,” een onbewust verzet van vrouwen “in terms of their definitional and denigrated characteristic—emotionality.”⁵⁵¹ Binnen postkoloniale studies maakte ook Du Bois de link tussen onderdrukte groepen in de samenleving en psychosomatische stoornissen. Woede die voortkomt uit sociale oorzaken en die geen gehoor vindt, kan zich transformeren in het ontwikkelen van lichamelijke symptomen, stelt hij.⁵⁵²

Karin Johannisson brengt een iets gematigdere lezing. “Misschien was de hysterische uitbarsting de enige acceptabele vorm van opstand, een scheur in de muur rondom woede, wanhoop of ongekanaliseerde energie,”⁵⁵³ schrijft ze. Als machtsspel lag het moeilijker, gaat Johannisson voort, omdat de hysterie “het beeld van de vrouw als irrationeel, onvoorspelbaar, emotioneel en onbetrouwbaar” net bevestigde.⁵⁵⁴ Toch hoeft dit m.i. niet noodzakelijk problematisch te zijn. In haar onderzoek naar agency in een hedendaagse vrouwengevangenis, merkte criminologe Mary Bosworth dat de gevangenen de hun opgelegde identiteit van vrouwelijkheid overnamen, tot in het extreme doorvoerden en vanuit die identiteit hun claims neerlegden.⁵⁵⁵ In sommige verzoeken die meisjes aan de directeur richtten vallen gelijkaardige strategieën waar te nemen. Marie C. bijvoorbeeld vroeg aan de directeur of ze de haar resterende tijd in haar kamer mocht doorbrengen omdat ze verliefd was op Jeanne

*Je suis prête à faire pour cet amour toutes les bêtises et un mauvais coup qui pourrait encore me coûter 4 ou 5 ans de prison. (...) Séparez-moi de [Jeanne] D. B. et faites en sorte que je puisse purger mes peines de prison avant mes 21 ans. J'ai fait la vie, je la ferai encore comme ma mère qui ne vaut rien. J'ai cela dans le sang...*⁵⁵⁶

Marie haalt als argumenten niet alleen aan dat ze vanwege haar verliefdheid in staat is tot dommigheden, maar ook dat haar familiale omstandigheden een slechte invloed hebben gehad (“ma mère qui ne vaut

⁵⁴⁹ K. JOHANNISSON, *Het duistere continent*, p. 146.

⁵⁵⁰ E. SHOWALTER, ‘Hysteria, Feminism, and Gender’, pp. 286-87.

⁵⁵¹ Mitchell geciteerd in E. SHOWALTER, ‘Hysteria, Feminism, and Gender’, p. 334.

⁵⁵² E. SHOWALTER, ‘Hysteria, Feminism, and Gender’, p. 335.

⁵⁵³ K. JOHANNISSON, *Het duistere continent*, p. 153.

⁵⁵⁴ K. JOHANNISSON, *Het duistere continent*, p. 153.

⁵⁵⁵ Bosworth geeft zelf als voorbeeld een casus van vrouwen die zachter wc-papier eisten. De vrouwen vroegen dit eerst vanuit de argumentatie dat ze er recht op hadden, nadien stalen ze het papier van de personeelstoiletten, vroegen of ze het zelf konden kopen en gingen zelfs over tot een groepsdemonstratie. Uiteindelijk beargumenteerden ze dat ze vanwege hun zwakke vrouwelijke lichaam nood hadden aan zachter wc-papier, en dat zeker vrouwen gesteld waren op hun hygiëne. Deze argumentatie bleek het meest succesvol. Dezelfde tactiek pasten ze toe om beter voedsel en verzorgingsproducten te verkrijgen. Ze schakelden de hun opgelegde biologische kenmerken en passieve vrouwelijkheid in. M. BOSWORTH, *Engendering resistance: agency and power in women's prisons*, Ashgate, 1999, p. 147.

⁵⁵⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 3: Marie C., eigen cursief.

rien”) en de erfelijkheid van dit karakter. Zoals verder zal worden toegelicht, zijn dit wederkerende elementen in het discours rond vrouwelijke jeugddelinquentie.

De brief is niet alleen een aanwijzing hoe het overnemen van de opgelegde identiteit werd gebruikt als strategie om iets te bekomen, maar duidt eerder nog op het grote *bewustzijn* van de gedetineerden van de oordelen die over hen werden geveld. Het feit dat Marie over deze kennis beschikten, en het feit dat de genoemde gedragingen (roepen, agressie, ordeverstoringen etc.) zo lijnrecht indruisten tegen wat van de meisjes verwacht werd, kan leiden tot volgende stelling: Voortbordurend op wat Johannisson stelt over geëmotioneerde lichamelijke gedragingen als de enige *acceptabele* vorm van opstand, zou ik eerder willen suggereren dat het de vorm van opstand was die het meest *denkbaar* en ook dagelijks *beschikbaar* was voor de meisjes — en daardoor het meest voorkomend, net omdat de meisjes doorheen de dagelijkse routine van het rijksopvoedingsgesticht voortdurend werden geconfronteerd met de emotienormen en sociale verwachtingspatronen en zich *bewust* waren van hun mogelijkheden tot tegendraadsheid langs deze weg.

Dit betekent echter niet dat ik elke individuele kreet wil bestempelen als een bewuste emotionele tegenpraktijk. Ik meen dat het bewustzijn over de tegendraadsheid door deze gedragingen zich vooral uit doorheen de collectieve emotionele tegenpraktijk ‘faire son train’, zoals ook blijkt uit de *billets clandestins*.

Voor zover geweten, namen niet alle meisjes van wie we in het tuchtregister sporen vinden van een ordeverstoring, deel aan de ‘faire son train’. Hoe moeten we dan de veelvuldige ordeverstoringen op individuele basis interpreteren? Eerder dan een bewuste vorm van opstand meen ik dat dit moet worden gezien als een *tegenreactie* van de gedetineerde. Opnieuw de meest denkbare en beschikbare vorm van *tegenreactie*, maar niet noodzakelijk een bewuste vorm van *verzet*.

2.5. Een gemedicaliseerd tegendiscours

Op basis van de bewoordingen die de directeur hanteerde, kan er als het ware een soort ‘schaal van intensiteit’ worden opgesteld. In wat Jean Van de Vliedt noteerde bij Clarissa zien we hoe de verschillende gemoedstoestanden volgens hem op elkaar inwerken en elkaar opvolgen: “*Vriendschap* met C. Marie. Daaruit spruit *opgewondenheid* en *moedwil* voort. Ondanks ons geduld, verergert de slechte gesteltenis. De *crise* breekt uit door stoornissen in hare cel, zingen, roepen, enz. Biedt tegenstand en wil Malfait bijten. Douche.”⁵⁵⁷ ‘Opwinding’ en ‘moedwil’ lijken twee gemoedstoestanden die afgekeurd worden, maar toch minder erg zijn dan de ‘crise’, die in een latere fase opkomt.⁵⁵⁸

De notie ‘crisis’ toonde zich een flexibel begrip. Het was een geestesgesteldheid die losstaand kon voorkomen (“in hevige crisis”), of in combinatie met andere gemoedstoestanden werd gebruikt. Zo was er de “crisis van waanzinnigheid”, de “crisis van moedwil”, en de “erotische crisis”. Bij Jeanne D.C.

⁵⁵⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 23/07/1928, mijn cursief

⁵⁵⁸ Andere afgekeurde gemoedstoestanden konden bijvoorbeeld zijn: ‘slecht gesteld’, ‘psychische ontreddeing’ en ‘hoovaardij’.

werd bijvoorbeeld genoteerd: “Echte *erotische crise*. In 't openbaar omhelst op schandelijke wijze, herhaaldelijk L. Germaine. 't zijn 2 verstokte, zedeloze vriendinnen.”⁵⁵⁹ Afgaande op de halfjaarlijkse rapporten en het tuchtregister, wordt de erotische crisis ingevuld als een felle opwelling van erotische gevoelens of een woedeaanval als de amoreuze relaties worden verhinderd.⁵⁶⁰

Waar een erotische crisis dus het gevolg is van deze erotische gevoelens, kan deze erotiek echter oorzaak zijn van méér dan alleen de erotische crisis. Van de Vliedt legde een expliciet verband tussen algemene ongehoorzaamheid, een problematisch seksueel instinct, een veronderstelde homoseksualiteit en psychologische gebreken.⁵⁶¹

La cause principale, réelle (de cette situation) [van de ongehoorzaamheid en feiten van ongedisciplineerdheid] repose sur la psychologie particulière de notre population, pour la plupart des patientes qui ont des problèmes d'hérédité et qui ont eu de mauvais exemples ou une mauvaise éducation, surtout dans la période critique de l'évolution pubère... servie par l'instinct sexuel. Cette excessivité sexuelle dégénère en général chez nos sujets plus ou moins défectifs psychologiquement dans une perversité qui prend les formes de la névrose, l'hystérie, l'érotomanie, et chez certaines les limites paraissent atteindre une sorte d'aliénation érotique... avec tentatives expansives, érotiques, dépressives. (...).⁵⁶²

Dit citaat is afkomstig uit een brief die Jean Van de Vliedt schreef aan de Minister van Justitie in 1925 en is een uitermate boeiend fragment om zijn visie op de gedetineerden na te gaan. Seksualiteit was in de loop van de negentiende eeuw steeds meer verweven geraakt met inzichten uit het medische en psychiatrische discours. Seksualiteit was méér dan alleen een anatomisch gegeven; het werd opgevat als een complex van psychische kenmerken waarvan een teveel of te weinig van belang was voor de persoonlijkheid –en dan vooral de vrouwelijke persoonlijkheid.⁵⁶³ De opvattingen bleven voortdurend evolueren, ook na de eeuwwisseling, maar getuigden niet noodzakelijk van een lineaire ontwikkeling. Door te stellen dat de buitensporige seksualiteit de vorm kan aannemen van verschillende aandoeningen zoals neurose, hysterie en erotomanie, correspondeerde Van de Vliedt vooral met theorieën volgens dewelke de vrouwelijke pathologie werd bepaald door de reproductieve organen; theorieën die volgens Johannisson in onbruik waren geraakt in die periode.⁵⁶⁴

Menstruatie bijvoorbeeld werd gezien als een crisistoestand. Het belichaamde de periodiciteit van het vrouwenlichaam dat, in tegenstelling tot het mannelijk lichaam, geen stabiel systeem was. In de jaren twintig stelde de wetenschap vast dat de menstruatie in feite een regelmatig, inwendig systeem volgde en verdween het beeld van de menstruatie als crisistoestand. Voor Jean Van de Vliedt maakte de

⁵⁵⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen ..., 29/12/1927

⁵⁶⁰ Wanneer deze wellustige neigingen worden gedwarsboemd, ontstaat er een erotische crisis die van haar een echte furie maakt en ons genoodzaakt onzen toevlucht te nemen tot therapeutische omwindsels of het dwangbuis. RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 21: Rosalie V.D.W.

⁵⁶¹ V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 290.

⁵⁶² Jean Van de Vliedt geciteerd in V. MASSIN, *Protéger ou exclure?* ..., p. 290.

⁵⁶³ L. APPIGNANESI, *Gek, slecht en droevig*, pp. 211-212.

⁵⁶⁴ K. JOHANNISSON, *Het duistere continent*, p. 35.

menstruatie wel degelijk een potentieel gevaar uit. “Het komt weleens voor dat er tijdelijk psychische ontredde[en] bij haar merkbaar zijn, dit in verband gewoonlijk met een algemeene physiologische stoornis, door de menstruatie teweeggebracht,” schrijft hij over Jeanne D.B. “Dan dreigt meer dan anders tuchteloosheid te zullen uitbreken.”⁵⁶⁵ Menstruatie gaf niet alleen aanleiding tot fysieke en psychologische storingen, maar ook tot tuchteloosheid. Agressieve feiten en opstandigheid doen zich net *vooral* voor tijdens de menstruatie, schrijft de chef de bureau in een ander rapport. De minste irritatie van het organisme, kan het evenwicht -dat reeds labiel is door de morele degeneratie- danig verstoren. Op die momenten overheerst het perverse seksuele instinct dat zich uit in geweld.⁵⁶⁶

Volgens Karin Johannisson heerste inderdaad de idee dat de vrouwelijke aard werd bepaald door de reproductieve organen. Rond de eeuwwisseling werd de focus verlegd naar haar gesensibiliseerde zenuwstelsel, dat de vrouw zodanig gevoelig maakte dat ze als ‘constitutioneel neuropathisch’ kon worden opgevat.⁵⁶⁷ Na de Eerste Wereldoorlog bood de psychologie een nieuw verklaringsmodel: het psychodynamische model, dat de oorsprong van haar ‘ziekelijkheid’ legde in de *psyche* van de vrouw. In het discours dat David Niget naar voren schoof als het heersende discours van het interbellum is het net omgekeerd: er was aandacht voor de psychische instabiliteit van de vrouw, maar de oorzaak hiervan werd nog steeds gelegd in de seksualiteit.⁵⁶⁸ Hieruit blijkt opnieuw dat het medische discours geenszins een lineaire ontwikkeling volgde, en dat meerdere opvattingen tegelijk in de maatschappij circuleerden. Echter, veel van de verklaringsmodellen die Johannisson aanhaalt waren toegespitst op vrouwen uit de burgerlijke milieus. Daarom moet bij het analyseren van de emotienormen niet alleen gender als categorie van verschil worden in acht genomen, maar ook klasse. In de negentiende eeuw circuleerden twee beelden van de vrouw: de zwakke, gevoelige en ziekelijke vrouw uit de hogere stand, en de sterke, gevaarlijke en besmettelijke vrouw uit de lagere stand.⁵⁶⁹ In lijn met het sociaal darwinisme werd de bourgeois gezien als een hogere trede op de ladder van de ontwikkeling dan de arbeidersklasse, die geïdentificeerd werd met het lagere en primitieve; een restproduct van de ontwikkelingsstadia. Via een langdurig disciplineringsproces zou de lagere klasse dit vuil, stank en de perverse seksualiteit eveneens achter zich kunnen laten. Men meende dat de vrouwen als moeders door de socialisatie van hun kinderen meer verantwoordelijkheid droegen voor de toenemende degeneratieverschijnselen als geslachtsziekten, alcoholisme en krankzinnigheid. De vrouw uit de lagere stand was niet alleen inferieur vanwege haar klasse, maar ook vanwege haar gender.⁵⁷⁰

Net zoals de seksen in toenemende maten werden afgeschilderd als twee biologisch verschillende soorten (cfr. supra), was dit eveneens het geval met klasse. Deze verschillen uitte zich ook in het medisch discours. Vrouwen uit de burgerlijke klassen werden gediagnosticeerd met ziektes die nog

⁵⁶⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 5: Jeanne D.B., halfjaarlijks rapport, 01/01/1928.

⁵⁶⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 32: Valérie M., brief van chef de bureau aan de kinderrechter.

⁵⁶⁷ K. JOHANNISSON, *Het duistere continent*, p. 35.

⁵⁶⁸ D. NIGET, ‘De l’hystérie à la révolte...’, s.p.

⁵⁶⁹ K. JOHANNISSON, *Het duistere continent*, p. 14.

⁵⁷⁰ K. JOHANNISSON, *Het duistere continent*, p. 77-78.

steeds trekken vertoonden van de gepaste sensibeleit (bv. een verfijnde neerslchtigheid). De lagere stand echter kreeg het label ‘psychopathisch’, waarmee agressieven gewelddadige of primitief-seksuele impulsen werden bedoeld. “De grens tussen mens en dier was onduidelijker, kronkeliger,” schrijft Johannisson.⁵⁷¹

Deze associatie van de lagere klassen met het dierlijke komt duidelijk terug in de halfjaarlijkse rapporten. Van de meisjes wordt meermaals gewag gemaakt van ‘dierlijke aandriften’, maar bovendien wordt er ook een verschil gemaakt tussen ‘hogere en lagere’ gevoelens. Wat dit onderscheid exact inhoudt is niet helemaal duidelijk (gaat het bijvoorbeeld om andere emoties, om een andere uiting van de emoties, een andere intensiteit?), maar naast de morele connotatie van hoger met goed en lager met slecht, worden de ‘lagere’ gevoelens steevast geassocieerd met seksuele driften, die het waarnemen van ‘edele’ of ‘hogere’ gevoelens verhindert. Deze associatie lagere gevoelens/driften volgt het patroon van de haast dierlijke driften geassocieerd met de lagere klasse, waardoor zich in het emotiediscours van het rijksopvoedingsgesticht niet alleen de gendercomponent manifesteert, maar evenzeer de klassencomponent.

Het bestempelen van afwijkende gedragingen als een ziekte paste in de toegenomen pathologisering vanaf de laat negentiende eeuw: allerlei vormen van afwijkend gedrag werden gemedicaliseerd, maar omgekeerd werden bepaalde gedragsstoornissen ook gecriminaliseerd.⁵⁷² Een diagnose die af en toe terugkeert in de halfjaarlijkse rapporten is die van ‘folie morale’. De morele krankzinnigheid werd omschreven als “een erfelijke degeneratieve neurose, een aangeboren toestand die men reeds in de vroege jeugd kon herkennen aan excessief, leugenachtig en pervers gedrag, luiheid, wreedheid en een gebrek aan schaamtegevoelens en waarheidsliefde.”⁵⁷³ Jessica Slijkhuis merkt op dat het eerder om een ‘medisch vonnis’ ging dan een ware ziekte, in die zin dat het in de praktijk zelden werd vastgesteld en vooral werd gebruikt door psychiaters die patiënten niet in hun instelling wilden behandelen en hun gedrag hierom criminaliseerden.⁵⁷⁴ Kenmerkend aan de ‘folie morale’ was het feit dat de emoties of gemoed wel pathologisch verstoord waren, maar het verstand werd verondersteld gezond te zijn.⁵⁷⁵ De term was vooral rond de eeuwwisseling in trek en raakte daarna in onbruik.

Bij Gabrielle werd bijvoorbeeld genoteerd:

Bijna al de kenteekens van “moreele krankzinnigheid” (folie morale) zijn hier aanwezig: na enkele weken of maanden van een betamelijk gedrag, hervallen in de vroegere, vicieuze dwaasheden. Liegen, lasteren, aanklagen, en veel eischend, zonder verdiensten, (...) Ydelheid, pocherij, sexueele verdorvenheid, staan in het middelpunt van een

⁵⁷¹ K. JOHANNISSON, *Het duistere continent*, p. 80.

⁵⁷² J. SLIJKHUIS, “‘Het virus der immoraliteit’: Insania moralis en de psychiatrie omstreeks 1900”; In: L. NYS, H. DE SMAELE, J. TOLLEBEEK, K. WILS, eds., *De zieke natie. Over medicalisering van de samenleving 1860-1914.*, Groningen, 2002, p. 321.

⁵⁷³ J. SLIJKHUIS, “‘Het virus der immoraliteit...’”, p. 322.

⁵⁷⁴ J. SLIJKHUIS, “‘Het virus der immoraliteit...’”, p. 328.

⁵⁷⁵ J. SLIJKHUIS, “‘Het virus der immoraliteit...’”, p. 322.

ikzuchtig cynischme... Al de gevoelens zijn oppervlakkig en uitwendig. Gabrielle speelt voor haar zelve de komedie van liefde, vriendschap en haat.⁵⁷⁶

De seksualiteit en de komedie zijn elementen die steeds worden aangehaald in de rapporten als het gaat over morele waanzin. Eerder dan een medische diagnose, leek het vooral om de waarnemingen van de directeur te gaan.⁵⁷⁷ Bij Rosalie lezen we bijvoorbeeld: “Hoe meer ik Rosalie observeer, hoe meer ik overtuigd ben dat we hier staan tegenover een geval van “moreele krankzinnigheid”⁵⁷⁸. De term ‘folie morale’ was een zeer nuttige term voor de autoriteiten van het rijksopvoedingsgesticht Brugge, want net doordat aan het verstand niets zou mankeren, konden de meisjes voor hun gedrag worden geculabiliseerd. Ze behoorden immers te wéten hoe ze zich moesten gedragen, waardoor ook meteen hun straf gelegitimeerd werd.

Wat is nu het verband tussen dit gemedicaliseerde discours en de analyse van de emotionele tegenpraktijken? In de halfjaarlijkse rapporten werd het beeld gecreëerd van de labiele en afwijkende vrouw die in het beste geval een poging deed te strijden tegen haar emoties. Dit discours van de vrouw die zichzelf niet kan beheersen heeft belangrijke consequenties. Zoals Shields vinnig opmerkte draagt dit een belangrijke machtscomponent in zich: “constructions of emotion out-of-control are used to disempower people.”⁵⁷⁹ Door een emotie als woede af te doen als irrationeel en ongecontroleerd, ontnamen de autoriteiten de legitimiteit van de claims die de meisjes probeerden te maken tegen de sociale orde. De agressie en ordeverstoringen werden eenvoudigweg afgedaan als ‘crisis’, waarmee de oorzaak werd geplaatst bij de aard van de meisjes zelf of de omstandigheden waarin ze waren opgegroeid, maar zeker niet in de omstandigheden van het rijksopvoedingsgesticht.

Tegelijk verschaftte deze constructie van irrationaliteit ook een rechtvaardiging voor het optreden tegen deze aanklachten. De woede en het gevoel voor onrecht waarvan de meisjes soms getuigden werd gereduceerd tot louter ‘emotionaliteit’.⁵⁸⁰ Het *labelen* van een gedraging van de gedetineerde als ‘crise’, ‘folie morale’ of ‘hystero-erotisch sujet’ moet dus worden geïnterpreteerd als een onderdeel van een discours waarbij de dominantie kon worden behouden, worden uitgeoefend en gelegitimeerd, dit zowel naar de meisjes als naar de hogere autoriteiten toe.

⁵⁷⁶ RAB, *RK/ROG Brugge*, n°833, Dossier 18: Gabrielle S.

⁵⁷⁷ Zo werd de ‘folie morale’ vermeld bij de morele evaluatie, en niet bij het gedeelte van het *rapport semestriel* dat was voorbehouden voor de arts.

⁵⁷⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 21: Rosalie V.D.W.

⁵⁷⁹ S.A. SHIELDS, ‘Passionate men, emotional women, ...’, p. 106.

⁵⁸⁰ Paul Freedman werkte dit idee uit voor de Middeleeuwen. De woede en de opstanden van landbouwers werden afgedaan als irrationeel, en daardoor hadden ze hoegenaamd geen legitieme claims in handen tegen de sociale orde. Dit gaf de sociale elite een legitimatie voor het neerslaan van de opstand. Op die manier werd de woede van de lagere klasse gereduceerd tot louter *emotionaliteit*, en behield de elite het prerogatief voor de gerechtvaardigde woede; de idee dat woede in dienst staat van de sociale zaak wanneer het wordt uitgeoefend door de juiste mensen. Geciteerd in S.A. SHIELDS, ‘Passionate men, emotional women, ...’, p. 107.

3. Discursieve emotionele tegenpraktijk

In dit onderdeel zal worden ingegaan op wat eerder ‘cohesieversterkende’ emoties werden genoemd, met name de solidariteit, de ‘amitiés particulières’ en specifieke vormen van lijden. In het vorig hoofdstuk werd besproken hoe doorheen de *billets clandestins* verschillende opvattingen over liefde de ronde deden. Veerle Massin schat dat er vermoedelijk op elk ogenblik wel een homoseksuele relatie bestaande was binnen het rijksopvoedingsgesticht.⁵⁸¹ Zij suggereert vier mogelijke verklaringen voor het bestaan van de amoureuze relaties. Ten eerste zijn de relaties mogelijk het gevolg van een fysieke of affectieve frustratie, verbonden aan het feit dat de meisjes onderworpen zijn aan een (soms langdurige) opsluiting in een ruimte waar alleen meisjes of vrouwen van hun leeftijd zijn. Een andere mogelijkheid is dat de amoureuze relaties niet noodzakelijk een *tijdelijk* gevolg zijn van de omstandigheden, maar dat de meisjes in het rijksopvoedingsgesticht hun seksuele geaardheid ontdekten en de homoseksuele relaties ook verderzetten na hun vrijlating. Het is ook niet uit te sluiten dat sommige relaties een vorm van seksueel of emotioneel misbruik waren van een andere minderjarige. Een laatste mogelijkheid is de drang naar de vrijheid over het eigen lichaam op een plek waar alles gereguleerd wordt.⁵⁸² Deze suggestie sluit het meest aan bij de these die hier naar voren wordt geschoven: de *billets clandestins* en bij uitbreiding de amoureuze relaties (niet alle briefjes werden immers uitgewisseld tussen partners) worden hier opgevat als een tegenreactie op het emotieregime van het rijksopvoedingsgesticht.

Zoals in het vorig hoofdstuk uitgebreid aan bod kwam, gebruikten de meisjes hun onderlinge briefwisseling om uiting te geven aan zeer intense en passionele emoties. Men zou zich echter kunnen afvragen of dit uiten van sterke emoties werkelijk zo exclusief was voor de *billets clandestins* en of dit niet binnen een algemene tendens paste die zich ook manifesteerde in andere brieven. Kwamen emoties bijvoorbeeld niet voor in de brieven naar familieleden of de directeur? Het antwoord hierop is niet eenduidig. Emoties waren wel degelijk aanwezig in andere brieven, maar op een heel andere manier dan in de *billets clandestins*.

In de brieven naar huis werd regelmatig uiting gegeven van emoties. Andrée bijvoorbeeld ging in op het intense lijden: “Oh ma chère maman si tu savais ce que l’on souffre dans des maisons, comme celle-ci, tu comprendrais que je n’exagerai pas. Vois tu on souffre physiquement quand on est méchant. Mais moi j’aime mieux cette souffrance, que de souffrir moralement.”⁵⁸³ Droeve uitlatingen als deze kwamen voor, en in sommige brieven van Madeleine vinden we ook een grote wrok naar de familie toe. Een van die brieven werd door de directeur naar de kinderrechter gezonden met de vraag of de brief wel verstuurd mocht worden. Het advies van de kinderrechter luidde negatief, en hij voegde eraan toe Madeleine aan

⁵⁸¹ V. MASSIN, *Protéger ou exclure? ...*, p. 238.

⁵⁸² V. MASSIN, *Protéger ou exclure? ...*, p. 307.

⁵⁸³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 35: Andrée M.

te bevelen “à écrire d’une façon plus polie à ses parents.”⁵⁸⁴ Het lijkt er dus sterk op dat in de redenen voor het tegenhouden van de brief, Madeleines emotie-uitingen een rol speelden. Rancune en woede jegens de ouders was immers tegengesteld aan de emotienormen die de meisjes werden verondersteld te leren.

Opmerkelijk is ook de brief van Valérie. In tegenstelling tot de andere bewaarde brieven, was haar brief wel degelijk verstuurd, maar waren bepaalde passages uit haar brief gekopieerd door de directeur. De passages in kwestie luiden “Je ne méritais pas de la recevoir (lettre de la mère), ni de répondre mais *par la bonté de M. le directeur* je l’ai reçue” of : “*Je n’ai pas osé demander* a Mr le directeur si mes sœurs pouvais venir me voir parce que *a mon avis je ne le mérite pas*, j’écris déjà sans le mériter...”⁵⁸⁵ De citaten die zijn gekopieerd passen allen binnen de emotienormen: Valérie stelt zich nederig op, erkent impliciet haar slecht gedrag (“je ne le mérite pas”), erkent tevens de goedheid van de directeur, scheidt van hem een welwillend figuur en behandelt hem zo met de gepaste eerbied. Of dit een bewuste strategie was is niet helemaal zeker. Maar zoals eerder vermeld, merkte Abigail Wills in haar onderzoek wel degelijk brieven die bewust speelden met de censuurmechanismen.⁵⁸⁶ Ook de brieven van Fernande werden reeds in dat opzicht aangehaald: ondanks het feit dat ze blijk gaf van een hoog bewustzijn over de werking van de rijksopvoedingsgestichten, schreef Fernande in haar brieven ook elementen waarvan ze zeer goed moet hebben geweten dat de directeur hen als ongepast zou ervaren. Vermoedelijk grepen ook andere meisjes (die bijvoorbeeld geen *billets clandestins* durfden of wilden schrijven) de brieven naar de familie aan als uitlaatklep voor hun emotie, evenwel in de wetenschap dat ze dan niet verstuurd zouden worden. Toch was dit een zware prijs, want de correspondentie met de familie was strikt beperkt tot eenmaal per maand. Hoogstwaarschijnlijk legden de meeste meisjes zichzelf bewust een vorm van autocensuur op om de kans te verhogen dat hun brieven verstuurd zouden worden. De brieven naar huis waren dus geenszins een vrijplaats voor het uiten van de emoties.

Waar de *billets clandestins* in veel gevallen een locus boden om de emoties te beleven en te uiten, dienden veel brieven aan de directeur eerder om -als vanop een afstand- *over* emoties te spreken, waarbij de meisjes bewust op hun bewoordingen letten. In een eerder aangehaalde brief van Marie wordt een boze brief bijvoorbeeld vermengd met een poging tot bedaardheid. Zo schrijft ze na de stekende zin “Ce n’est pas parce que je suis une paria de la vie que l’on doit me tromper. J’éclaircis la chose.” Deze ‘ik zal het even toelichten’ klinkt rustig en bedaard, alsof Marie in een gesprek eerst diep heeft ingeademd na die vorige boze zin en rustig overdenkt wat ze gaat zeggen –precies zoals het hoort.

Een ander voorbeeld komt van een brief van (een andere) Marie:

⁵⁸⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S., Brief van de Kinderrechter te Brussel aan Jean van de Vliedt, 27/10/1937.

⁵⁸⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 32: Valérie M.

⁵⁸⁶ A. WILLS, ‘Resistance, identity, and historical change ...’, p. 222.

Tous les jours mais tous les jours j'agis aveuglement et parfois même malgré moi, a la passion qui me rend non pas seulement malade mais encore esclave de moi-même, a telle point que je ne sais plus dire non quand je dois dire oui et oui quand je dois dire non.⁵⁸⁷

Haar schrijven wordt beheerst door een enerzijds geagiteerde toon (zie bijvoorbeeld de herhaling “tous les jours mais tous les jours”), maar anderzijds is er de zeer afstandelijke toon waarop ze zichzelf analyseert. Ze erkent dat in haar een passie leeft die zij niet de baas kan, maar ze beschrijft dit alsof de passie en zij losstaande gegevens zijn (la passion ... me rend ... malade, ... esclave de moi-même). Door te erkennen dat ze in het bezit is van deze passie, die haar handelen volledig in de war stuurt, stapt ze mee in het discours van het bestuur en de stereotiepe emotienormen. Ze drukt weliswaar een zekere terneergeslagenheid uit, maar op een heel andere manier dan de wanhoop die naar voren treedt in de *billets clandestins*. In een van haar halfjaarlijkse rapporten valt te lezen hoe ze beheerst wordt door “un conflit alarmant entre la mentalité jeune, enfantine, audacieuse, le cynisme, la vanité du mal et le tumulte sexuel tyrannique étouffant toutes les possibilités utiles.”⁵⁸⁸ Er wordt met andere woorden een onderscheid gemaakt tussen haar gehele mentaliteit, en de passionele ‘tirannieke’ seksualiteit die al haar mogelijkheden verstikt. De gelijkenis in het discours van Marie en het officiële discours is treffend.

In de halfjaarlijkse rapporten wordt meermaals gesproken over het “conduite extérieure”. Het feit dat er expliciet bijstaat dat het over het ‘externe’ gedrag gaat, doet uitschijnen dat men een onderscheid maakt tussen interne beleving en extern gedrag. Een aanwijzing over de precieze relatie tussen de twee vinden we in een rapport over Jeanne D.C., waarin met betrekking tot vlijt wordt geschreven: “Deze [de vlijt] laat niet te wensen over, wanneer men zich rechtstreeks met Jeanne bezighoudt, doch aan haar zelve overgelaten, geeft zij te zeer toe aan hare vicieuse droomerijen ten nadeele van haar gedrag en hare verdere ontwikkeling.”⁵⁸⁹ Dit citaat impliceert de idee dat ‘droomerijen’ (interne beleving) een – hoofdzakelijk negatieve– invloed uitoefenen op (externe) gedragingen. Dit onderscheid heeft ook een impact op het sanctioneringsbeleid van het bestuur jegens de meisjes.

Uit het discours van het bestuur lijkt het erop dat agressie wordt gesanctioneerd van zodra het zich manifesteert, maar seksualiteit en het ‘erotische instinct’ wordt aangepakt nog vóór het zich manifesteert. Het is een subtiel verschil dat zich niet zozeer laat zien in een verschil in het tuchtregister, maar wel in de manier waarop de evaluaties verlopen. Over Berthe werd bijvoorbeeld genoteerd: “La conduite extérieure est généralement satisfaisante. Aucun éclat disciplinaire jusqu’à présent. Nature hypocrite et indifférente. Les rêveries sont tenaces et semblent avoir pour objet des préoccupations immorales.”⁵⁹⁰ Nodeloos te zeggen dat met ‘immoraliteit’ bedoeld wordt op de amoreuze relaties of de seksualiteit. Hieruit blijkt dat ondanks het externe goede gedrag, er nog werk aan de winkel is om ook

⁵⁸⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 2: Marie C.

⁵⁸⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 2: Marie C., halfjaarverslag, juli 1929.

⁵⁸⁹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 4: Jeanne D.C.

⁵⁹⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 93: Bertha R., halfjaarlijks rapport, 01/12/1935

het *denken* aan immoraliteit uit te wissen, ondanks het feit dat dit geen uiterlijke manifestaties als gevolg heeft (“aucun éclat disciplinaire jusqu’à présent”). Wat verklaart dit verschil in houding jegens *uiting* van agressie en *beleving* van seksualiteit?

Een denkbare reden hiervoor is de aard van de emoties die zich associëren met het immorele subject. Dit zijn vooral emoties die we kunnen plaatsen in wat voordien ‘cohesieversterkende’ emoties werd genoemd: blijken van affectie, solidariteit, liefde en vriendschap. Deze emoties zorgen voor een grotere cohesie bij de gemeenschap van gedetineerden, en wanneer ze zich uitgebreid zouden verspreiden, kunnen ze een potentieel hoger gevaar betekenen dan de individuele agressieve uitbarstingen eigen aan het ‘externe’ gedrag. Een gemeenschap gedetineerden die een grote solidariteitsbeleving ontwikkelt zou wel eens sterke collectieve weerstand kunnen bieden aan het bestuur en de machtsrelaties in gevaar kunnen brengen. Hierom moet elk blijk van affectie in de gedachten worden opgespoord en ontmoedigd. Doch, deze theorie gaat ervan uit dat het bestuur de meisjes als een potentieel gevaar zag voor haar macht en haast schrik had voor een collectief verzet. Inderdaad komt geregeld in de dossiers naar voren dat de meisjes een gevaar zijn voor de maatschappij, maar het oordeel gaat meer over de meisjes als individu dan over het geheel van de gedetineerden, en met ‘gevaar’ wordt eerder bedoeld op de degeneratieverschijnselen die ze vertonen. Als de autoriteiten zich al ongerust tonen over het behoud van hun dominantie in het rijksopvoedingsgesticht, komt dit bovendien vooral naar voren met betrekking tot individuele gevallen zoals de ‘chantagebrieven’ van Marie of Fernande, en niet met betrekking tot collectieve weerstand.

Een waarschijnlijker verklaring is de *relatie* tussen de interne en externe gedraging. Daar het interne zogenoemde ‘instinct’ een negatieve uitwerking had op het externe gedrag, kon het gedrag nooit volledig verbeterd zijn zonder dat ook de geest hervormd was. De meisjes moesten dus niet alleen een volledige zelfbeheersing worden aangeleerd over hun gedrag, maar ook volledige zelfbeheersing bezitten over hun interne beleving. De pogingen van Simone om zich te beheersen werden zo onvoldoende geacht: “son effort pour se dominer n’est que passager et *extérieur*.”⁵⁹¹ Deze invloed van het interne op de externe gedraging is ook iets wat David Niget waarnam. Volgens de heersende opvattingen was het niet het geweld dat zich reeds gemanifesteerd had dat belangrijk was, maar moest men ook op andere niveaus kijken. Het geweld huisde eerder in de bedreigingen dan de werkelijke feiten en was intrinsiek aanwezig zonder zich noodzakelijk te uiten in het gedrag.⁵⁹² De oorzaak van de deviantie van de meisjes lag immers in hun inherente immoraliteit, en het detecteren en onderdrukken van interne immoraliteit was dus in feite optreden tegen de gevaarlijke gedragingen nog vóór die zich geuit hadden. De logica van het Sociaal Verweer was zo niet alleen van toepassing aan het begin van de rechtsketen, maar zorgde ook binnen de instellingen voor een focus op *gevaarlijkheid* eerder dan gevaar. In de waakzaamheid over de immoraliteit van de meisjes, werd het emotioneel regime hierdoor alleen maar strenger toegepast.

⁵⁹¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 22: Simone D.

⁵⁹² D. NIGET, ‘De l’hystérie à la révolte...’, s.p.

Het discours waarin deze interne beheersing centraal staat, wordt overgenomen door sommige meisjes in hun brieven aan de directeur, of zoals in volgend fragment van Marie aan de inspecteur :“J’ai encore des moments où j’ai très difficile mais *je me retiens à temps* et je me dis que ça passera et alors *je suis de retour calme* et ainsi (...) petit à petit *je me vainquerais*”⁵⁹³. In haar schrijven komen veel woorden voor die duiden op haar zelfbeheersing, wat ze overduidelijk wil benadrukken aan de inspecteur. Ze is zich dus maar al te goed bewust van de emotienormen en wat van haar verwacht wordt. Ook de berekendheid die Marie aan de dag legt in haar brief aan de inspecteur staat in fel contrast met de heftige gevoelens die ze uit in haar brieven aan medegegetineerden (“beminde schat... uwe brief [heeft] mij tranen doen storten ja ik voelde mijn hart dat verscheurde door het lijden ik voelde mijne brandende en dorstige lippen koud als de dood worden. Ik voelde de tranen in mijne oogen opwekken ja tansch beminde lieveling...”⁵⁹⁴).

De term ‘se dominer’ komt ook terug in de *billets clandestins*. Jeanne spreekt Georgette moed in, die bang is dat hun relatie aan het licht zal komen: “[J]e suis certaine que tu tremble quand tu les entends, *domine-toi mon petit loup, et fais mentir tes yeux !*”⁵⁹⁵ De betekenis die Jeanne eraan geeft is nochtans zeer verschillend dan die van het bestuur. Waar ‘se dominer’ voor het bestuur erin bestaat om de interne beleving net zo correct te laten worden als de externe gedraging hoort te zijn en dus een poging doet om intern en extern te doen *convergeren*, is dit net het omgekeerde voor Jeanne, die Georgette ertoe overhaalt om ‘met haar ogen te liegen’; i.e. *intern iets anders te beleven dan extern te tonen* en dus pleit voor het *divergeren* van de beleving en de gedraging.

Het grote verschil in het discours dat werd gehanteerd naar de autoriteiten toe dan wel onderling, wijst op de capaciteiten van de meisjes om de werking van het *public transcript* te doorgronden en zelf toe te passen waar nodig. In hun eigen discours (het *hidden transcript*) worden de standaardnormen echter volledig omgedraaid: gelijkmoedigheid wordt een dans tussen liefde, lijden en jaloezie, het respect dat de meisjes worden verondersteld te vertonen jegens het bestuur wordt spot, en de zelfbeheersing transformeert in een totale overgave aan extreme emoties.

3.1. Een *emotional refuge* met een *hidden transcript* ?

De gemeenschap die bestaat uit de correspondenten van de *billets clandestins* past in de definitie van ‘emotional refuge’ zoals Reddy die omschrijft: “A relationship, ritual, or organization (whether informal or formal) that provides safe release from prevailing emotional norms and allows relaxation of emotional effort, with or without an ideological justification, which may shore up or threaten the existing emotional regime.”⁵⁹⁶ De meisjes konden doorheen hun briefwisseling een dam bouwen tegen de normen die vanuit

⁵⁹³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 832: Dossier 9: Marie L., mijn cursief.

⁵⁹⁴ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 832: Dossier 9: Marie L.

⁵⁹⁵ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111: Jeanne C.

⁵⁹⁶ W. REDDY, *The navigation of feeling...*, p. 129.

het rijksopvoedingsgesticht werden opgelegd: sensibiliteit, gelijkmoedigheid, vlijt, een hoge mate aan eerbied, en bovenal: een rigide zelfbeheersing, zowel met betrekking tot woede als affectie.

De normen van de *emotional refuge* die doorheen de briefwisseling worden geconstrueerd, zijn geheel anders. Ten eerste wordt uiting gegeven aan emoties die een grote intensiteit kennen, en vooral liefde en lijden vervullen hierin een grote rol. De liefde die bij de meisjes hoog in het aanzien staat is bovendien geen heteroseksuele liefde, zoals de heersende emotienormen voorschrijven, maar een liefde tussen vrouwen. De liefde is actief, gulzig, nieuwsgierig naar en happig op lichamelijke affectie. Hierdoor staat ze in fel contrast met de gendergerelateerde emotienormen met betrekking tot liefde, die de vrouwelijke seksualiteit eerder beschouwt als de passieve, plichtsbewuste liefhebbende aard van de echtgenote.

Onverschilligheid werd afgewezen, en kon ook aanleiding zijn tot een vorm van lijden. Hoewel we zagen dat ook het rijksopvoedingsgesticht onverschilligheid afkeurde, mag niet worden gezegd dat de *emotional refuge* en het emotioneel regime daardoor toch een gemeenschappelijke norm hadden. Het gaat immers niet om eenzelfde invulling van het begrip ‘onverschilligheid’. Voor het regime werd de onverschilligheid geuit door het *niet* tonen van teleurstelling indien een meisje geen ‘bien’ kreeg afgeroepen. Hoewel er geen expliciete verwijzing werd teruggevonden naar de ideeën van de meisjes over deze ‘bien’ en onverschilligheid, meen ik dat zij niet noodzakelijk negatief stonden tegenover deze onverschilligheid ten opzichte van de autoriteiten. Zoals vermeld, lieten ze zich soms laatdunkend uit over meisjes die wel hun ‘devoir’ wilden doen. De vorm van onverschilligheid die zo werd afgekeurd binnen de *emotional refuge* dan, was onverschilligheid tegenover de blijken van liefde of lijden van een medegedetineerde. “Lieve Gabrielle van u ben ik niet zeker dat gij mij bemint daar u altijd zoo onverschillig zijt met mij,”⁵⁹⁷ schrijft Jeanne bijvoorbeeld.

De geciteerde zin van Jeanne wijst echter ook op een andere emotienorm: het belang van het bewijs van liefde. Zoals besproken bij het topos liefde, werd niet zelden een proeve van de gevoelens gevraagd, bijvoorbeeld door het doorgeven van een medaillon (eventueel met haarlokken), en ook de trouw (het zwijgen tegenover de autoriteiten) gold als een bewijs van liefde. Eenmaal werd ook jaloezie als teken van ware liefde gevonden, (“quand j’en aime une, j’en ai une jalousie méchante, c’est une première preuve d’amour ma chérie”⁵⁹⁸), maar in de overige gevallen was jaloezie een negatieve emotie. Soms haalden geliefden zelf hun lijden aan als het beste bewijs van hun liefde.

Typisch aan de *emotional refuge* zijn ook de complexe opvattingen over lijden. Lijden kon zowel iets negatiefs zijn dat moest worden verlicht, als een gevoel dat werd gekoesterd en net als liefde kracht kon geven. Lijden kon het gevolg zijn van sancties van de directeur of van interne dynamieken binnen de gemeenschap van gedetineerden. Fysiek lijden, bijvoorbeeld door het zichzelf snijden om inkt te maken, werd geprezen en aangegeven als bewijs van liefde, maar kon afgekeurd worden door de geliefde. Aangezien bij het topos ‘lijden’ reeds uitgebreid werd ingegaan op de verschillende betekenissen en aanleidingen, blijft de toelichting hier beperkt.

⁵⁹⁷ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 831: Dossier 6: Jeanne D.

⁵⁹⁸ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 30: Esther C.

Toch moet nog één element worden verduidelijkt. Er werd reeds vermeld dat in de latere *billets clandestins* het lijden niet alleen minder voorkwam, maar ook zijn positieve betekenis verloor. Zoals eveneens gezegd is het moeilijk om hiervoor een verklaring te vinden. In de late jaren dertig zijn immers zo weinig brieven teruggevonden dat het onduidelijk is of het gaat om een verschuiving doorheen de tijd dan wel een individueel verschil tussen de meisjes. Het einde van de jaren dertig kenmerkte zich echter niet alleen door minder onderschepte briefjes, maar ook door een opvallende daling in het aantal genoteerde sancties in het tuchtregister. Het afnemen van de intensiteit van de emoties en de betekeniswijziging van het lijden in de late *billets clandestins* zou mogelijk een gevolg kunnen zijn van een mildere toepassing van het interne reglement, en dus ook van het emotioneel regime. Aangezien de *emotional refuge* een tegenreactie is op het rigide emotioneel regime, is het niet onlogisch indien ook die normen veranderen als gevolg van wijzigingen in het regime.

De *billets clandestins* boden de gedetineerden dus een mogelijkheid om onderling te communiceren over persoonlijke kwesties en gevoelens die indruisten tegen de normen van het emotioneel regime. Maar maakt dat van de *billets clandestins* met zekerheid een manifestatie van het *hidden transcript*? James Scott formuleerde verschillende ‘voorwaarden’ waaraan verborgen communicatie moet voldoen om een heus verborgen *transcript* te worden. Een eerste vereiste is dat het een wederkerig transcript moet zijn in die zin dat er ‘publiek’ nodig is. De participanten worden gevormd door de gedeelde ervaring van de opgelegde regels of onderdrukking, en hebben in die zin ook een gezamenlijk belang bij het creëren van een discours van waardigheid en het opstellen en behouden van een verborgen sociale site van waaruit het *hidden transcript* zich kan ontwikkelen.⁵⁹⁹ Dit zijn allemaal elementen die we zagen opduiken in het discours van de briefjes. De grenzen waarmee de *emotional refuge* werden afgebakend blijken overigens het duidelijkst in brieven naar huis; brieven naar iemand die op dat moment ‘de Ander’ is. Augusta correspondeerde bijvoorbeeld liever met haar broer dan met haar ouders want, zo schreef ze, “tu comprends bien comme c’est dure d’être loin de ceux qu’on aime, surtout qu’il y a déjà tant d’années que je suis enfermée. Et puisque toi-même a été de ce sujet la, tu crois alors comme je désire partir.”⁶⁰⁰ Alleen iemand die zelf opgesloten was geweest kon begrijpen wat zij doormaakte. Ook Madeleine trok duidelijk grenzen op tussen haar moeder en zichzelf: “tu ne peux que comprendre très vaguement les souffrances que l’on doit endurer ici. Il faut réellement se trouver dans notre situation pour se l’imaginer et pour partager a ces souffrances.”⁶⁰¹ ‘Lidmaatschap’ van de *emotional refuge* werd dus duidelijk afgebakend, en alleen zij die zich in dezelfde situatie bevonden konden er deel van uitmaken.

Geen enkel *hidden transcript* kan bestaan zonder de stilzwijgende of expliciete instemming, coördinatie en communicatie binnen de gedomineerde groep, stelt Scott. Sociale ruimtes worden opgericht en

⁵⁹⁹ J. SCOTT, *Domination and the arts of resistance...*, p. 113.

⁶⁰⁰ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 54: Augusta L., eigen cursief.

⁶⁰¹ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S., eigen cursief.

beschut tegen ingrijpen van de autoriteiten.⁶⁰² Zoals bleek uit het wantrouwen dat sommige meisjes voor elkaar aan de dag legden, was het beschermen van de communicatieve beschutte ruimte geen sinecure, maar het bestaan van de vele briefjes en de melding van tussenpersonen die briefjes overbrachten, getuigen niettemin van de aanwezigheid van deze sociale ruimte, al kon ze maar tot op zekere hoogte worden beschermd.

Tot slot stelt Scott dat deze sociale ruimtes niet zomaar een neutraal medium zijn, maar dienen om patronen van verzet te formuleren. Een gevoel dat wordt uitgedrukt binnen de groep en resonantie heeft, verwordt ‘sociaal eigendom’ van die groep, en is een weergave van de culturele betekenis en de machtsverdeling. Oftewel ‘raw anger’ wordt ‘cooked indignation’, in Scotts woorden. Er werd reeds gewezen op de tegenstellingen tussen de emotienormen van de *emotional refuge* en die van het rijksopvoedingsgesticht. Uit de diverse brieven die werden weergegeven doorheen deze studie, blijkt bovendien ook een groot bewustzijn van de meisjes. En het is net door de aanwezigheid van dit zelfbesef dat de *emotional refuge* een locus mag genoemd worden van een tegenstribbelend *hidden transcript*: de meisjes getuigden van een bewustzijn dat hun discours niet strookte met de normen, een bewustzijn dat ze zelf controle wilden verwerven over hun emoties, en een bewustzijn dat de amoureuze relaties hierin hun houvast waren:

Je hais tous mes bourreaux. Ils m’ont tout pris: liberté, famille, joie. Mais ce qu’ils ne savent me prendre c’est mon cœur, mon imagination... Non, jamais ils ne m’empêcheront d’aimer.⁶⁰³

⁶⁰² J. SCOTT, *Domination and the arts of resistance...*, p. 118.

⁶⁰³ RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111: Jeanne C.

Conclusie

Deze licentiaatsverhandeling handelde over de gedetineerden in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge. Deze gesloten instelling moet gesitueerd worden in een lange evolutie van juridisch en maatschappelijk denken over jeugddelinquentie. Doorheen de negentiende eeuw kreeg jeugddelinquentie als gevolg van een samenspel van velerlei factoren steeds meer aandacht als aparte categorie binnen de criminaliteit. Deze evolutie had ook gevolgen voor het strafuitvoeringsbeleid, dat specifieke sancties voor jongeren zou ontwikkelen.

De Wet op de Kinderbescherming (1912) zette deze principes van de doctrine van het Sociaal Verweer om in de praktijk en richtte zich op de notie 'gevaar'. Kinderen in gevaar en kinderen die een gevaar betekenden voor de maatschappij waren de doelwitten van dit beleid. De maatregelen die de Kinderrechter, een functie ingericht door de Kinderbeschermingwet, oplegde waren niet zozeer afhankelijk van de gepleegde feiten, maar van de sociale en morele toestand van de jongere. Hoewel de Kinderbeschermingswet op papier genderneutraal was, gaf de toepassing ervan gevolg aan enkele verschillen in de juridische behandeling van jongens en meisjes. Één daarvan was dat meisjes verhoudingsgewijs vaker werden doorverwezen naar een instelling. Bovendien konden de maatregelen van de kinderrechter steeds worden aangepast naargelang de evolutie die de minderjarige doormaakte, en dit was ook wat in veel gevallen was gebeurd bij de meisjes die voorwerp waren van deze studie. De disciplinesectie van het rijksopvoedingsgesticht Brugge diende als 'dépotoir' voor meisjes die in andere instellingen niet gewenst waren, onder andere wegens wangedrag.

Deze studie stelde twee vragen centraal. Een eerste stelde het perspectief en beleving van de jongere voorop, daar de bestaande literatuur over jeugddelinquentie eerder handelt *over* de subjecten, dan vanuit de subjecten en hun leefwereld. Hiertoe werd de gedetineerde opgevat als een actor die tracht weerwerk te bieden in het complex aan machtsrelaties binnen het rijksopvoedingsgesticht. Vanuit de concepten *infrapolitics* en *hidden transcript* van James Scott werd verzet niet zozeer opgevat als een formeel, georganiseerd en gepolitiseerd tegendiscours tegen de machthebbers, maar werd gekeken naar kleine, alledaagse gedragingen waarmee gedetineerden blijk gaven van een bewust tegendraadse houding.

Het tuchtregister, dat elke overtreding tegen het interne reglement en de daaropvolgende sanctie registreerde, vormde hiervoor een dankbare bron. Op basis van het tuchtregister werden deze onbetamelijke gedragingen opgedeeld in verschillende categorieën, waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen ordeverstoring, verboden communicatie, verbale conflicten, agressie tegen eigendommen, lichaamsgerelateerde feiten, agressie tegen personen, diefstal en ontsnappingspogingen.

Elk van deze gedragstypes werd gedocumenteerd aan de hand het tuchtregister en de persoonsdossiers en kon op die manier worden geplaatst in de machtsrelaties van het rijksopvoedingsgesticht.

Het benaderen van verzet vanuit gedragsindices betekent evenwel niet dat elke geregistreerde vorm van wangedrag ook wordt opgevat als verzet. De grens is soms moeilijk te trekken, temeer omdat de beschikbare egodocumenten (cfr. infra) niet bij alle gedragingen inzicht bieden in de motieven van de gedetineerden. Toch zijn er op basis van de gedraging wel conclusies mogelijk, met name voor ontsnappingspogingen, agressie tegen personeelsleden en eigendommen, verbale conflicten (waaronder een ‘chantagebrief’) en sommige lichaamsgerelateerde feiten. Er werd tevens beargumenteerd dat er niet alleen moet worden gekeken naar de inhoud van de gedraging, maar ook naar de frequentie. Zo is het moeilijk om een éénmalig nachtelijk gesprek te bestempelen als verzet, maar indien eenzelfde gedetineerde systematisch opduikt in het tuchtregister voor aanhoudende storingen, kan dit wijzen op een doelbewuste handeling van verzet.

Waar de analyse van de gedragingen in het kader van de *infrapolitics* één toegang vormde tot het perspectief van de gedetineerde, dan verschaften de beschikbare egodocumenten een nog veel rijkere toegang tot haar leefwereld. In de persoonsdossiers werden diverse brieven aangetroffen: brieven gericht aan de directeur, aan familieleden en de zogeheten *billets clandestins*, briefjes die de gedetineerden heimelijk met elkaar uitwisselden. Deze brieven werden inhoudelijk geanalyseerd aan de hand van verschillende topoi, opgedeeld in vier clusters. De cluster ‘buitenwereld’ behandelde de topoi tijdsdimensie, familierelaties en opvattingen over genderverhoudingen. De relaties tussen de gedetineerden, de beleving van de sancties en de strategieën voor het doorbengingen van de tijd in Brugge werden geclusterd onder ‘het leven binnen het rijksopvoedingsgesticht’. De identiteitsconstructies werden doorheen voorgaande topoi verweven, maar kwamen eveneens apart aanbod bij ‘het Zelf, de Ander’ en de onderlinge relatie, en als laatste werden de emoties liefde en lijden besproken.

Tussen deze verschillende types brieven werden aanzienlijke discrepanties gevonden in de grondtoon, onder meer inzake omgang met de tijd, familierelaties en het leven binnen de instelling. De *billets* getuigden van ideeën inzake genderverhoudingen en seksualiteit die haaks stonden op de burgerlijke idealen. Uit de brieven gericht aan de directeur bleek daarnaast een zekere trots en waardigheid die de meisjes voor de dag legden.

In de *billets clandestins* trad bovendien een ander gegeven naar voren dat niet in zulke sterke mate werd teruggevonden in de overige brieven: de veelvuldige expressies van intense emoties. Doorheen hun discours construeerden de meisjes complexe noties van liefde en lijden. Beide emoties verwerden tot actieve, op elkaar inwerkende processen die konden voortkomen uit verschillende oorzaken, en afhankelijk daarvan ook anders beoordeeld werden. De prominente aanwezigheid van de emoties in de *billets clandestins* wierp echter een nieuwe vraag op, gerelateerd aan de eerste: hoe deze hevige emoties te interpreteren? Dit werd de tweede pijler waarop dit onderzoek steunde, en hiermee plaatste het

onderzoek zich niet meer louter in de traditie van de historische criminologie, maar eveneens binnen de emotiegeschiedenis.

Binnen de emotiegeschiedenis werd ervoor geopteerd om de emoties te analyseren aan de hand van de concepten *emotional practices* van Monique Scheer en *emotional refuge* van William Reddy. De theorie van de emotionele praktijken (het beleven van de emotie doorheen de gedraging), was bijzonder geschikt voor deze studie doordat ze de dichotomie tussen lichaam en geest opheft. De *emotional refuge* werd gekozen omwille van diens politieke betekenis als een gemeenschap die soelaas zoekt, weg van het heersende emotioneel regime, en in dit opzicht in verband kan worden gebracht met Scotts *hidden transcript*.

Aan de hand van deze modellen werd een nieuwe interpretatie van de gedragingen en vertogen van de gedetineerden uitgewerkt, waarbij deze in de context van de heersende emotienormen werden geplaatst.

Er werd beargumenteerd dat de context van het rijksopvoedingsgesticht een grote continuïteit vertoonde met de emotienormen die van toepassing waren in de Victoriaanse periode. Deze emotienormen waren nauw verbonden aan de complementaire biologische opvatting over de seksen en kenden bijgevolg een sterke gendergerelateerde invulling. De emotienormen overlaptten sterk met de genderrollen, in die zin dat de sociaal gewaardeerde emoties van de vrouw in functie stonden van hun taak als echtgenote en moeder. De vrouwelijke emoties behoorden gelijkmoedig en zachtaardig te zijn, en volledig gericht op het bijeenhouden van het gezin. Daar de vrouw beschikte over zwakkere rationale capaciteiten dan de man, was ze immers niet in staat om passionele gevoelens te beheersen. De emoties van de man daarentegen waren veel sterker aangezien ze in functie stonden van de competitieve sfeer op de werkvloer conform de taak van de man als kostwinner. Volgens sommige onderzoekers werden de voorschriften genderneutraler na de eeuwwisseling onder invloed van de veranderende socio-economische omstandigheden en vernieuwde wetenschappelijke inzichten.

Hoewel de literatuur spreekt van een breuk tussen de negentiende eeuw en het interbellum, kan niet worden gesproken van een lineaire voortgang van de opvattingen over emotienormen in de onderzochte context. De emotienormen binnen het rijksopvoedingsgesticht vertoonden veel gelijkenissen met de heersende ideeën in de Victoriaanse tijd, zowel inzake normen als verklaringsmodellen voor de vrouwelijke emotionaliteit. Uit diverse halfjaarlijkse rapporten kwam bijvoorbeeld de idee naar voren dat de labiliteit van de meisjes haar oorsprong vond in de seksuele organen. Binnen het rijksopvoedingsgesticht stond een perfecte beheersing van de emoties centraal, en in dit opzicht correspondeerde de emotienorm wel met het toenemende belang van zelfbeheersing in de maatschappelijke emotienormen van het interbellum.

Wanneer aan de analyse van alledaagse vormen van verzet vanuit de bril van de *infrapolitics* deze emotiedimensie wordt toegevoegd, krijgen de tegendraadse gedragingen een nieuwe betekenislaag. De gedragingen werden volgens een andere parameter opgedeeld. Enerzijds werden gedragingen onderscheiden waarvan een 'negatieve' emotie aan de grondslag lag (onder andere woede). Onder die

eerste groep rekenden we het roepen, tieren en het vertonen van agressief gedrag –vooral geuit doorheen lichamelijke gedragingen op individuele basis. In dit opzicht fungeerden gedragingen als luid roepen of agressie als een *specifieke* tegendraadse handeling die inging tegen de emotienormen.

Anderzijds werd beargumenteerd dat de discursieve praktijk van de correspondentie onder de gedetineerden een uiting was van ‘cohesieversterkende’ emoties. Doch, de opdeling negatieve emoties/lichamelijk/individueel vs. cohesieversterkende emoties/discursief/collectief mag niet als een polaire opdeling worden beschouwd. Ten eerste werd er bewust voor gekozen om de scheiding geest/lichaam, die volgens critici vaak aanwezig is in emotiehistoriografie, achterwege te laten. Ten tweede is het niet zo dat de negatieve emoties de cohesie van de gemeenschap tegenwerkten. Dat de opdeling niet als een dichotomie mag worden gezien, blijkt uit de emotionele tegenpraktijk ‘faire son train’, waarin de woede, het lichamelijke, discursieve en collectieve convergeerden in het –al dan niet op voorhand gepland– gezamenlijk lawaai maken waarbij opruiende liederen werden gezongen.

Er werd beargumenteerd dat sommige geëmotioneerde gedragingen, zoals voornoemde praktijk, als verzet mogen worden opgevat wegens het hoge bewustzijn van de meisjes over de emotienormen, en het feit dat de geëmotioneerde gedragingen de meest denkbare en ook dagelijks beschikbare mogelijkheden waren door de voortdurende confrontatie met de emotienormen. Waar een aanwijzing over het bewustzijn van de rol van het geëmotioneerd gedrag als verzet totaal ontbrak, werd gesteld dat deze gedragingen veeleer een tegenreactie zijn dan een verzetsvorm.

De emotionele discursieve tegenpraktijk, bestaande uit de *billets clandestins*, kenmerkte zich door het beleven en uiten van zeer intense emoties die lijnrecht ingingen tegen de emotienormen. Uit een vergelijking met het emotionele discours in brieven gericht naar de familie en naar de directeur, bleek opnieuw dat de meisjes zich zeer goed bewust waren van de verwachtingspatronen omtrent emotie-expressie, en dat ze hun discours hier ook aan aanpasten. Gezien hun inzicht in de normen van het *public transcript* en hun volledig tegengestelde gedragingen uit het zicht van de autoriteiten, kunnen we hieruit besluiten dat de emotionele discursieve tegenpraktijk als *hidden transcript* mag worden beschouwd. De gemeenschap van de correspondentes werd opgevat als een *emotional refuge* waarbinnen het *hidden transcript* zich ontwikkelde. De emotienormen van deze *emotional refuge* stonden haaks op die van het bestuur, en er werd een sterk vermoeden geuit dat de interne normen doorheen de late jaren dertig wijzigden als gevolg van een minder streng sanctioneringsbeleid binnen de muren van de instelling.

Het bestuur van het rijksopvoedingsgesticht bood een tegendiscours tegen deze verzetsvormen door de emotie-uitbarstigen van de meisjes af te doen als ongecontroleerd en irrationeel. De gedragingen werden bestempeld als pathologisch deviant gedrag als gevolg van een perverse seksualiteit. Hiermee werd de woede van de meisjes gereduceerd tot een labiele emotionaliteit, waarvan de oorzaak bij de meisjes zelf lag. Op die manier verschafte het bestuur zichzelf een rechtvaardiging om in te grijpen en ontnam het de meisjes enige legitimiteit van hun aanklacht tegen het heersende regime binnen de muren van het rijksopvoedingsgesticht.

Betekent dit dat de emotionele tegenpraktijken zinloos waren? Niet in mijn opzicht. De emotionele tegenpraktijken waren immers waardevol voor de meisjes, en verzet dat betekenis geeft aan een gemeenschap kan en mag niet worden bestempeld als zinloos.

Opgave van bronnen en literatuur

Lijst van geraadpleegde bronnen

Onuitgegeven bronnen

Rijksarchief Brugge:

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 155, Règlement des établissements d'éducation de l'état, 1932-1933.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 628: Registers voor de inschrijving van tuchtstraffen van het rijksopvoedingsgesticht.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 648: Dagboek van de in- en uitgeschreven minderjarigen van het Rijksopvoedingsgesticht.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 1: Clémentine A.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 2: Marie C.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 3: Marie C.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 4: Jeanne D.C.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 830: Dossier 5: Jeanne D.B.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 831: Dossier 6: Jeanne D.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 832: Dossier 9: Marie L.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 832: Dossier 11: Marie M.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 833: Dossier 15: Julia V.N.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 833: Dossier 16: Thérèse W.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 833: Dossier 18: Gabrielle S.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 21: Rosalie V.D.W.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 26: Fernande L

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 27: Clara Madeleine D.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 30: Esther C.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 33: Alice V.T.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 35: Andrée M.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 834: Dossier 36 : Alice M.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 39 : Simone C.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 49: Pauline C.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 51: Emilienne S.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 835: Dossier 54 : Augusta L.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 836: Dossier 55: Elza D.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 836: Dossier 56: Bertha W.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 836: Dossier 62: Marie D.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 66 : Céline D.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 67: Jeanne C.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 837: Dossier 73: Anna G.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 838: Dossier 80: Pétronille V.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 85: Madeleine S.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 86: Léa G.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 91: Jeanne C.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 839: Dossier 93: Bertha R.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 840: Dossier 106: Elisabeth C.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 841: Dossier 111: Jeanne C.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 843: Dossier 139: Georgette P.

RAB, *RK/ROG Brugge*, n° 846: Dossier 185: Georgette V.

Uitgegeven bronnen

Pasinomie, Loi sur la protection de l'enfance, 15.05.1912.

Lijst van geraadpleegde literatuur

- AHEARN (L.M.), "Writing desire in Nepali love letters." In: D. CAMERON en D. KULICK, eds., *The language and sexuality reader*, 2006, Abingdon, pp. 258-269.
- ALBERT (J.-P.), "Écritures domestiques", in: D. Fabre, ed., *écritures ordinaires*, Orne, 1993, pp.37-94
- AMOSSY (R.), "La lettre d'amour du réel au fictionnel" in: J. SIESS, ed., *La lettre entre réel et fiction*, Parijs, 1998, pp. 73-96.
- ANDERSON (S.) en PRATT (J.), "Prisoner memoirs and their role in prison history", in: Johnston (H.), ed., *Punishment and control in historical perspective*, Hampshire, 2008, pp. 179-197.
- APPIGNANESI (L.), *Gek, slecht en droevig. Een geschiedenis van vrouwen en psychiatrie van 1800 tot heden*, Amsterdam, 2009.
- BARBALET (M.), *Far from a low gutter girl. The forgotten world of state wards: South Australia 1887-1940*, Melbourne, 1983.
- BÖDEKER (H. E.), "Letters as historical sources – some concluding reflections", in: R. SCHULTE en X. VON TIPPELSKIRCH, eds., *Reading, interpreting and historicizing: letters as historical sources*, EUI Working Paper HEC no. 2004/2, Firenze, 2004, pp. 199-202.
- BOLER (M.), *Feeling power. Emotions and education*, New York, 1999.
- BOSSIS (M.) "Une correspondance paysanne en Normandie (1860-1866): quelle approche ?" in : A.-M. Sohn, ed., *La correspondance, un document pour l'histoire*, Rouen, 2001, pp. 83-92.
- BOSWORTH (M.), *Engendering resistance: agency and power in women's prisons*, Ashgate, 1999.
- BOURKE (J.), "Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History", in: *History Workshop Journal*, no. 55 (2003), pp. 111-133
- BRODY (L. R.) en HALL (J.A.), "Gender and emotion in context", in: M. LEWIS, J.M. HAVILAND-JONES, L. FELDMAN BARRETT, eds., *Handbook of emotions*, New York, 2008, pp. 395-408.
- BRUYNEEL (E.), *Het leven achter tralies aan de hand van egodocumenten. Het penitentiair regime in België 1944-1950*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2003.
- BULTMAN (S.), "Tussen schuld en plezier: de levensgeschiedenissen van meisjes in het Rijksopvoedingsgesticht te Zeist, 1925-1950", in: *Historica*, vol. 16, iss. 1, (2013), pp. 13-17.
- CAMERON (L.), "Oral History in the Freud Archives: Incidents, Ethics, and Relations", in: *Historical Geography*, Volume 29 (2001), pp. 38-44.
- CARLIER (J.), *Discoursanalytische en mentaliteitshistorische benadering van seksualiteitsbeleving in het interbellum : fragmentarische geschiedenissen op basis van strafdossiers van zedenzaken in*

het archief van de correctionele rechtbank van Antwerpen (1920-1940), onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2003.

CHANIOTIS (A.), "Introduction" in : *Unveiling emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, Stuttgart, 2012, pp. 11-37.

CHRISTIAENS (J.), "A History of Belgium's Child Protection Act of 1912: The Redefinition of the Juvenile Offender and His Punishment.", in: *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, Vol. 7/1, 5-21, 1999, pp. 5-21.

CHRISTIAENS (J.), "Naar een geschiedenis van de Belgische kinder- en jeugdbescherming in de 20ste eeuw. Pistes voor wetenschappelijk onderzoek" in: P. DROSSENS, J. CHRISTIAENS, K. VELLE, eds., *Bronnen voor de geschiedenis van de Belgische kinder- en jeugdbescherming in de 20ste eeuw. Handelingen van de studievoormiddag georganiseerd aan de Vrije Universiteit Brussel op 26 oktober 2000*, Brussel, 2001, pp. 51-64.

CHRISTIAENS (J.), "Testing the limits: Redefining resistance in a Belgian Boys' Prison", in: P. COX en H. SHORE, eds., *Becoming delinquent: British and European youth 1650-1950*, Ashgate, 2002, pp. 89-104.

CHRISTIAENS (J.), *De geboorte van de jeugddelinquent*, Brussel, 1999

COUPLAND (C.), Brown (A.D.), Daniels (K.), Humphreys (M.), "Saying it with feeling: Analysing speakable emotions", in: *Human Relations*, 61 (2008), pp. 327-354.

CREWE (B.), *The prisoner society. Power, adaptation and social life in an English prison*, Oxford, 2009.

DE FRAENE (D.) en BROLET (C.), "Institutions et pratiques d'enfermement des mineurs en Belgique", in: J. CHRISTIAENS, D. DE FRAENE, I. DELENS-RAVIER, eds., *Protection de la jeunesse: formes et réformes. Jeugdbescherming: vormen en hervormen*, Brussel, 2005, pp. 29-77.

DE KOSTER (M.), "Los van God, gezin en natie. Problematisering en criminalisering van ongeoorloofde seks van jonge vrouwen in de vroege twintigste eeuw." In: J. KOK en J. VAN BAVEL, eds., *De levenskracht der bevolking. Sociale en demografische kwesties in de lage landen tijdens het interbellum.*, Leuven, 2010, pp. 355-384.

DE KOSTER (M.), "Ongepast gedrag van jonge vrouwen en (generatie)conflicten. Ouderlijke klachten over onhandelbare dochters bij de kinderrechtster van Antwerpen in 1912-1913 en 1924-1925." In: *Beeld en beeldvorming/Image et représentations*, no. 8, 2001, pp. 101-131.

DE KOSTER (M.), "Tot maat van het recht. De vroege ontwikkeling van de wetenschap van het ontspoorde en criminele kind in het Centrale Observatiegesticht in Mol (1913-1941)" in: N. BAKKER, S. BRASTER, M. RIETVELD-VAN WINGERDEN, A. VAN GORP, eds., *Kinderen in gevaar. De geschiedenis van pedagogische zorg voor risicojeugd*, 2007, pp. 94-119.

DE KOSTER (M.), "Kroniek: Jongeren en Criminaliteit. Een lange geschiedenis van de Middeleeuwen tot heden.", in: *Tijdschrift voor Criminologie*, vol. 52, no. 3 (2010), pp. 310-319.

- DE KOSTER (M.), *Weerbaar, weerspannig of crimineel? Meisjes en jonge vrouwen tussen emancipatie en delinquentie tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw.*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2003.
- DE PAUW (W.), *'Brugge, le dépotoir ?' Verwaarloosde, deviante en criminele minderjarige meisjes opgesloten in het Rijksopvoedingsgesticht van Brugge tijdens het Interbellum*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2003.
- DE VOS (K.), ROOSE (R.), BOUVERNE-DE BIE (M.), "Honderd jaar na de kindbescherming: de institutionalisering van een pedagogische paradox", in: *Panopticon*, 33, 5, 2012, pp. 454-469.
- DEKKER (J.J.H.), "Punir, sauver et éduquer: la colonie agricole "Nederlandsch Mettray" et la rééducation résidentielle aux Pays-Bas, en France, en Allemagne et en Angleterre entre 1814 et 191", in: *Le mouvement social*, no. 153 (1990), pp. 63-90.
- DEKKER (R.) en BAGGERMAN (A.), "'De gevaarlijkste van alle bronnen'. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven." In: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004), nr. 4, pp. 3-22.
- DEKKER (R.), "Wat zijn egodocumenten?" in: *Indische letteren*, jg. 8, 1993, pp. 103-112, op: <http://www.dbnl.org/tekst/_ind004199301_01/_ind004199301_01_0017.php>, laatst geraadpleegd op 03/07/2014.
- DROSSENS (P.), *Archiefgids betreffende de rechtsvoorgangers van de Vlaamse gemeenschapsinstellingen voor bijzondere jeugdbijstand (1912-1965)*, serie: *Miscellanea archivistica studia*, 144, Brussel, 2002.
- DUMORTIER (E.), "De ziel van de jeugdrechter. Een zoektocht naar de oorsprong, de essentie en de grenzen van de jeugdrechter (België, 1912)", in: J. CHRISTIAENS, D. DE FRAENE, I. DELENS-RAVIER, eds., *Protection de la jeunesse: formes et réformes. Jeugdbescherming: vormen en hervormen*, Brussel, 2005, pp. 283-300.
- DUMORTIER (E.), *De jeugdrechter in twijfel: een onderzoek naar het ontstaan en de praktijk van de kinderrechter*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2006
- DUPONT-BOUCHAT (M.-S.), "De la prison à l'école de bienfaisance, origines et transformations des institutions pénitentiaires pour enfants en Belgique au XIXe siècle (1840-1914)" in: *Criminologie*, vol. 28, no. 2, 1995, pp. 85-108.
- DUPONT-BOUCHAT (M.-S.), "Enfants corrigés, enfants protégés. Genèse de la protection de l'enfance en Belgique, en France et aux Pays-Bas (1820-1914)", in: *Droit et Société*, no. 32, 1996, pp. 89-104.
- DUPONT-BOUCHAT (M.-S.), "L'intérêt de l'enfant. Approche historique", in: M.-S. DUPONT-BOUCHAT, X. ROUSSEAU, G. LE CLERCQ, eds., *La Belgique criminelle*, Louvain-la-Neuve, 2006, pp. 441-473.

- EDWARDS (D.), "Discursive psychology", in: K.L. FITCH en R.E. SANDERS, eds., *Handbook of language and social interaction*, Erlbaum, 2005, pp. 257-273.
- FAIRCLOUGH (N.), *Language and power*, Essex, 1989.
- FEBVRE (L.), "La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois?" in : *Annales d'histoire sociale (1939-1941)*, T. 3, no. 1/2, (1941), pp. 5-20
- FRANÇOIS (A.), "De chiffre au dossier. Les statistiques de la protection de l'enfance (1912-1965)", in: F. Vesentini, ed., *Les chiffres du crime en débat. Regards croisés sur la statistique pénale en Belgique (1830-2005)*, Louvain-la-Neuve, 2005, pp. 235-252.
- FRANÇOIS (A.), *Guerres et délinquance juvénile : un demi-siècle de pratiques judiciaires et institutionnelles envers des mineurs en difficulté (1912-1950)*, Brussel, 2011.
- FREEDMAN (E.B.), "The prison lesbian: Race, class, and the construction of the aggressive female homosexual, 1915-1965", in: *Feminist Studies* (1996), vol. 22, no. 2, pp. 397-423.
- FREVERT (U.). "Chapter 2. Gendering emotions" In: *Emotions in History. Lost and Found*, Budapest, 2011, op: <<http://books.openedition.org/ceup/1505>>, laatst geraadpleegd op 12/07/2014.
- GARDET (M.), "Pâtés et tâches à la plume Sergent-Major: les trésors enfouis des cahiers d'écoliers de jeunes délinquants." In: *Revue d'histoire de l'enfance "irrégulière"*, no. 11 (2009), s.p., op <<http://rhei.revues.org/3074>>, laatst geraadpleegd op 04.06.2014.
- GILFOYLE (T.J.), "Prostitutes in the Archives: Problems and Possibilities in Documenting the History of Sexuality", in: *American Archivist*, Vol. 57 (1994), pp. 514-527.
- GODFROY (B.S.), LAWRENCE (P.), WILLIAMS (C.A.), *History and crime. Key approaches to criminology*, Londen, 2008.
- GRASSI (M.-C.), "La lettre : approche méthodologique" in : A.-M. SOHN, ed., *La correspondance, un document pour l'histoire*, Rouen, 2001, pp. 73-82.
- HEMMERECHE (K.), *De vrouw die de honden eten gaf*, De Geus, 2014.
- HOEGAERTS (J.) en VAN OSSELAER (T.), "De lichamelijke van emoties. Een introductie" in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 126, no. 4, pp. 452-465.
- JOHANNISSON (K.), *Het duistere continent, dokters en vrouwen in het fin-de-siècle*, Amsterdam, 1996.
- JORGENSEN (M.) en PHILIPS (L.J.), *Discourse analysis as theory and method*, Londen, 2002.
- KANE (P.M.), "'She Offered Herself up': The Victim Soul and Victim Spirituality in Catholicism", in: *Church History*, vol. 71, no. 1 (2002), pp. 80-119.
- KERBRAT-ORECCHIONI (C.), "L'interaction épistolaire", in : J. SIESS, ed., *La lettre entre réel et fiction*, Parijs, 1998, pp. 15-36.

- LORENZ (C.), *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Amsterdam, 2008.
- LUTZ (C.) en ABU-LUGHOD (L.), “Introduction: emotion, discourse, and the politics of everyday life” in: *Language and the politics of emotion*, Cambridge, 2001, pp. 1-23.
- LUTZ (C.) en WHITE (G.M.), “The anthropology of emotions” in: *Annual review of anthropology*, vol. 15 (1986), pp. 405-436.
- LUTZ (C.), “Emotion, thought, and estrangement: emotion as a cultural category”, in: *Cultural Anthropology*, vol. 1, no. 3 (1986), pp. 287-309
- MAES (E.), *Van gevangenisstraf naar vrijheidsstraf: 200 jaar Belgisch gevangeniswezen*, Antwerpen, 2009.
- MASSIN (V.), *Protéger ou exclure? L'enfermement des “filles perdues” de la Protection de l'enfance à Bruges (1922-1965)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Université Catholique de Louvain, 2011.
- MATT (S.J.), “Current emotion research in history: or, doing history from the inside out” in: *Emotion Review*, vol. 3, no. 1 (2011), pp. 117-124.
- MEGILL (A.), *Historical knowledge, historical error: a contemporary guide to practice*, Chicago, 2007.
- MOORE (F.P.L.), “Tales from the archive: methodological and ethical issues in historical geography research”, in: *Area*, Vol. 42 No. 3, (2010), pp. 262–270.
- MYERS (T.) en SANGSTER (J.), “Retorts, runaways and riots: Patterns of resistance in Canadian Reform Schools for girls, 1930-60”, in: *Journal of social history*, vol. 34, no. 3, 2001, pp. 669-697.
- NIGET (D.), “De l’hystérie à la révolte. L’observation médico-pédagogique des jeunes délinquantes en Belgique (1912-1965)” in: *Champ pénal/ Penal Field*, Vol. VIII: Le contrôle social des femmes violentes, 2011, op: <<http://champpenal.revues.org/8056>>, laatst geraadpleegd op 05.06.2014
- NIGET (D.), “Du pénal au social. L'hybridation des politiques judiciaires et assistancielles de protection de la jeunesse dans la première moitié du XXe siècle”, in: *Histoire et sociétés. Revue européenne d'histoire sociale*, 25-26, 2008, pp. 10-27.
- PASSERINI (L.), “Connecting emotions. Contributions from cultural history”, in: *Historien*, vol. 8 (2008), pp. 117-127.
- PITTMOVILS (K.), “Tussen repressie en permissiviteit. Socialisme, socialisten, prostitutie en geslachtsziekten (Einde 19^e eeuw -1977)”, in: D. DE WEERDT, ed., *Begeerte heeft ons aangeraakt*, Gent, 1999, pp. 209-235.
- POSTILL (J.), “Introduction: Theorising media and practice.” In: BRÄUCHLER B. en J. POSTILL, eds., *Theorising media and practice*, Oxford, 2010, s.p., op: <<http://johnpostill.com/2008/10/30/what-is-practice-theory/>>, laatst geraadpleegd op 16.05.2014.

- RECKWITZ (A.), "Towards a theory of social practices: a development in culturalist theorizing" in: *European journal of social theory*, 5, 2, (2002), pp. 243-263
- REDDY (W.), *The navigation of feeling. A framework for the history of emotions*, Cambridge, 2001.
- RIVIÈRE (A.), "La quête des origines face à la loi du secret. Lettres d'enfants de l'Assistance publique (1900-1920)" in: *Revue d'histoire de l'enfance "irrégulière"*, no. 11 (2009), op < <http://rhei.revues.org/3060>>, laatst geraadpleegd op 04.06.2014
- ROSE (S.O.), *What is gender history?*, Cambridge, 2010.
- ROSENWEIN (B.H.), "Problems and methods in the history of emotions", in: *Passions in context*, 1, (2010), pp. 1-33.
- RUBERG (W.), "Introduction" in: W. RUBERG en K. STEENBERGH, eds., *Sexed Sentiments: Interdisciplinary Perspectives on Gender and Emotion*, Rodopi, 2011, pp. 1-20.
- SANGSTER (J.), "She is hostile to our ways": First nations girls sentenced to the Ontario training school for girls, 1933-1960", in: *Law and history review*, 2002, vol. 20, no. 1, pp. 59-96.
- SANTSCHI (C.), "Pour une histoire du secret", in : *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte/ Revue suisse d'histoire/ Rivista storica svizzera*, 47 (1997), n°3: Archivistik in der Schweiz = L'archivistique en Suisse, pp. 327-351, op : <<http://dx.doi.org/10.5169/seals-81191>>, laatst geraadpleegd op 11/07/2014.
- SCHEER (M.), "Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion" in: *History and Theory*, 51 (2012), pp. 193-220.
- SCOTT (J.C.), *Dominance and the arts of resistance. Hidden transcripts*. Londen, 1990
- SHIELDS (S.A.), "Passionate men, emotional women: Psychology Constructs Gender Difference in the Late 19th Century", in: *History of psychology*, 2007, Vol. 10, No. 2, pp. 92-110.
- SHIELDS (S.A.), "The Politics of emotion in everyday life: "Appropriate" emotion and claims on identity" in: *Review of General Psychology*, 2005, Vol. 9, No. 1, pp. 3-15.
- SHOVE (E.), PANTZAR (M.), WATSON (M.), *The dynamics of social practice. Everyday life and how it changes*, SAGE Publications, 2012.
- SHOWALTER (E.), "Hysteria, Feminism, and Gender", in: S.L. GILMAN, H. KING, R. PORTER, G. S. ROUSSEAU, E. SHOWALTER, eds., *Hysteria Beyond Freud*. Berkeley, 1993, pp. 286-336.
- SIESS (J.), "Introduction" in : J. SIESS, ed., *La lettre entre réel et fiction*, Parijs, 1998, pp. 1-11
- SLIJKHUIS (J.), "'Het virus der immoraliteit': Insania moralis en de psychiatrie omstreeks 1900"; In: L. NYS, H. DE SMAELE, J. TOLLEBEEK, K. WILS, eds., *De zieke natie. Over medicalisering van de samenleving 1860-1914.*, Groningen, 2002, pp. 320-331.
- SMETS (J.), *Jeugdbeschermingsrecht*, Kluwer, 1996.

- SOHN (A.-M.), "Introduction", in : A.-M. SOHN, ed., *La correspondance, un document pour l'histoire*, Rouen, 2001, pp. 9-14.
- STEARNS (P.N.) en STEARNS (C.Z.), "Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards", in: *The American Historical Review*, vol. 90, no. 4 (1985), pp. 813-836.
- STEARNS (P.N.), "Girls, Boys, and Emotions: Redefinitions and Historical Change", in: *The Journal of American History*, Vol. 80, No. 1 (1993), pp. 36-74.
- STEARNS (P.N.), *Battleground of Desire: The Struggle for Self-Control in Modern America*, New York, 2007.
- THOMAZEAU (A.), "Violence et internat: les centres de rééducation pour filles, en France, de la Libération au début des années 1960" in: *Revue d'histoire de l'enfance "irrégulière"*, no. 9 (2007), pp. 107-125.
- VAN DEN WYNGAERT (C.), *Strafrecht, strafprocesrecht en internationaal strafrecht in hoofdlijnen*, Antwerpen, 2006, dl. 1.
- VAN OSSELAER (T.), "Sensitive but sane. Male visionaries and their emotional display in interwar Belgium", in: *Low countries historical review*, vol. 127-1 (2012), pp. 127-149.
- VERBRUGGE (S.), *De 'onverbeterlijke' meisjes in de marge van het heropvoedingsideaal, Brugge 1890-1912*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2002.
- VIMONT (J.-C.), "Les graffitis de la colonie pénitentiaire des Douaires", in : F. CHAUVAUD, J.-G. PETIT, eds., *L'histoire contemporaine et les usages des archives judiciaires (1800-1939)*, Histoire et archives, n° 2, Parijs, 1998, pp. 139-153
- WILLIAMS (S.), *Emotion and Social Theory: Corporeal Reflections on the (Ir) Rational*, Londen, 2001
- WILLS (A.), "Resistance, identity, and historical change in residential institutions for juvenile delinquents, 1950-70" in: H. JOHNSTON, ed., *Punishment and control in historical perspective*, Hampshire, 2008, pp. 179-197.
- WIMSHURST (K.), "Control and resistance: reformatory school girls in late nineteenth century South Australia", in: *Journal of social history*, vol. 18, no. 2, 1984, pp. 273-287.
- WOUTERS (C.), *Informalising. Manieren en emoties sinds 1890*, Amsterdam, 2008.
- YVOREL (É.), *Les enfants de l'ombre: la vie quotidienne des jeunes en France métropolitaine.*, Rennes, 2007.